

UNIVERZA EDVARDA KARDELJA
V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA ZGODOVINO

D2643

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

LETNIK XL
OKTOBER 1988

IZ POLJSKE DOMOLJUBNE IN REVOLUCIONARNE LIRIKE
(Izbral, prevedel in opombe prispeval dr. Lojze Krakar)

Martin Mencej

PRÍČEVANJE O ČASU, V KATEREM ŽIVIMO

Splet okoliščin je narekoval pot v odporništvo

Zadnji transporti zapornikov iz Ljubljane, Dalmacije in internacijskega taborišča Rab v Viscu

Iz partizanskega dnevnika

Od Ljubljane, prek Bileče na Goli otok

ZGODOVINSKI RAZVOJ V SLOVENIJI 1948–1958

dr. Božidar Jezernik

MARMORNI LJUDJE

(Poglavje iz zgodbe o generaciji 1948)

Milica Strgar

LJUBLJANSKI TISKARJI MED VOJNO NISO PRIJELI ZA VSAKO SKRIVNO DELO

Janez Gradišnik

DVAKRAT NA ISTEM TRGU

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ REVIJE

republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije, Ljubljana, Vrtiča 11

REVIJO IZDAJA

Založba Borec, Ljubljana, Miklošičeva 28

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

IZDAJATELJSKI SVET

Jože Artnak, mag. Vida Deželak, France Filipič, Martin Ivanič, Alebert Jakopič, dr. Božidar Jezernik, Vladimir Kavčič (predsednik), Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Bogdan Osolnik, Janez Vipotnik, dr. Miro Stiplovšek

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, dr. Božidar Jezernik, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

OBLIKOVANJE

Cveta Štepančič

TEHNIČNA UREDNICA

Darja Cjuha

LEKTORICA

Sonja Likar

TAJNICA

Mira Puntar

CENA

Celoletna naročnina 24.000 dinarjev, enojna številka 2.000, dvojna številka 4.000 dinarjev

ŽIRO RAČUN

50101-603-45772 (revija Borec)

DEVIZNI RAČUN

50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)

NAKLADA POSAMEZNE ŠTEVILKE

1900 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/I – poštni predal 203, telefon 320 477

Sprejemne ure ob ponedeljkih, sredah in petkih od 7. do 12. ure

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

Oproščeno prometnega davka

po pristojnem mnenju Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982

REVIJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA OB PETINDVAJSETLETNICI IZHAJANJA
ODLIKOVALA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD S SREBRNIMI ŽARKI

REVIJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT
NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE
NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA ZA LETO 1982,
KI JO PODELJUJE REPUBLIŠKI ODBOR ZZB NOV SLOVENIJE

POEZIJA

Iz poljske domoljubne in revolucionarne lirike (Izbral in prevedel dr. Lojze Krakar)	851
---	-----

SPOMINSKO PRIČEVANJE

<i>Martin Mencej</i>	Pričevanje o času, v katerem živimo	863
	<i>Splet okoliščin je narekoval pot v odporništvo</i>	865
	<i>Zadnji transporti upornikov iz Ljubljane, Dalmacije in internacijskega taborišča Rab v Viscu</i>	875
	<i>Iz partizanskega dnevnika</i>	879
	<i>Od Ljubljane prek Bileče na Goli otok</i>	895

ZGODOVINSKI RAZVOJ V SLOVENIJI 1948–1958

<i>mag. Jera Vodušek-Starič</i>	Jugoslovanska revolucija v prvem povojnem obdobju	915
<i>dr. Dušan Nečak</i>	Mednarodne okoliščine informbirojevskega spora	919
<i>Martin Ivanič</i>	Prerez politike KPS v letu 1948 (v luči ohranjenih arhivskih dokumentov)	923
<i>mag. Jože Prinčič</i>	Spremembe v politiki kapitalne graditve v Sloveniji v letu 1948	930
<i>mag. Zdenko Čepič</i>	Agrarno in kmečko vprašanje v programih KPJ/ZKJ	936
<i>Aleš Gabrič</i>	Prispevek k problematiki slovenske kulturne politike 1945–1952	949
<i>Božo Repe</i>	Program ZKJ in nacionalno vprašanje v šestdesetih letih in v začetku sedemdesetih let	955
	Iz razprave	965

PRISPEVEK K ZGODOVINI

NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

<i>dr. Božidar Jezernik</i>	Marmorni ljudje (Poglavje iz zgodbe o generaciji 1948)	972
-----------------------------	---	-----

OCENJUJEMO

<i>Nada Gaborovič</i>	O sebi in s seboj (CVETKO ZAGORSKI: VRAČANJE K SEBI)	989
<i>Nada Gaborovič</i>	Dnevi v partizanih (NIKO KOŠIR: MOJIH ŠESTSTOŠESTNAJST PARTIZANSKIH DNI)	991
<i>Nada Gaborovič</i>	O Mariboru med vojno (JANEZ ŠVAJNCER: SOMRAK)	993

NA NAŠ NASLOV

<i>Milica Stgar</i>	Ljubljanski tiskarji med vojno niso prijeli za vsako skrivno delo	995
<i>Janez Gradišnik</i>	Dvakrat na istem trgu	997

SPOROČILA UREDNIŠTVA

Popravek	1000
----------	------

IZ NASLEDNJE ŠTEVILKE

dr. Janko Prunk

SLOVENCİ IN SUVERENOST

dr. Janko Pleterski

ZGODOVINSKA VPRAŠANJA OB DNEVU VSTAJE 1988

Danica Lovrečič

SPOMINI

Dr. Vladimir Kante

Uprava policije v Ljubljani in organizacija Osvobodilne fronte na kriminalističnem oddelku
Repatriacija dveh internirancev iz Italije

Danica Lovrečič-Melihar: nekaj avtobiografskih podatkov

Željko Anžel

ZABELEŽKE ČLANA POLICIJSKE STRAŽE V LJUBLJANI

Vladeta Vuković

ZAOLJUBNA LETA

NA MORIŠČU ČLOVEK POJE (1943)

MESTO MRTVIH

dr. Dušan Biber

»STROGO POVERLJIVO...« (1939–1941)

Iz strogo zaupnih ukazov kraljevske jugoslovanske vojske

dr. Bratko Kreft

ZAPIS O ANTOLOGIJI BOROVE LIRIKE

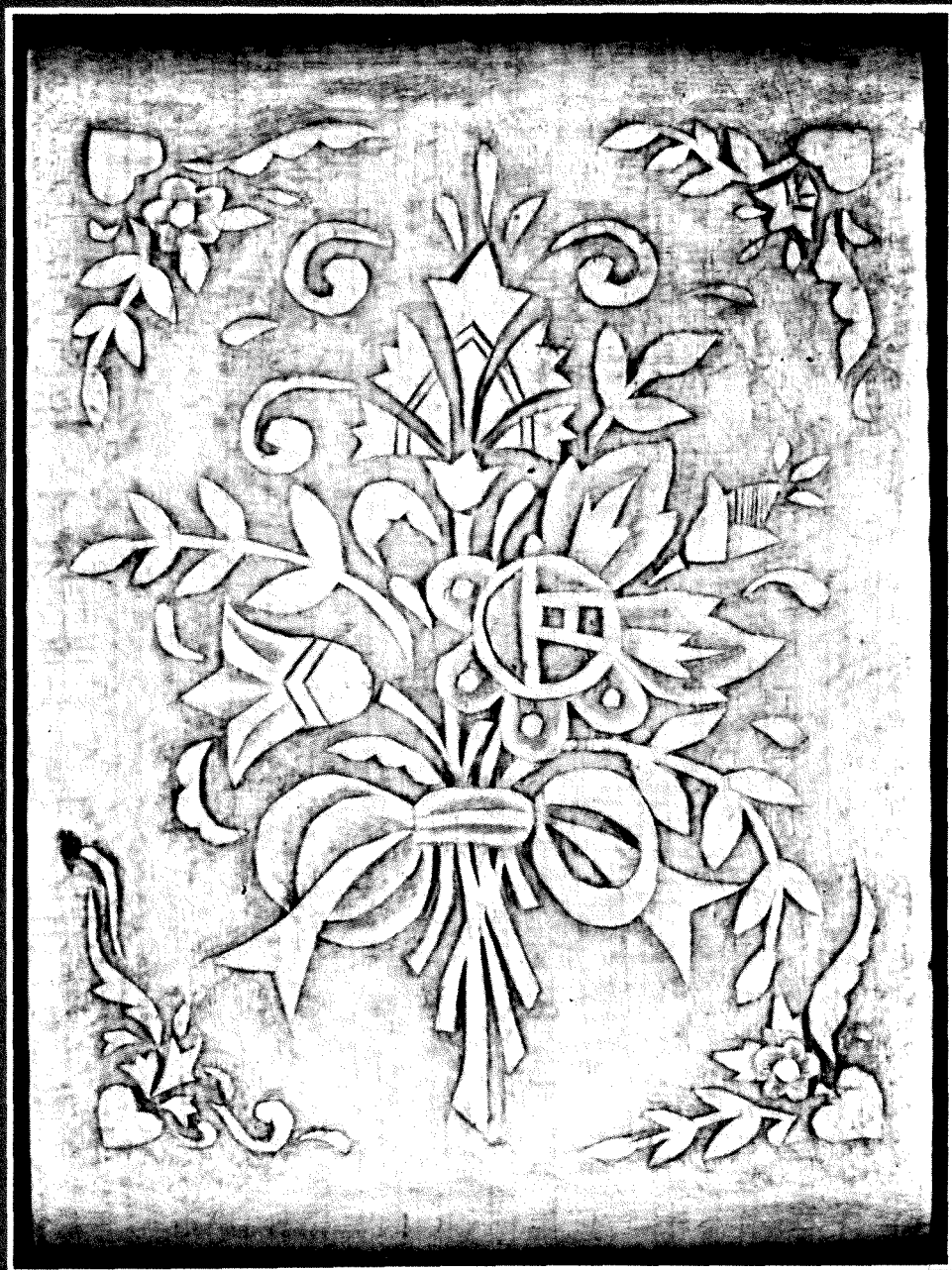
Vladimir Kavčič

SLOVENSKA VOJNA PROZA 1941–1980

Ferdo Godina

NEKAJ SPOMINOV NA VIŠJO PARTIJSKO IN SKOJEVSKO ŠOLO NA ROGU

IZ POLJSKE
DOMOLJUBNE IN REVOLUCIONARNE
LIRIKE

JAN LECHON

Monte Cassino

*Po Somo-Sierri gruča turistov se spreha.
 Sprašujejo, če poljske kosti se kje dobijo.
 Razgledali so se – in že naprej hitijo
 iskat junake nove in nove slavne kraje.*

*Vojaška kapa plava pred njimi sredi reke
 in šum valov se meša med bojni krik čez gmajno,
 zato stoje na bregu in kličejo: »Sijajno!«
 Kako sijajno pal je! Daj Bog mu mir na veke!*

*In zdaj naprej v Italijo. Še prej so rož kupili,
 da z njimi kot poeti grobove bi postlali.
 Čez noč pa so Poljaki se iz grobov pognali,
 da s puško bi plačilo za kri si priborili.*

JAN LECHON (s pravim imenom Leszek Serafinowicz), rojen leta 1899, je bil najmlajši pesnik Skamandra. Njegova tragična smrt v tujini (leta 1956 je v New Yorku naredil samomor) je spodbudila ljubitelje njegove poezije, da so izdali izbor Lechonjevih pesmi, ki sicer ni obsežen, vendar predstavlja avtorja kot nadarjenega pesnika, globoko prizadetega ob dogodkih, ki jih je doživljal v svojem življenju doma in na tujem, kamor je tudi njega zanesel nesrečni čas.

ANTONI SŁONIMSKI

Ta je moj rojak

*Ta, ki takrat ni mar mu rodna streha,
 ko vidi, da so v stiski Norvežani,
 ki krvavi, ko vidi v krvi Čeha
 in je v trpljenju brat z Jugoslovani,*

*ki z Židinjno nad ustreljenim sinom
 vijoč roké ječi v bolesi bridki,
 ki solze toči skupaj z Ukrajino
 in skupaj z Moskvičanom pade v bitki,*

*ta, ki srcé vsem na stežaj odpira,
 ki se s trpečimi Francozi brati
 in z Grčijo kot Grk od glada umira,
 je tam doma kot jaz. In človek hkrati.*

ANTONI SŁOMINSKI (rojen 1895), vrstnik Tuwima, je bil eden od stebrov Skamandra. Njegova lirika ga je med obema vojnama uvrstila med borce proti fašizmu in ostre kritike razmer doma. Tudi on je preživel vojno v emigraciji, kjer je zbiral okoli svoje revije poljsko inteligenco, leta 1950 pa se je vrnil domov. Zadnjo knjigo pesmi, svežo ne le po motivih, ampak tudi v obliki je izdal leta 1957. Potem je kmalu umrl.

WŁODZIMIERZ SŁOBODNIK

Razvaline varšavske filharmonije

*Tu so porušili glasbo. Chopenovi toni
ležijo na tleh kakor vitki, razbiti stebri,
ki srcu še mrtvi pojo. Razvaline zvokov
strmijo v popotnika kakor Pompeji glasbe.
Na kraju, kjer lok je kot veter poganjal gosli
v pokrajine daljne, se je zločin razšopiril!*

*Še pomniš, dekle, ki nisi domov se vrnila,
da tukaj za naju je Schubert pel o ljubezni?
Kako se je gluhi Beethoven, prepoln melodij,
izvijal pred nami kakor junaški Laokoon
iz lastne nesreče – strupene kače grenkobe,
da bi, Homer melodij, nam pomagal s pesmijo
v trenutkih, ko ni nam bilo več nikjer pomoči?
Nevidne oči so peljale poeta-slepca
na daljni breg poezije, prepoln heksametrov,
a gluhi Beethoven je slišal tihe glasove
tam z najbolj neznanih otokov glasbe. Še pomniš?*

*Zdaj tukaj je prazno in gluho pokopališče,
samo še nebo se ponoči z zvezdami zjoče
na glasbo razbito – na to pošastno strašilo.*

WŁODZIMIERZ SŁOBODNIK (rojen 1900) je začel objavljati pesmi v revolucionarni reviji Kwadryga, s katero je bilo povezanih več znanih poljskih pesnikov. Leta 1927 je objavil prvo zbirko in potem do smrti izdal še več knjig pesmi, napisanih večinoma v tradicionalni obliki.

JULIAN TUWIM

Ab Urbe Condita

Takoj naslednjega dne, se pravi:
 osemnajstega januarja tisoč devetsto petinštiridesetega,
 ko je vse mesto cvrčel
 gorelo kot klavna žival na grmadi
 in le še z drgetom kazalo znake življenja,
 ki je bilo že smrt,
 ko v zadnjih zdihljajih je širilo vonj po spaljenem
 kot dlaka živali, zaklanih bogovom;
 in ko se je po lestvi iz dima
 Varšava že vzpenjala tja proti nebu,
 da bi še daljnim rodovom
 z višin
 sijala nekoč kot astralni mit
 in ognjena legenda,
 a tukaj ostala kot ugaslo žrelo,
 žrelo vulkana, do dna izkravavljenega –
 dne osemnajstega januarja tisoč devetsto petinštiridesetega
 je na ogel podrtij in konca,
 na ogel razdejanja in smrti,
 na ogel razvalin in groze,
 na ogel Marszałkowske in Jeruzalemske,
 ki sta si padli v ognjeni objem
 in v njem se s poljubom za vekomaj poslovili,
 prišla debelušasta varšavska mamica,
 nesmrtna ženica z ruto na glavi,
 postavila jerbas na kup razvalin,
 podložila opeko – neki drobec Mesta –
 in vzkliknila z glasom nesmrtnih boginj:
 »Hočete čaja, hočete čaja
 in sveže kolače?«

Nisem je videl, a vidim jo – tu je:
 solzé ji kapljajo,
 a njene oči se kljub vsemu smehljajo!
 Lahko bi tu zrasla kot Nioba-Žalost,
 lahko kakor vešča, kot Jobova žena,
 Rahela, ki mrtvi svoj rod objokuje –
 in verjeli bi ji.

Lahko bi prišla sem na metle ročaju,
 lahko kot prikazen v krvavem sijaju
 gorečega dne –
 in verjeli bi ji.

*Lahko bi kot pravljica Velika Petruška
z jamskim zanosom začela oznanjati,
da mesto porušeno vstalo bo znova
»Navkljub sosedu predzrnemu...« –
pa vendar bila bi, kar jè...*

*Lahko kakor kip bi stopila na jerbas
in v pozi lepo zdeklamirala:
»Per me si va nella città dolente« –
in ne bi se čudil nihče.*

*Ah, končno lahko bi kot Klio – ne Klio,
kot Livij, v obleki do tal kot nevesta,
se usedla na kamenje mrtve prestolnice
in s kakim žebličkom na kako opeko
vklesala napis:
»Od začetka mesta« – – –*

*A ona je šla in storila drugače:
»Hočete čaja, hočete čaja
in sveže kolače?«*

*Utemeljiteljica! Pionirka! Muza!
Glej – danes ropot po vsej širni Varšavi
oznanja ti slavo!
S sleherni novo opeko zidar
spomenik ti postavlja!
In vsa domovina – nesmrtna ženica! –
spomin tvoj proslavlja.
Gdinjski pomoli ti kličejo
– slava!
Plavži in rudniki v Šleziji
– slava!
Wrocław, prestolnica vojvodska
– slava!
Vojvodski Szczecin
– slava, slava!
Slava kraljici, v kroni razvalin,
kraljici s preprostim imenom: Varšava!*

JULIAN TUWIM (1894–1953) je virtuoz poljske besede in najvidnejši predstavnik pesniške skupine Skamander. Od prve zbirke Prežanje na Boga (1918) do najpomembnejšega dela Poljsko cvetje, ki ga je napisal med drugo svetovno vojno v Ameriki, je izdal več knjig lirike in satire, pisal za gledališče, prevajal, koval čudovite pesmi za otroke itd. Njegova poezija je semenj rim, obenem pa dokaz pesnikov ljubezni do domovine in protest proti zakrnelosti ljudi, ki so vladali Republiki Poljski. Tuwima prištevajo med največje poljske poete.

WŁADYSŁAW BRONIEWSKI

*No pasaran**

*Republikanci, ki smrtno zadeti
tlak so pojili s krvjo svojih ran,
s prstom krvavim pisali so v sveti
jezi po zidu: »No pasaran!«*

*Z ognjem tako so pisali po zidu
in barikadah iz kock in srca,
dā priborijo svobodo Madridu,
trajnejšo, kot je slovo od sveta.*

*Z ognjem fašizem zadal ji je rane,
z jeklom dve leti je dolbel njen lik.
Kot spomenik domovine teptane,
rasel svobode je živ spomenik.*

*Bratstvo, enakost, svobodo naj znani
pesem, ki nanjo kapljá mi iz ran.
Če pa kdaj krogla do smrti jo rani,
mrtva naj kliče: »No pasaran!«*

* Špansko: ne bodo prodrli!

WŁADYSŁAW BRONIEWSKI (1897–1962), pesnik-revolucionar, avtor stihov, ki so odigrali veliko vlogo pri čustveni mobilizaciji množic proti režimu med obema vojnama – pa tudi med borci v času nacistične okupacije Poljske. Najvažnejše zbirke Broniewskega so: *Dim nad mestom* (1927), *pesnitev Pariška komuna* (1929), *Skrb in pesem* (1933), *Poslednji krik* (1938), *Bajonet na puško* (1943), *Obupujoče drevo* (1945) in *Upanje* (1954). Iz ruske književnosti je prevajal *Jesenina*, *Pasternaka* in *Majakovskega*. Njegova neposredna beseda tudi danes ni izgubila vrednosti.

STANISŁAW RYSZARD DOBROWOLSKI

*Judita muranowska**

*Ne toči pod tem zidom solzá iz svežih ran,
ti dvajsetletna, jezna Judita muranowska!
Ponosno se zravnaj in zlu postavi v bran,
saj je še drugi Izrael in še druga Poljska
in ni samo teh Nemcev, ki so s kopiti vdrli
ponoči v tvojo hišo in jo do tal podrli.*

*Želiš se maščevati, zato pograbi meč
in vzemi glavo njemu, ki vzel ti je svobodo!
Svobode ne izmoliš, do nje ne prideš več
drugje kot v Termopilah . . .*

*Dekle, ki za svobodo
pod zidom krvaviš: nesmrtni so ljudjé,
ki za svoj dom in brate doma izkrvavé.
A kdor svobodo krade, naj jo plača z glavo!*

*Ne plaši se poguma in sabljo snemi s klina,
drugačen bo še Izrael, drugačna bo še Poljska,
postala nam bo mati in bratstva domovina.
In tvojo kri pod zidom poplačala bo s slavo,
ti komunardka mlada . . . Judita muranowska!*

* Muranów – del Varševe.

STANISŁAW RYSZARD DOBROWOLSKI je bil rojen v proletarski družini v Varšavi leta 1907. V svojih pesmih je ostal zvest boju delavcev v rodnem mestu. Šel je skozi ogenj in šolo trpljenja pod nacizmom in združeval v pesmih odločnost boja delavskega razreda do smrti . . .

KONSTANTY ILDEFONS GAŁCZYŃSKI

*Pesem o vojakih z Westerplatte**

*Ko se je stekel njih čas in dni
poletnih ure zlate,
naravnost v nebesa po štirje so šli
vojaki z Westerplatte.*

(A tistega leta bilo je prelepo poletje.)

*In peli so v zboru na glas: – Ah, kaj,
če tam so nas pekle rane,
saj kakšna sladkost je korakati zdaj
tja na nebeške poljane.*

(A tistega leta bilo je na zemlji toliko vresja za šopke.)

*Tam v Gdańsku se vsak je kot zid krepak
požvižgal na švabske granate,
zdaj nese v nebo nas oblak lahak,
vojake z Westerplatte.*

*A ti, ki so dobrih ušes in oči,
bajè so iz čvrstih korakov
spoznali, kako po nebesih bobni
naš Bataljon pomorščakov.*

*In slišali takšno so pesem: – Da bi
poletje užili do kraja,
se bomo igrali vse tople dni
na vresju sredi raja.*

*Ko pa bo zima tulila čez svet
in žalost prišla bo v svate,
tja v sredo Varšave priplavamo spet,
vojaki z Westerplatte.*

* Septembra 1939 se je maloštevilna poljska postojanka Westerplatte pri Gdańsku junaško postavila nemški premoči po robu.

KONSTANTY ILDEFONS GAŁCZYŃSKI (1905–1953) je eden najoriginalnejših poljskih pesnikov zadnjih treh, štirih desetletij. Rodil se je leta 1905 in umrl nenadne smrti 6. decembra 1953. Prvo zbirko je izdal leta 1930. V mladosti je bil anarhičen lirik in satirik. Vojno je preživel v taborišču za vojne ujetnike. Po vojni pa se je čustveno močno zvezal z vstajanjem Poljske in iz tega časa so tudi njegove najboljše stvaritve. Njegovo predsmrtno delo, deset pesmi z naslovom Spevi, so edinstveni spev njegove ljubezni do žene Natalije. S pretresljivo slutnjo je pesnik na koncu vsake pesmi napisal: rad bi vse to in to rešil pred pozabo ... Toda ne samo sebe, Gałczyński je v svojih pesmih rešil pred pozabo tudi čustva svojega časa in si zagotovil trajno mesto v poljskem pesništvu.

KONSTANTY ILDEFONS GAŁCZYŃSKI

14. Grüssenaus Polen

1. DOBRODELNO DRUŠTVO

Direktor gledališča – bedak, toda, gospà, vidite on pripada...

*Novinarka – trapasta starka (1.500 mesečno), toda, gospà,
ona pripada...*

*Glavni urednik – bolj bolan na vampu, večjim kot vsak novinar,
toda gospà, on pripada...*

Štipeđist – osliček, toda vidite, gospà, on je glava...

Tako imajo bedaki, smrdljivci in sleparji raj...

O, uboga, revna država!

2. PROBLEMATIKA

*Kritiki napadajo pesnike, češ, problematike je premalo,
popolnoma podpiram te priveske, ritolizne kritike;*

*celò v Łwowu sem vkup z Irzykowskim pel tem
drobničarskim ideologom hvalo...*

*Toda zakaj ne iščejo pri g.g. Ministrih
za Kmetijstvo problematike?*

3. NOVA MEDALJA

Novo odlikovanje si je izmislil šef B. Smrdlina,

Gronowski pa je izpéljal projekt:

*V lovorovem vencu naj bo predalček z vazelino,
spodaj pa napis: »Bojim se za svet.«*

4. POLJSKA SLAVA

Že Mickiewicz je rekel, da slava

je častni »dim in omáma...«

Če rečem, gospà, da sem bister kot knjiga

in genij; če rečem, da sem kuharska figa

bo vaš mož napisal: Glej grafomana!

5. NEDELJSKI SPREHOD KONFIDENTA

Očka – konfident gre na sprehod z družino.

Nedelja. Jutro brez skrbi.

Pazljivo gleda moževa družica

in pravi: – Moj knez Poniatowski si ti!

6. REVIREMENT ALLA POLACCA

*Moj striček ljubi vragolije.
(punce, saj veste itd.) pa kar iz brloga v brlog zavije.
Zadnjič je bil član »Varnostne policije«,
zdaj pa je predsednik »Literarne Akademije«.*

7. LAUREAT

*V zgodbi berem: ... »Na prsih nekega gosta se skriva
bradavička v podobi klobke.«
Bolezen ni nalezljiva, pozna se.
Ima pa za laureata vse šanse.*

8. POT

*Od norca do norca
zlati gospod gre svojo pot
po papirju.
Potem pride muka in krvavi pot,
iz idiota je spet idiot
na papirju.*

9. RAZGLAS

*Ne maraj, če te živcira,
poglej lè, kakšna imenitna je plača:
Greš za rezervnega oficirja
in imaš iglo, gramofon in ploščo – kričaća.*

10. RADIJSKI DIREKTOR

*Zna tuje besede, celo takšne kot »angina«
in imel je trgovino s hrano v ulici »Ljubezni«.
Potem je prebral tri letnike »Kina«
in postal radijski direktor »bez – vezni«.*

11. AUDICIJA ZA OTROKE

*Siva gluha starka
sanja ponoči o palčkih, ki ukajo.
Ubogi otroci pa po blazinah bruhajo
in se v posteljah prevračajo.*

12. PROVINCIJSKA LITERARNA NAGRADA

- Cidabski naj dobi jo, Molj, moj kolega
to zdaj vam že tretjič pravim!
- Seveda, a kot pesnik do kolen nam ne sega...
- Prav, a naj tri otroke zadavi?

13. UBOGA DEKLICA

*Pod dežjem deklica mala
nese zastavo LOP-a.
Ulica je dolga in pusta.
Luč pri brivcu lesketà
skoz dež na dekletce,
ki nese zastavo LOP-a.*

14. SUMLJIVI EGOIZEM AVANTGARDE

*V pesmi Jožefa Mašlinskega beremo:
»Sinove oči gledajo vsevprek po gozdovih
na sneg in drevesa, ponoči belo prevedene
v dneve, v galopu dejstev steptane
in z belo žalostjo snegà zmetene.«
Moja kuharica pa vsak dan roke sklène
in bere kar naprej »Déo – téme.«*

Izbral, prevedel in opombe prispeval
dr. Lojze Krakar

MARTIN MENCEJ

Pričevanje
o času,
v katerem
živimo

Splet okoliščin je narekoval pot v odporništvu

Današnjemu okolju in mlajši generaciji je težko doumeti življenje v obdobju med vojnama z vsemi njegovimi posledicami. Ves ta čas, in ne le krizno obdobje 1929/1933, je bil nabit z razredno razklanostjo, tako v materialnem kot družbenopolitičnem pogledu. Brezposelnost v industrijskih predelih, beda na vasi, na drugi strani pa razkošje vladajočega razreda. (Rezultati tovrstnih socioloških raziskav, kolikor jih je do sedaj sploh bilo, so le bleda podoba tedanjega časa, ki smo ga doživljali!) Ekonomska in socialna nasprotja so predvsem mladega človeka silila v razmišljanje o prihodnosti, okviri stare meščanske miselnosti in ustaljenih navad so začeli popuščati. Mlad človek je hotel drugačno življenje in zaradi svojega hotenja se je znašel med kladivom in nakovalom. Neredko smo se tudi sinovi strogo katoliških, klerikalno usmerjenih družin pridružili borcem za spremembo družbenoekonomskega in političnega sistema. Vendar kako in kam? Domačih zgledov, ki bi nam kazali pot v lepšo prihodnost, je bilo bore malo. Nekaj prevodne literature (Plamen Henrija Barbussa, Mati Maksima Gorkega) in pripovedi posameznih komunistov, pa smo bili pri kraju. Oblast je z represalijami sistematično zatirala vsako napredno gibanje.

V takšnih razmerah sem se leta 1930 znašel kot študent na enoletnem študiju defektologije v Beogradu, v ožji skupini slušateljev, večinoma duhovno sorodnih, v stiski, iščoč jasnejših spoznanj, le s to razliko, da sem že bil marksistično-leninistično usmerjen. V moji sobi smo se sestajali Dušan Bole, študent gozdarstva, Janez Perenič, Stevo Milatović, Črnogorec po rodu, Tončka Pungartnik. Naši večerni pogovori so pokazali, da daje najtemeljitejšo podlago za spremembo obstoječega stanja nauk Marxa in Lenina. Naša razglabljanja so bila seveda, kot je to vedno pri mladih, čustveno obarvana, vizije idealizirane in romantične, kar preveč, da bi se mogle v resnici udejaniti.

Partijsko življenje v Beogradu, kolikor ga je sploh bilo, je bilo v najglobji ilegali in vsi poskusi, da bi vzpostavili stik, so propadli. Tudi pot v Kragujevac, do mojega napredno usmerjenega znanca, ni bila uspešna. Predno smo se beograjski prijatelji razšli, mi je Janez Perenič zaupal, da je bil ilegalni vodnik prek planin nekaterih naših komunistov na Duna-

I

ju. Tako sem prek njega vzpostavil stike z našo partijo.

Tragično preminuli Janez Perenič je bil moj sošolec in ves čas dober prijatelj. Skupaj sva maturirala na učiteljskišči v Ljubljani. Bil sem vesel, da sva se našla tudi v Beogradu. Izhajal je iz katoliških vrst dijakov, vendar je bil krščanskosocialno usmerjen. Preden je odšel na kratek študij v Beograd, je bil učitelj na osnovni šoli v Vodicah pri Ljubljani. Tam se je spoprijateljil z učiteljico Anico Gabrškovo in se z njo poročil. Anica je izhajala iz napredno usmerjene železničarske družine, ki je imela v koloniji tedanjega ljubljanskega viškega predmestja hišo z vrtom. Ta je bila dovolj prikrita, njena lastnica, mati s tremi hčerkami, pa policiji povsem nesumljiva, zato je slovenski del Komunistične partije Jugoslavije po objavi zakona o zaščiti države in obznane, organiziral tu javko za politične ilegalce, preganjene komuniste, ki so odhajali čez mejo ali prihajali iz tujine. Eden izmed ilegalnih prehodov je vodil skozi Vodice in naprej čez Kamniške planine. Gabrškova je za ilegalnega vodnika angažirala Pereniča. Vodstvo Komunistične partije Jugoslavije je bilo takrat na Dunaju, in tako je bil Perenič povezan z nekaterimi našimi komunisti. Bil je iznajdljiv, praktičen in zelo uspešen ilegalni vodnik. To so mi poznaje povedali ilegalci, ki so bežali čez ta prehod.

Po vrnitvi iz Beograda sva se s Pereničem dogovorila, da v poletnih mesecih odpotujeva na Dunaj. Z nama je šla tudi Pungartnikova, ki je imela tam sorodnike. Mesec dni našega bivanja na Dunaju je bil namenjen spoznavanju organizacijskega in tehničnega ilegalnega dela (tajna pisava, šifriranje, razmnoževanje propagandnega gradiva). Po končanem tečaju smo bili vsi trije sprejeti v Komunistično partijo Jugoslavije.

Pred odhodom domov je vsak dobil svojo nalogo, v sektorju partijske dejavnosti. S Pungartnikovo sva se vračala legalno z vlakom, Perenič pa je z Maksom (ker je bil majhne rasti, so ga imenovali Mali) iz vodstva Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije ilegalno potoval čez Karavanke. Tik preden sem se odpeljal z Dunaja, me je poiskal nekdo iz vodstva Komunistične partije Jugoslavije in mi sporočil, da je ljubljanska policija obveščena o Maksovem prihodu in da naj ga, takoj ko bom prispel v Ljubljano,

obvestim o tem. To je bilo prvo znamenje za pozornost in zaplete.

Maksa smo skrivali v Ljubljani pri Gabrškovih, pri meni na Igu in moji sestri, poročeni Ham, ki je imela hišo v Trnovem. Ko je postalo prevroče, ga je neki prijatelj Gabrškovih še pred napovedanim sestankom ob Gruberjevem kanalu ilegalno odpeljal na Dunaj. Kraj napovedanega sestanka je policija blokirala in čakala. S Pungartnikovo sva bila tedaj v bližini in že to je zadostovalo za aretacijo. Aretirali so tudi Pereniča. Po tednu dni zaslíševanj so nas vse tri istega dne izpustili na svobodo, in to je zame še danes skrivnost. Del osvetlitve je odnesel v grob Perenič, vse drugo je v arhivih tedanje ljubljanske policije, če so ohranjeni.

V jeseni 1931 smo vsi trije dobili službeno mesto kot specialni pedagogi, Perenič na Jesenicah, Pungartnikova v Mariboru, jaz pa v Trbovljah. Vsak je politično delal na svojem terenu in v glavnem oral ledino v partiji, saj je po uvedbi vojnomonarhistične diktature organizirano partijsko delo povsem zamrlo. Naše delo je bilo ponekod bolj uspešno, ponekod manj. Leta 1933 smo se vsi trije spet znašli v zaporu. Tokrat po naključju sočasno, sicer pa vsak zase. Perenič je bil obsojen na leto dni, Pungartnikova je bila kljub nekaterim dokazom kmalu izpuščena, jaz pa sem bil izpuščen po šestih mesecih preiskovalnega zavora zaradi pomanjkanja dokazov. Obtožnica zoper mene je bila: vpletenost v skupino študentov ljubljanske univerze (Boris Kidrič, Boris Ziherl, Dušan Bole, Vojnilovič, Lidija Šentjunc in drugi), ko smo pripravljali izdajanje ilegalnega lista Rdeči revirji.

Najbolj tragično je svojo življenjsko pot in politično delo končal Janez Perenič. Po odsluženju kazni je bil brezposeln. Vsi poskus, da bi se zaposlil, so mu spodleteli. Potem je kot prostovoljec odšel v špansko državljansko vojno in se tam v sestavi mednarodnih brigad boril proti reakciji. Po končani nesrečni vojni je bil v taborišču v Franciji, kjer so se bili med jugoslovanskimi komunisti ostri frakcijski boji, o katerih mi je po vrnitvi v domovino pripovedoval, in me prosil, naj mu omogočim sestanek in pogovor s Kidričem ali s Kardeljem, češ da je pripravljen redigirati svoje morebitne napake in se podrediti partijski disciplini. V kratkem pogovoru z enim izmed njiju sem spoznal, da pogovor s Pereničem odločno zavračajo (da ne povem

vsega, kar je sledilo) in da je njegova usoda zapečatenata. Leta 1941 je zaradi neprevidnosti padel še v roke gestapa in bil interniran v zloglasno internacijsko taborišče Buchenwald.

Njegovo zadnje pismo, pisal mi ga je leta 1945 v Beograd, ni obetalo nič dobrega. Tožil je, da je pod stalnim nadzorstvom in zasledovan. Upal je, da bom kot pomočnik ministra v zvezni vladi lahko kaj storil zanj. Kmalu nato so ga aretirali in ga vtaknili med dachavce, čeprav ni imel z njimi prav nobene povezave.

Takole piše Igor Torkar v Umiranju na obroke o njegovi smrti: »V kletni zasliševalnici nam je na primer med mučenjem umrl predvojni komunist in španski borec Janez Perenič.« Pokojni Ivan Kreft pa mi je povedal, da je dr. Bebler poročal iz Pariza o Pereniču neobjektivno, da pa so to ugotovili šele naknadno. Takoj po vojni sem v Beogradu od dr. Dušana Kermavnerja izvedel, da je bil skupaj z Janezom Pereničem v nemškem koncentracijskem taborišču in da je bil Perenič izredno hraber in aktiven pri organiziranju odpora, posebno še pri propagandi in širjenju tiskane besede. Končno imamo tudi pisno poročilo Mirana Sattlerja,

objavljeno v Delu, da je bilo med taboriščniki v nemških taboriščih tudi 3873 Jugoslovanov in da jih je tam za vselej ostalo 635. In nato: »Desetega maja, dan po uradni kapitulaciji Nemčije, je španski borec Janez Perenič pog-nal tiskarski stroj v Weimarju in natisnil 4000 izvodov prve številke Našega glasa, časnika Jugoslovanov, ki so se osvobodili ujetništva v enem najzloglasnejših uničevalnih taborišč Buchenwaldu. To je bil prvi časnik po zlomu Hitlerjeve Nemčije v Tiringiji. Časnik je v naslednjih mesecih izšel še devetnajstkrat v skupni nakladi 175.000 izvodov.«

Tako se je Perenič vrnil v osvobojeno domovino k svoji družini in končal »v kletni zasliševalnici« svojo prizadevno in mučno partijsko pot.

In moja pot?

Predvojni komunist je bil kot član partije nenehno na spolzkih tleh. Hodil je po ostrih grebenih nad prepadi. Mnogi so na tej poti na nečloveški način omahnili v prepad, in to tam, kjer so najmanj pričakovali. Ali so res bile potrebne žrtve prečudnih spletov okolišč-in?!

Rehabilitacija? – Blažev žegen za pokoj-ne!

ZADNJE PISMO IZ ZAPORA

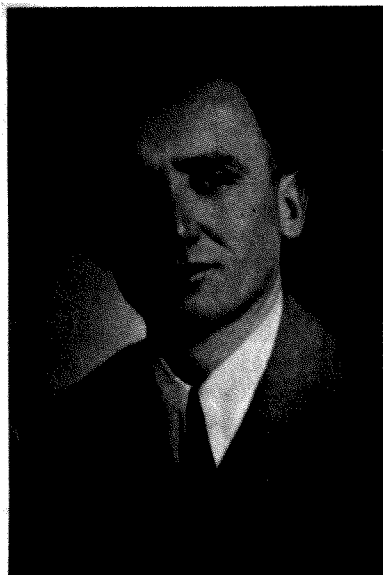
Ljubljana, 16. dec. 1947

Draga žena!

Dobil sem že 3 pakete. Na vso moč sem ti hvaležen. Prosim te, ne pošiljaj mi več perila, ker mi perejo tu. Tudi česna in čebule zaenkrat ne pošiljaj, dokler ne sporočim. Kruh je lahko tudi posušen in nekaj maščobe se prileže, dobra je tudi zaseka. Zebe me ne in tudi dolgčas mi je vedno manj ter upam, da se kmalu vidimo. Toplega perila ne pošiljaj, zadostuje to kar imam. Stari mami povej, da sem dal za drva 2800 din are in šoferju 1500 (500 za bencin 1000 pa za verige). Pojdi k »Naši knjigi« ali pa stara mama in naj dvigne denar. Pa še peč naj izplačajo, ki je vredna okrog 500 din. Meta naj svoj pisalni stroj vzame domov in naj se pridno uči. Tu imam 20.000 denarja od gradbenega odbora, ki ga boš v kratkem dobila. 5000 din je spravljenega pri stari mami. Zdi se mi, da je bil denar že odposlan za gradbeni odbor. Še nekaj. Ne pošiljaj mi cigaret, ker ne kadim več in bom zopet prižgal cigareto šele v Zalogu.

Ti moja mučenica, ne žaluj za menoj. Želim ti srečno novo leto, takšno leto, ki si ga želiš že 16 let, namreč, da bi vendar enkrat živela v skupnem gospodinjstvu, v miru in sreči. Zdravja in sreče želim tudi otrokoma. Naj ti vsaj onadva delata veselje s pridnim učenjem. Zinki in stari mami želim vse to, česar si sami najbolj želita, predvsem pa zdravja. Vem, da se ne moreta načuditi, zakaj sem tu. Toda brez nesreče ni sreče. Pozdravljam vse, tudi Založane, posebno tebe pozdravljam – poljubljam

Janez

JANEZ PERENIČ

PISMO MARTINU MENCEJU

Ljubljana, dne 5. 11. 1945.

Tovariš Martin!

Vem, da si zelo zaposlen, vendar se obračam nate za nasvet. Bil sem namreč dober mesec šolski nadzornik na Jesenicah. Nepričakovano sem dobil dekret brez pojasnitve, da sem odpuščen. Ozadje je spor, ki sem ga imel pred šestimi leti v Gursu. Sedaj sem brez službe. Vendar imam naročilo, da o tem ne razlagam vsakomur, ker se bo stvar poravnala. (Ta stvar se bo poravnala, vendar pa ne tako hitro, ker vsi odločilnejši faktorji so prezaposleni z važnejšimi stvarmi, kot je moj stari spor. Toda brez posla tudi ne morem ostati.) Potrebno je, da dobim katero koli zaposlitev. Danes so zaposleni še vsi tisti učitelji, ki so sodelovali z okupatorjem in ne vidim nobenega razloga, da ne bi bil dovolj zanesljiv jaz, ki sem sicer delal napake, toda sem jih storil v prepričanju in želji, da bi stranki napravil korist. Te napake sem tudi priznal in sem že nešteto krat izjavil, da sem jih pripravljen popraviti.

Potrebno je, da ti čisto na kratko pojasnim ta spor.

1.) Spomladi 1937. me je Gorkič v Parizu popolnoma neopravičeno označil in zmerjal s šovinomom in separatistom radi pisma, ki ga je baje pisal Košir. Pri tem pismu in njegovem ozadju nisem bil niti najmanje umešan in kljub temu je Gorkič poslal za menoj v Španijo ostro opozorilo, da sem nevaren separatist.

2.) Dudek, Krsmanović in nekaj drugih so to opozorilo izvajali dosledno brez objektivnega gledanja. Ko je bil Gorkič razkrinkan in odstranjen pa je opozorilo ostalo še vedno nespremenjeno. S svojim primitivnim teoretičnim znanjem si nisem znal razložiti drugače, kot da so frakcionaši, ki še vedno delajo po starih Gorkičevih direktivah. Postal sem napram njim oprezen in nezaupljiv. Pri tem bi tudi ostalo, če ne bi bilo Repinca.

3.) Repinc, ki je trdil, da ima zvezo z našimi v Parizu in še s Sovjetskim poslaništvom, je priganjal k razkrinkavanju Gorkičevih ostankov. Pomagal sem mu, ker sem bil v dobi reorganizacije vodstva naše stranke trdno prepričan, da je s povezanostjo z ruskim poslaništvom povezan z našimi najpozitivnejšimi elementi. Nisem mu pomagal zato, da bi stranki škodoval, ampak s trdno željo, da bi ji v takratnih težkočah koristil. Ko sem spoznal svojo zmoto, je bilo že prepozno.

Tovariš Martin! Svojih napak ne zanikam. Priznam jih odkrito in sem bil ves čas pripravljen, da jih popravim. Že v Buchenwaldu sem se trudil. Trudim se tudi doma. Vstajal sem kot nadzornik na Jesenicah ob 5. zjutraj in sem delal do enajstih in še dlje. Toda kaj naj delam sedaj? Od česa naj živim? Res ogromna težava, ki je stvarno nisem zaslužil. Ali mi ne bi mogel dati kak pameten nasvet? Posvetuj se z Marinkom. Morda imaš še kako vplivno osebo, s katero bi se posvetoval. Sporoči mi, kaj bi se dalo napraviti in kaj naj napravim.

Sprejmi tovariške pozdrave
od Pereniča

Zadnji transporti upornikov iz Ljubljane, Dalmacije in internacijskega taborišča Rab v Viscu

Pisalo se je leto 1942. Spomladanski sončni žarki so iz dneva v dan bolj topili zimsko zmrzal. Tudi klic Osvobodilne fronte je bil vedno glasnejši. preplaval je množice in preraštel v vsenarodni odpor. Gozdovi so ozeleneli, v njih so vedno glasneje odmevali rafali brzostrelk in streli partizanskih pušk.

V Ljubljani je vrelo. Pločniki in ulice so bili posuti z letaki, hišni zidovi popisani s parolami, peterokratnimi zvezdami in znaki Osvobodilne fronte. Tu in tam je bilo slišati eksplozijo. Okupator je nemočno besnel. Odredil je policijsko uro in mesto obdal z bodečo žico in stražarskimi stolpi.

Blokiral je posamezna mestna območja, opravljal preiskave hiš in aretacije, prebivalce pa ne glede na njihovo uporniško dejavnost oziroma nedejavnost s kamioni vozil v zbirni center v belgijsko vojašnico. Ob progi med Šentvidom in Ljubljano, po njej so esesovci vozili prebivalstvo z Gorenjske v Srbijo in na Hrvaško, so se kljub prepovedi oblasti zbirale ljubljanske množice in z dvignjenimi pestmi protestirale zoper preseljevanje ter spodbujale Gorenjce.

Tudi domači nasprotnik množičnega odporniškega gibanja, ki se je skrival pod plaščem katoličanstva, ni miroval. Sodeloval je z okupatorjem in mu vdano pomagal pri zapiranju zavednih Slovencev in Slovenk. Varnostnoobveščevalna služba (VOS) je v obrambo odpora opravila z nekaj najvidnejšimi izdajalci, in to je izzvalo streljanje talcev. Poletje in jesen 1942 sta bila vse bolj vroča, spopad z okupatorjem in domačimi izdajalci vedno hujši. Okupatorska obveščevalna služba je postajala živčna, domači izdajalci vedno aktivnejši. Čeprav sem bil nekajkrat prijavljen, sem po zaslugi naše obveščevalne ostal zunaj njihovega dosega, dokler...

Novembrske megle so hitro spreminjale dan v noč, zato je bilo medsebojno komuniciranje varnejše in lažje. Kot predstavnik ekonomsko-finančne komisije sem se nekega novembrskega dne v popoldanskih urah udeležil sestanka rajonskega odbora za to vprašanje. Sestanek je bil pri Prešernovih v Milčinskega ulici v Šiški. Zelo se je zavlekel in pogled na uro mi je povedal, da ne bom mogel pravočasno, to je do policijske ure, priti do ilegalnega bivališča v Trnovem. Prisiljen sem bil torej ostati v Šiški. Prenočil naj bi pri družini v Knezovi ulici. Toda ne dolgo zatem, ko sem prišel k njej, je pri vhodnih

vratih zazvonil zvonec. Pred vrati sta stala agenta Ovre, okupatorjeve tajne policije in spraševala po Martinu Menceju. Hip nato sta me našla v sosednji sobici in me odpeljala. Zunaj je čakal avto. V njem sta sedela dva meni neznanca aretiranca. Bila sta Boris Krampuš in Jože Hafner, kar sem naknadno zvedel. Na policijski postaji v Prešernovi ulici so nas posadili na klop, na kateri je že sedel dr. Alojzij Kraigher. Takoj sem sprevidel, da stvar ne bo tako nedolžna. Nato so nas vse štiri z marico odpeljali v sodne zapore na Miklošičevi cesti. Tu smo prenočili. Naslednji dan so nas ločili od dr. Kraigherja in nas zaprli v sobo, polno jetnikov, čakajočih na zaslišanje in proces.

Dan pozneje sem prek zaupnega paznika že dobil stik z zunanjim svetom (Lidija Šentjurs). Prek njega smo lahko izločili sumljive v sobi. Zaslišanje je pokazalo, da nimajo pravih dokazov za sodni proces zoper mene, in tako so me prepeljali v poseben trakt belgijske vojašnice. Tu sem kmalu dognal, da so v sosednji sobi zaprti znani kulturniki, med njimi dr. France Kidrič in Ferdo Kozak. Upanja zame seveda ni bilo dosti. Sredi januarja 1943 so me skupaj z nekaterimi drugimi poklicali »con tutto la roba«, nas strpali v kamion in odpeljali v zgradbo učiteljskega. V veliki sobi se je gnetlo kandidatov za transport za v taborišče.

Kam? Ni bilo treba dolgo čakati. Čez Reko mimo Trsta v Furlansko nižino.

O internacijskem taborišču Visco se je doslej le malo govorilo in še manj pisalo. Zato ne bo odveč, če obudimo spomine tudi na to taborišče in tako dopolnimo podobo taborišč v Italiji, Nemčiji in drugod.

Naselje Visco leži v plodni Furlanski nižini, zahodno od Gradišča, ob Soči, in vzhodno od Gonarsa; od juga mu veter prinaša morsko klimo Jadrana. Nedaleč od tod je bila pred prvo svetovno mejo med avstro-ogrsko monarhijo in Italijo. V bližini naselja so iz preteklosti ostali veliki židani hlevi, ki so služili za kobilarno in žrebčarno. Zagotovo si lastniki teh hlevov niso mogli misliti, da bodo nekoč služili človeškemu domovanju; miselnost fašističnih oblastnikov pa je prekoslila okorele poglede fevdalnih mogotcev. V dobi tankov in letal konjereja ni bila več zanimiva in donosna, zato so hleve uporabili v druge namene. V hlevih so postavili enonadstropne pograde in hleve podaljšali s kva-

drastimi barakami, prav s tistimi, ki naj bi jih uporabljala fašistična divizija na vzhodni fronti. Prostor so ogradili s tri metre visoko žico, ob njej postavili stražarske stolpe in že je bilo pripravljeno taborišče za ribelle.

V začetku leta 1943 so se začela majati tla pod nogami fašističnih oblastnikov in nacistični blitzkrieg se je sprevrgel v svoje nasprotje. Zato so za internirance pripravili malce drugačno domovanje kot na Rabu leta 1941 in v drugih internacijskih taboriščih širom po Italiji. Taborišču v Viscu je bil potreben samo še komandant – teh v tedanji Italiji ni manjkalo; našli so ga v osebi starejšega *colonnella* (polkovnika). Poskrbeti je moral, da je bilo taborišče čimprej nared, zakaj ljubljanski zaporji so bili prepolni, na Rabu pa so interniranci množično umirali. Januarja tega leta so v Visco pripeljali prve onemogle in izčrpane internirance. To so bili v glavnem kmetje iz podkrimskih vasi in z Ljubljanskega barja, iz vasi Ig, Staje, Kot, Matena, Tomišelj itn. Do sredine februarja so z njimi napolnili tri hleve. Bili so sami okostnjaki, živa podoba grozot fašističnega nasilja nad ljudmi. Brez perspektive, brez volje in pripravljenosti na boj.

Ko so se pod konec leta 1942 in na začetku 1943. zaporji na Miklošičevi cesti in v belgijski vojašnici spet napolnili, so med zaporniki začeli izbirati transportirance. Iz naše sobe so jih klicali poimensko in sleherni si je predstavljal najhujše, saj so v sosednji sobi bili kulturniki. Mislili smo namreč, da izbirajo talce. Nato so nas izbrane s kamioni odpeljali na učiteljske na Resljevi cesti. V veliki sobi, kamor so nas nagnetli, je minil strah pred najhujšim. Zgodaj zjutraj naslednjega dne so nas na poti do kolodvora spremljali Ljubljančani in nam delili pakete. Sleherni izmed nas je doživljal čudovito obveščevalno službo Osvobodilne fronte v Ljubljani!

Vlak je stal zunaj glavnega kolodvora. Od železničarjev smo zvedeli, da je Rdeča armada pred Stalingradom nabrisala nacifašistične horde. Novica je našo vero v končno zmago še bolj utrdila. Ko se je tovorni vlak z ujetniki začel premikati proti peronu, kjer je stala vojaška godba z oficiji, ki so čakali na neko nemško delegacijo, je iz vagonov zadonela pesem *Bandiera rossa* in slišati je bilo vzklike: *Živela svoboda! E viva la liberata! Abasso Mussolini! Itd.*! Enako je bilo na postaji v Postojni. Črnosrajčniki so pobešnelo

in nemočno tekali med vagoni. Potem se je vlak ustavil šele na Reki. Spet so nas naložili na kamione in nas odpeljali v prazno vojašnico. Čez nekaj dni smo nadaljevali pot mimo Trsta v Visco.

INTERNIRANCI IZ LJUBLJANE

Ljubljanski interniranci v Viscu so bili različnih poklicev in politične usmerjenosti: člani Komunistične partije Jugoslavije in kandidati, krščanski socialisti, liberalni sokoli, večji del pa aktivisti Osvobodilne fronte. Med nami je bila tudi skupina pripadnikov Osvobodilne fronte bivših ljubljanskih policajev. Zelo drugačiji smo bili od internirancev z Raba. Ti so že bili v Viscu, ko so pripeljali nas.

Pri vzpostavljanju prvih stikov je bilo veliko tipanja, poizvedovanja, sumnjičenj, nezaupanja. Ko pa so čez kakih štirinajst dni pripeljali nov transport, v njem so bili v glavnem intelektualci, se je med nami razvilo več medsebojnih stikov, bilo je tudi več poznanstev, bodisi še izpred vojne ali iz aktivističnega delovanja. Tako smo v taborišču lahko takoj začeli formirati politično organizacijo.

Ko so sredi pomladi prispeli iz Gorskega kotarja in s severnega Primorja, iz Čabranske doline, Gerova, Delnic itd., te internance so namestili v barake, se je politično stanje v taborišču zapletlo. Izstradane množice politično neprosvetljenih kmečkih ljudi, ki so jim fašisti požgali domove, in jih nato odtrgali od rodne zemlje, so zahtevale posebno pozornost in budnost, da bi se življenje v taborišču ne spremenilo v brezglavo stanje. Oboroženih vojaških oziroma fašističnih vojakov namreč ni bilo. V enem izmed teh transportov je bila tudi skupina partizanov z Igmana. Italijanski vojaki so jih zajeli med ofenzivo in jih zaprli najprej v trdnjavo Mamula pred vhodom v Kotski zaliv, od tod pa odpeljali v Visco.

TABORIŠČNO ŽIVLJENJE

Ko smo v taborišču ustanavljali politično organizacijo, smo najprej ustanovili partijski komite. Njegovi člani so bili France Brenk, Kamilo Hilber, Martin Mencej (sekretar) in Miroslav Runko. Ena od prvih nalog komiteja je bila organiziranje Osvobodilne fronte. Ta organizacija naj bi med interniranci stalno in načrtno dvigala borbena zavest o osvobodilnem boju, jih vključevala v razne akcije,

jih s tem kalila in pripravljala za boj. V Osvobodilni fronti smo bili predstavniki različnih idejno usmerjenih skupin. Predsednik je bil krščanski socialist prof. Jože Zemljak. Partijski komite je prek Osvobodilne fronte izvajal različne množične akcije. Ena od takih je bila medsebojna pomoč v hrani. To smo zbirali za sestradance z Raba, in to od paketov, ki smo jih dobivali od doma. Druga naloga je bila informiranje internirancev o političnem in vojaškem položaju za žično ograjo. To nalogo je organizacija opravljala ustno in pisno. V ta namen je komite izdajal na roko napisano in razmnoženo glasilo. Tretja naloga je bilo onemogočanje demoralizatorjev posameznikov z anarhičnimi težnjami, izdajalcev in podobno. Tako je bil razkrinkan in onemogočen belogardistični provokator, vrinjen med nas internirance. Razkrinkan je bil tudi dalmatinski zdravnik trockist, ki je izbrani skupini predaval »teorijo marksizma«. Kar zadeva kulturno življenje taboriščnikov, je bila organizirana razstava njihove ročne dejavnosti. Razkrila je čudovite izdelke iz kamna in lesa. Organiziran je bil pevski zbor, ki je vsako nedeljo popoldne pel sredi taborišča borbene in domoljubne pesmi. Ob smrti nekega taboriščnika so taboriščniki spremili pokojnika do vhoda. Tu mu je pevski zbor v slovo zapel Leninov pogrebni marš. Italijanski oficirji so, ne da bi vedeli, stali ob krsti v pozoru. Komite je organiziral tudi stavko. Vse brigade, razen iz ene barake so kosilo zlepe proč, ker je bila hrana neužitna.

USTANOVITEV BATALJONA VISCO

Kot eno od pomembnih nalog si je komite zastavil ustanovitev borbene enote. Ta naj bi posredovala ob odhodu iz taborišča. Vanjo so bili vključeni prostovoljci, ki so bili sposobni vključiti se v partizanske enote. Med njimi so bili mlajši aktivisti na terenu, bivši rezervni oficirji in podoficirji bivše jugoslovanske vojske. Ustanovljen je bil štab, ki je v razmeroma kratkem času zbral okrog 150 za boj sposobnih taboriščnikov iz Slovenije in dvajset iz Dalmacije. Naloga bataljona v taborišču so bile: pripraviti se na samostojno akcijo, do katere bo, o tem smo bili prepričani, prišlo prej ali slej ob begu iz taborišča. Nadalje, pripraviti se za odhod v partizane. Naloga vsakega borca pa je bila, pokoravati se disciplini štaba in vključiti se v najbližjo partizansko enoto.

Vsak borec bataljona si je moral priskrbeti kos železa, ki ga je skrival v nogavici ali vrečki kot orožje za prvi udar, in zalogo suhe hrane za tri dni. Te se ni smel dotakniti vse do odhoda iz taborišča. Vse to je vsak moral hraniti na svojem ležišču. V taborišču je bila tudi šivalnica. V njej so bili zaposleni taboriščni krojači. Z njihovo pomočjo so si borci priskrbeli triglavko. Za posamezne skupine so bili organizirani tečaji vojaškega značaja. O rokovanju z mitraljezom je bodoče borce učil bivši partizanski mitraljezec, v avtomobilskem krožku so se seznanjali z mehanizmom avtomobila; poudarek je bil na onesposobljenosti motorja (diverzija) in podobno. Krožki so bili v barakah, v katerih so bili zanesljivi taboriščniki. Ob večerih je štab določil stanje pripravljenosti. Vsak borec je moral na določeno zborna mesto svoje desetine. Vodja desetine je moral po kurirju poslati poročilo vodniku, ta pa četnemu komandirju, ki je poročilo poslal v štab. In narobe, seveda.

VRATA TABORIŠČA SO SE ZAČELA ODPIRATI

S skupino dalmatinskih partizanov, ki je prišla iz Mamule, je komite navezal stike in se z odgovornimi partijskimi člani dogovoril o koordinaciji za delo v taborišču, predvsem o odhodu iz taborišča. Sredi dela je taborišče iznenadil mučen dogodek, ki nas je vse pretresel. Štiri internirance: Franja Novaka, udeleženca oktobrske revolucije, dr. Antona Vratuša, Hartmana in še nekoga, njegovega imena se ne spominjam, so karabinerji odpeljali v neznano. Prepričanje, da se je začelo izbiranje talcev, je trenutno vplivalo na razpoloženje v taborišču. Ne za dolgo.

Julijske in Karnijske Alpe so zadrževale vdor severnih vetrov, ki bi lahko ohladili obmorsko pripeko v Furlanski nižini. Vročina je bila neznosna. V taborišču ni bilo nobene sence, barake in zgradbe so bile od jutra do noči izpostavljene sončnim žarkom. Poletje 1943 je bilo izredno. Nebo brez oblakov, nobenega dežja. Vročina je slabo vplivala na razpoloženje internirancev. Na srečo so bila poročila, ki smo jih dobivali v taborišče o položaju doma in v Italiji, obetavna. Dvigala so moralo in hrabrila tudi tiste najbolj obupane med sestradanimi taboriščniki, ki od doma niso imeli nobenih vesti.

Med stražarji zunaj taborišča je bilo tudi nekaj primorskih Slovencev, vendar niso že-

leli vzpostaviti stika z nami vse dotlej, dokler zares niso občutili konca fašizma. Šele tedaj se je eden izmed njih tako opogumil, da nam je zaupal dnevne dogodke. Ko je do nas prišla vest o Mussolinijevem padcu, je v taborišču zavladala nervoza. Črnosrajčni oficir, ki nas je znenada obiskal, da bi ohladil razpoloženje v taborišču in pokazal moč fašizma, je prišel zaman. Komite je ukazal strogo pripravljenost vseh organiziranih v taborišču. Tako kapitulacije Italije nismo pričakali ne pripravljeni. Odbor Osvobodilne fronte je takoj zahteval sprejem pri komandantu taborišča. Naše zahteve so bile:

1. Iz taborišča se morajo odstraniti vse italijanske oborožene sile.
2. Komando v taborišču prevzame štab bataljona internirancev, ki je hkrati odgovoren za red in disciplino v taborišču.
3. Vodstvu Osvobodilne fronte mora biti na razpolago radijski sprejemnik, da bodo taboriščniki obveščeni o vojaškem in političnem položaju v domovini.
4. Štabu bataljona je treba dati na razpolago 2 kamiona, določeno število pušk in mitraljezov.

Komandant taborišča si je začudeno ogledoval delegacijo Osvobodilne fronte in vprašal, kako je prišlo do ustanovitve bataljona. Pristal je na vse naše zahteve, vendar je hotel prej še govoriti s komandantom bataljona. To se je tudi zgodilo. Komandant je prek tolmača ponovil zahteve delegacije Osvobodilne fronte, predsem po kamionih in orožju. Medtem so po taborišču že krožile patrolje, izbrane iz vrst interniranih ljubljanskih policajev, s triglavko na glavi in z znakom Osvobodilne fronte na rokavu. Takoj smo navezali stike tudi s sosednjim internacijskim taboriščem v Gonarsu.

Zvečer so bile odposlane iz taborišča patrolje v tri smeri z nalogo, da pregledajo teren in se vrnejo s poročili do 3. ure zjutraj, ko naj bi bataljon zapustil taborišče in se pridružil najbližnji partizanski enoti. Glavna patrolja se je s kamionom odpeljala po cesti Visco-Romans-Gradišče. V njej so bili Boris Strampuž, bivši mornariški oficir Črny, pozneje vice admiral v Jugoslovanski vojni mornarici (oba sta obvladala italijansko in nemško) in kot šofer neki elektrotehnik. Druga patrolja je bila poslana proti jugu v smeri Cervinjana, tretja proti severovzhodu v smeri Karmina,

kjer so se, tako smo domnevali zadrževali partizanske enote.

Za vse druge internirance je bilo organizirano vodstvo iz vrst zavednih taboriščnikov, ki niso bili sposobni za boj. Ti naj bi poskrbeli, da bi pot domov minila brez nevšečnosti. Taboriščna komisija, sestavljena iz treh bivših policajev, je medtem odšla v skladišče odvrženega orožja, da bi pregledala in izbrala primerno orožje za bataljon. Na žalost se je vrnila praznih rok. Orožje v skladišču ni bilo uporabno. Manjkali so petelini ipd. Najbrž so ga na ukaz onesposobili italijanski vojaki.

Izvidnice se do tretje ure zjutraj niso vrnile. Jutranja zora je preplavila taborišče. Ker ga bataljon ne bi mogel neopazno zapustiti, je bilo odločeno, da se tudi zaradi reda v taborišču in smotrnega odhoda vseh taboriščnikov odhod odloži do popoldne. In to je bila napaka, kot se je pokazalo pozneje. Bataljon bi bil bržkone lahko tudi brez orožja prišel do prve partizanske enote.

Po kosilu je bil kratek miting. Na njem sta predsednik odbora Osvobodilne fronte v taborišču Jože Zemljak in komandant bataljona Martin Mencej vse internirance med drugim obvestila, da je odhod odložen za drugo uro popoldne in da se mora sleherni podrediti poveljem štaba bataljona. Zavoljo morebitnih nevšečnosti med potjo, to je ropa-

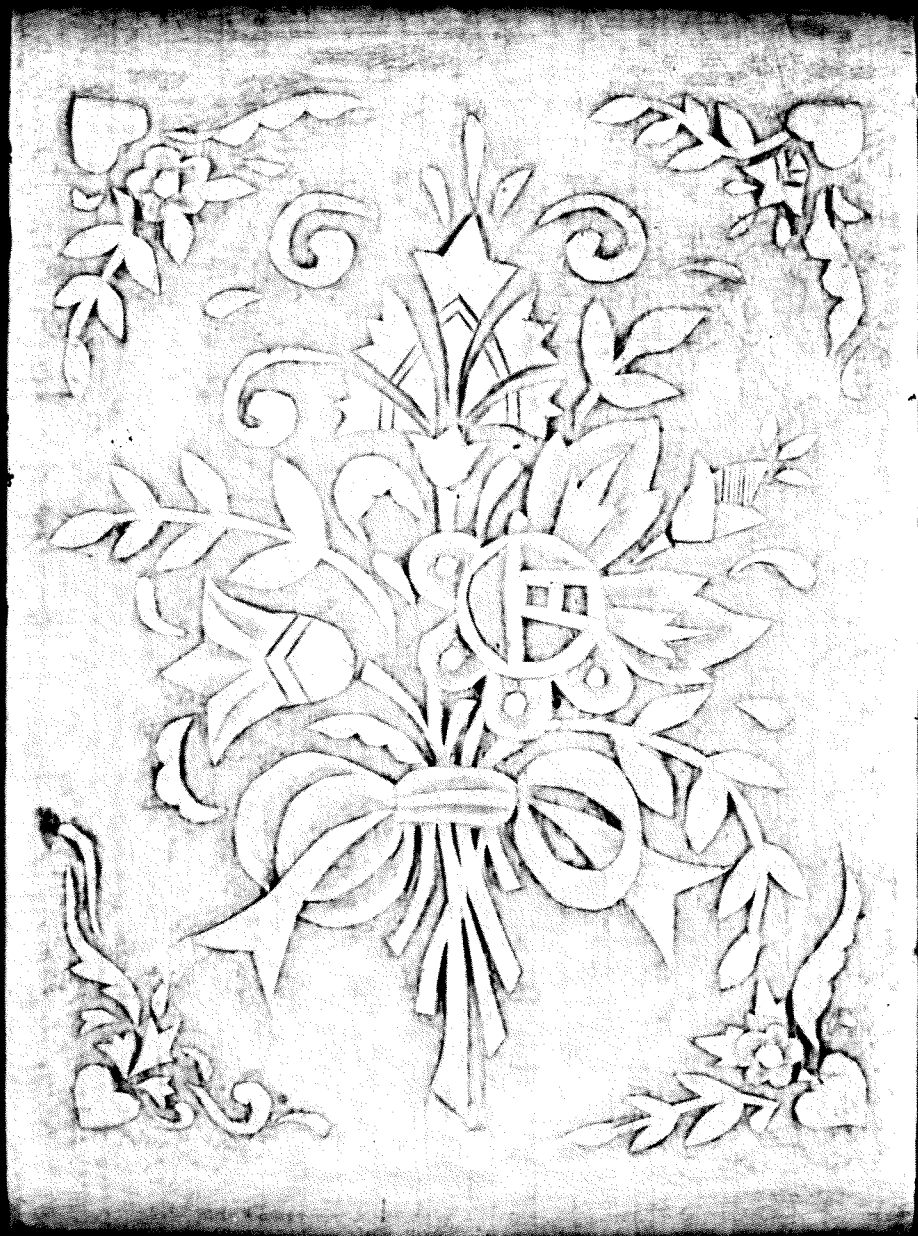
nja, spopadov itn., naj bi bataljon spremljal kolono do Soče.

Vrata taborišča so se odprla na stečaj in kolona internirancev, okrog 1000 ljudi, se je začela premikati proti Soči. Pod večer so jo pred Gradiščem ob Soči ustavili strelji nemške patrulje. Nastala je zmeda in kolona se je razbila. Prenočevali smo pod milim nebom. Posamezne enote bataljona so že ponoči prekoračile Sočo, druge pa v zgodnjih jutranjih urah, ko so se nemški tanki že bližali Trstu. Pot čez dobrdobske vzpetine nas je spomnila na soško fronto v prvi vojni. Proti večeru, ko smo se bližali Komnu, so nas domačini obvestili, da je partizanska komanda v Mirnu pri Gorici. A ko smo se v zgodnjih jutranjih urah bližali Mirnu, so ga že osvetljevali nemški topovi. Zato smo se podali naprej do Vipave, med naše partizane.

Internacijsko taborišče Visco je verjetno bilo drugačno kot na primer taborišče na Rabu, kjer so interniranci množično umirali pod začetnim zmagovitim fašističnim režimom, pa tudi drugačno od tistega na sosednjem otočku, kjer so nekaj let pozneje bili mučeni drugače misleči. Ne smemo pozabiti, da je bilo taborišče Visco zgrajeno konec leta 1942, ko se je konica fašističnega režima v Italiji že krhala pod zmagovitim udarcem zavezniških sil.

KVADRATNA BARAKA IN ŽIČNA OVIRA.

OSNETEK LESENIH CIGARETNIH DOZ, KI JIH JE UPODOBIL TABORIŠČNIK ČRTOMIR
'OREC', IZREZAL PA SAMOUK IZ ČABRANSKE DOLINE; S TEM SI JE SLUŽIL PRIBOLJSKE
K HRANI V TABORIŠČU.

SIMBOLIČNA PODOBA IZ STAROGRŠKE MITOLOGIJE: HERKUL, IDEAL MOŠKE MOĆI I
JUNAŠTVA.

Iz partizanskega dnevnika

V nahrbtniku me je poleg Borove pesniške zbirke Previharimo viharje zvesto spremljal notes, v katerega sem si zapisoval dnevne dogodke, zgone in nezgone od začetka nemške ofenzive jeseni 1943 do poletja 1944. Dnevnik je po 46 letih obledel, a je še vedno kar dobro berljiv, čeprav je bil pisan tudi s svinčnikom. V njem je popisana hajka vodij sekcij glavnega štaba med ofenzivo, glavni del pa opisuje organiziranje in vsebino dela v divizijskih partijskih tečajih štirinajste in osemnajste divizije po jesenski ofenzivi. Ker doslej nikjer nisem našel na gradivo, ki bi obravnavalo ta del našega narodnoosvobodilnega boja in revolucije, bo kar prav, da ga z objavo teh zapiskov rešimo pred pozabo.

Po kapitulaciji fašistične Italije jeseni 1943 je večji del naše mlade in srednje generacije zapustil domove in se izza žičnih ovir in pregrad preselil na osvobojeno ozemlje. Ožirvela so gozdna pobočja Krima, mokrške gmote in drugih območij. Uporniški duh je bil pripravljen braniti slovensko zemljo pred novo nevarnostjo – nemško soldatesko. Iz čet so nastali novi bataljoni, iz bataljonov brigade. V podkrimskih vaseh je bila ustanovljena Ljubljanska brigada. Sestavljali so jo v glavnem novinci, ki so prišli iz Ljubljane, medtem ko so poveljstvo prevzeli izkušeni in že prekaljeni borci. Brigada je bila vključena v osemnajsto divizijo. Na spopad z Nemci ni bilo treba dolgo čakati.

Glavni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije je imel svoj sedež v Auerspergovem gradu v Soteski ob Krki v čudovitem pomniku srednjeveškega tlačanstva.

V takšnih okoliščinah je bilo treba biti pripravljen na vdor divizij nacistične soldateske z onstran Kolpe in Save. V glavnem štabu, kjer sem tedaj bil zaposlen v organizacijskem oddelku, so bili prekaljeni borci, ki so si pridobili izkušnje v ofenzivah italijanske vojske, kar je bilo zame kot partizanskega novinca pomembno.

Tu se začel moj dnevnik.

Navedeno, in še marsikaj drugega, me je pripeljalo do sklepa, da zapisujem dnevne okoliščine, vsečnosti in nevšečnosti, in tako rešim pozabe del mojega partizanskega življenja... Celonočni ali celodnevni marši, pričakovani na spopad, zimske podnebne razmere in podobno so sicer ovirale zapisovanje, niso ga pa zavrle.

21. 10. 1943

Smo v drugi polovici oktobra. Ob mojem prihodu je bilo na sončnih pobočjih nad reko Krko grozdje že pobrano. Prvi znaki za napad nemške vojske niso bili nič kaj obetavni. Sem na službenem potovanju v Kočevju, Črnomlju in Metliki, kjer mi komande področij poročajo, da nemška vojska zbira svoje sile onstran Kolpe. S tem poročilom pridem v Glavni štab, kjer pa ga vzamejo z rezervo, če že ne kot panično, ker z drugih območij ni vznemirljivih vesti; da pa so v stiskem okrožju neke organizacijske nerodnosti, zato me tja pošlje komisar Glavnega štaba B. Kraigher. V Novem mestu se mi pridruži še Rok, izkušeni borec, ki je v borbi z italijansko vojsko izgubil roko. Na hitro vpreže mladega žrebca v zapravljičevček in že hitiva proti Stični, tam kratek postanek in razgovor, nato pa na okrožje Grosuplje in Žužemberk. Voziva se po dolini Krke v Glavni štab, ko naju zaustavi komandant Stane in sporoči, da je nemška vojska s tanki prodrla v Novo mesto. Ob najinem prihodu v Glavni štab je pa bilo že vse pripravljeno za pohod v hajko. V zadnjem trenutku se z nahrbtnikom pridružim načelnikom in vodjem oddelkov štaba. Komandni del štaba pa je odšel s svojo zaščitno četo svojo pot. Bil sem začetnik v partizanski večščini in se popolnoma predam vodstvu naše kolone.

31. 10. 1943

V ribniški dolini se utaborimo na pobočju Male gore. V Ribnici ni več nobene komande. Ta je že v gozdovih. Poročila naših izvidnic niso nič spodbudna, ker so se že srečale z nemško patrolo, zato se po nekaj dnevih ponoči napotimo čez dolino v gozdove Velike gore, kjer nas nad Danami že sprejmejo zimski hladovi. Doslej brez neposrednega srečanja z nemško soldatesko, gozdovi v mirni noči narahlo šumijo in mi budijo spomin na vsebino Gulbrandsenovega romana In večno šume gozdovi; s svojo melodijo mi lajšajo naporno strmo pot; kaj kmalu pa zgubi melodija svojo kopreno, ker takoj zatem nas sprejmejo v svoj objem snežni meteži. Previdno potujemo mimo »spomenikov« težkih borb v Grčarici; še ne pokopani padli borci iz zadnjega časa nas opozarjajo na spopade z plavo gardo.

4. 11. 1943

Obidemo Kočevsko Reko in se ustavimo na vzvišenem robu ozke soteske. Na eni strani brnijo nemške blinde, na drugi strani se pa z ropotom spušča kolona tankov in hiti proti severu; v nizkem letu pa »štorklja« išče partizanske kolone. Tanki občasno spustijo iz svojega topa izstrelke; verjetno opazijo gibanje partizanov. Smo v nenehni pripravljenosti na grebenu sredi gozda. S tov. Jernejem (Stante) in dr. Tominškom si napravimo zasilni šotor, ponoči pa si na stražarskem mestu s tov. Tominškom ogrevava premražene ude z gibanjem.

Komanda naše kolone je pod vsako kritiko, predvsem pa ni šlo po objektivnih kriterijih izločanje propagandnega odseka Glav. štaba iz kolone ob priliki srečanja v XIV. divizijo. Novo vodstvo prevzame Gregor (Ravnikar) in Cedrih (dr. Obračunč); tu so še Dore (Mihevc), Stane Mikuš, dr. Kržišnik, Polič itn., vsega nas je okoli 20.

5. 11. 1943

Po dveh dneh nadaljujemo pohod v vas Vrbovec, nato pa po 10 dneh opreznega pohoda skozi porušene in požgane vasi v vas Briga. Tu nas vaščani lepo sprejmejo. Pogostitev: kuhan in pečen krompir ter žganje. Kaj drugega niso imeli, ker so tu bili pred par dnevi nemški vojaki s tanki in blindami in so postrelili kokoši in klali prašiče.

8. 11. 1943

Zunaj nenehno sneži, kljub temu pa pohod. Poročila izvidnic si nasprotujejo, zato je težko določiti kam naprej. Zato odredi komanda pohod mimo vasi Štalcarji v Roške gozdove, kjer si v temnih in zasneženih gozdovih utiramo pot. Po večurni hoji se znajdemo zopet na izhodiščni točki, snega pa do kolena in še kar naprej sneži. Iz spomina se mi utrne znamenita poema Aleksandra Bloka Dvenacat (Dvanajsterica), ki jo je spesnil v prvih zimskih dneh Velikega oktobra:

*Pod snežkom ledok.
Skolzko, tjažko
vsakij hodok...
skolzit- ah bednjaška!*

*Tak pošli naši rebjata
v krasnoj gvardiji služit –
v krasnoj gvardiji služit.
Bujnu golovu složit!*

Strnjeni smo v gosjem redu eden za drugim. Pretrgana zveza bi povzročila velike nevšečnosti. Pred menoj je ostareli dr. Kržišnik, ves obnemogel vsakega toliko časa obstane. S tov. Jernejem, ki drži zvezo pred njim, mu pomagava na noge. Tako vse, dokler ne pridemo do cilja.

11. 11. 1943

Smo v požgani vasi Podstenice, zame kraj neveselega spomina iz predvojnih dni. Tako smo mimo motorizirane nemške vojske brez neposrednih spopadov s sovražnikom zaključili hajko.

Drugi dan nas pokliče namestnik komisarja Glav. štaba Rudi (Avbelj) in nas razporedi na nove dolžnosti. Jaz sem dodeljen XIV. diviziji, za katero se pa ne ve, kje je po ofenzivi. Rečeno je, da po vsej verjetnosti nekje proti Snežniku. In že odpotujeva s kurirjem Jugo iskat divizijo prek TV 14, od tam pa čez ribniško dolino, kjer za las uideva koloni nemških avtomobilov, ki z žarometi osvetlujejo okolico. Potujeva v smeri TV 11 skozi vas Dane do Zadola, kjer naju sprejme in gosti Stane Terčak in drugi dan obteži najin nahrbtnik z dobro pečenim hlebcom domačega kruha. Tako obtežena rineva sredi gozdov v smeri TV 11.

14. 11. 1943

TV je na jasi sredi gozda. Štirje oporniki, ki podpirajo razprostrto šotorsko krilo, pod njimi pa smrekove veje, na katere izmučen ležem in spim, dokler me vsega premraženega ne prebudi zmrzal pod belo odejo snega, ki ga je name nanesel veter z vseh štirih strani. Ogrem se pri ognju in čakam na zvezo. Po vrnitvi kurirja s sporočilom, da ni nevarnosti, se napotiva v snežni vejavici in prek zametov na Travno goro in po 12 urah hoje prideva v dolino Babnega polja. Tam so nama sporočili, da v dolini že zopet »straši« Daki s svojimi partizani. Kratek počitek na topli kmečki peči in že hitiva do vasi Vrhnika, kjer naletiva na del štaba XIV. divizije.

18. 11. 1943

Srečanje s komisarjem Matevžem (Hacetom) je bilo posebno doživetje: pristen, po naravi nadarjen in načitan revolucionarni kmet ter v svoji notranjski govorici neposreden. Kmalu se nama pridruži še drugi notranjski domačin, sekretar okrožnega komiteta

Ljubo (tov. Mlakar). Po dolgem času se tu srečam z Jožetom Lampretom, ki še vedno nosi okoli vratu znamenje duhovnika.

Imam pismo Glav. štaba za Dakija, ki ga pa od nikoder ni. Zato odpotujeva proti večeru s Hacetom na njegov dom, kjer se pozno v noč po Hacetovo razgovori in zvedavo tipa, za kakšno nalogo bi bil najprimernejši. Po prespani noči hitim v štab divizije. Prvič se srečam z Dakijem, s tem »neustrasnim partizanskim junakom«. Vse drugače sem si ga predstavljal. Je pa dobričina.

20. 11. 1943

Štab je zbran na Žagi. Tja pride tudi Jokl (Popit). Ta v razgovoru med drugim sporoči, da naša vojska iz dneva v dan bolj potrebuje vodilni kader, ki je poleg vojaških veščin tudi idejnopolitično prekaljen, zato je treba po divizijah organizirati partijske tečaje. Sklep: Tudi v XIV. diviziji mora biti organiziran tečaj s to pripombo, da naj bo v tečaju polovica kadrov iz divizije, druga polovica pa iz vrst aktivistov s terena. S tov. Majhnom sva dodeljena za vodji tečaja, on iz okrožnega odbora, jaz pa iz divizije. O vsebini tečaja ni bilo nič rečenega, kar je seveda prepuščeno nama. Na ta način je dogovor s Hacetom, da bom v divizijskem propagandnem oddelku, padel v vodo.

ZAČETEK IN POTEK DIVIZIJSKIH PARTIZANSKIH TEČAJEV

22. 11. 1943

Sva pri pripravah na tečaj v zgradbi osnovne šole v Babnem polju. Tu je mirno. Le od Rakeka proti Cerknici je nemška vojska s tanki in avtomobili; ne ve se, kaj nameravajo. Ljudstvo je v zgornjem delu cerkniške doline mirno, v spodnjem delu pa zbegano in se seli proti Rakeku. Je pod vplivom belogardistične protikomunistične propagande, ki se vedno bolj oglašja in skupno z nemško vojsko napada partizanske odrede. Zato se dogovorimo s sekretarjem OK Mlakarjem, da bo tečaj v gozdu, organizacijski del prevzame on, ki je tudi ves čas navzoč pri predavanjih.

24. 11. 1943

Smo v baraki sredi gozda, ki je pripravljena za tečaj. Neposredno pred začetkom tečaja se ustavita na poti v CK Vlado Krivic

in Cene Logar. Pregledata pripravljen program in teme programa preobračata. Cene ostane na tečaju kot predavatelj. Program je seveda še vedno poskusen, predavanja pa kar dobro potekajo, le tečajniki so nekako zadržani in ne dovolj aktivni in to kljub temu, da razpoloženje spodbujajo nadvse ugodna vojna poročila z domačih in tujih bojišč.

26. 11. 1943

Prvi tečaj je zaključen in že se pripravlja na drugega brez tov. Logarja, ker je moral predhodno odpotovati. Kurir prinese ekspresno pismo od CK KPS. [Faksimile pisma objavljamo na strani 892.]

Programa za obljubljeni partijski kurs seveda nikoli nisem prejel!

8. 12. 1943

V sporočilu ni nič povedanega, kje se nahaja divizija. Moral sem zvedeti po ovinčkih. Na poti ob Kolpi zvem, da namerava divizija na drugo stran te reke, se pravi, na Hrvaško. In tako moram že zopet v neznano! Vodilo naj bi bilo tok Čabranke in Kolpe proti Brodu. Potujem skozi Prezid, Tršče in Gerovo v dolino Čabranke. To pa so kraji, od koder je vozila italijanska soldateska prebivalstvo v lager Visco, nemška pa pozneje za njimi ropala, kar je še ostalo, domačije pa požigala. Čeprav je pot naporna, občudujem kanjone ob bistri reki. Počitek v Osilnici, kjer me dobri ljudje vsega premočenega sprejmejo pod krov; tam mi tudi po dolgem času postrežejo s slanim fižolom in krompirjem, kajti v prvem tečaju smo imeli neslano hrano; tam si tudi lahko zvijem cigareto, sicer iz doma pridelanega zelenega tobaka. Zunaj pa kar naprej dežuje na vsej poti do Broda. Tam mi je pa pred nosom odpotoval štab divizije proti Delnicam.

12. 12. 1943

Na poti se pa že srečam s hrvaškim sekretarjem OK in skupno nadaljujemo pot v Mrkopalj, kjer je štab naše divizije. Po prihodu in dobro prespani noči obujava z divizijskim komandantom Radom (Pehaček) spomine z dni začetnega gibanja OF na vrhniškem in logaškem območju; s politkomisarjem Majcnom se pa pogovoriva o pripravi na tečaj.

Mrkopalj je velika vas v Gorskem kotarju. V domovih so pa le ženske, ker so bili moški

v ustaški ali domobranski vojski. Glede prostora za tečaj ni bilo zadrege. Na razpolago je velika gostinska soba s predsobo. Ko s tečajniki vse dobro očistimo, je v sobi predavalnica in hkrati spalnica, za klopi in mize pa seveda ni bilo prostora. Tečajniki si beležijo predavanje kar na kolenih. V predsobi je kuhinja. Imamo dobrega ekonomista in kuharja. Za takratne razmere kar udobno.

14. 12. 1943

Začnemo s predavanji. Izkušnje s prvega tečaja na Notranjskem mi pridejo zelo prav. Je pa tudi prednost glede tečajnikov, ki so samo izbrani borci iz brigad. Mimo drugega smo pa tudi na dobrem glede varnosti, ker smo na vseh straneh zaščiteni pred sovražnimi vpadi.

Tečajnikov je 31. Predavanja pa je bilo treba prilagoditi psihofizičnemu statusu tečajnikov; bili so namreč po starosti, izobrazbi in poklicih zelo različni. Za primer pogledjmo njihov sestav iz enega od tečajev XVIII. divizije:

- stari so bili od 16 do 40 let, v glavnem pa se je starost gibala 20 do 30 let;
 - po poklicu pred vstopom v partizane je bilo 6 obrtniških pomočnikov, 2 tehnika, 6 delavcev, 5 dijakov, 1 študent in 1 diplomiran jurist;
 - po funkciji v vojski pa 1 vodja brigadnega propagandnega oddelka, 4 bataljonski sekretarji SKOJ-a, 5 jih je bilo namestnikov četnega političnega komisarja in 1 politdelegat.
- V partizane jih je prišlo 15 pred 9. 9. 1943, po kapitulaciji italijanske vojske pa ostali.

Razumljivo je, da je vodilni kader v brigadah računal pri odbiru tečajnikov s težnjami in željami po izobraževanju kandidatov, kar je tudi vplivalo na potek tečaja; zaradi tega sta bila sodelovanje in disciplina ves čas na višku. Dobljene izkušnje pa so vplivale, da sem program izpopolnjeval od tečaja do tečaja in ga ustrezno prilagajal potrebam glede vsebine in metode dela.

Zaposlitev je bila celodnevna: od 8. do 12. ure je bilo predavanje, od 15. do 18. ure pa razgovor o predavani temi. Vsebinska pa je bila zajeta v glavnem v naslednjih temah:

- 1) Vzroki kapitulacije in razpada Jugoslavije.
- 2) Osvobodilna fronta – organizacija in vsebina.
- 3) Glavna obdobja v razvoju družbe.

- 4) Kaj je kapitalizem in kapitalistični družbeni ustroj.
- 5) Imperializem in nastanek fašizma in nacizma.
- 6) Narodno vprašanje slovenskega naroda v svojem razvoju.
- 7) Kmečko vprašanje s posebnim ozirom slovenskega kmeta.
- 8) Osnove marksizma in zgodovinske korenine leninizma.
- 9) Oktobrska revolucija odpira novo poglavje v zgodovini človeštva.
- 10) Razvoj delavskega gibanja – razredna borba.
- 11) Avnojski sklepi in pomen teh.
- 12) Naloge partije na terenu in v vojski.
- 13) Naloge politkomisarja v vojski (predava politkomisar ali njegov namestnik).
- 14) Naloge in pomen propagandnega oddelka v vojski (predava vodja propagandnega oddelka v diviziji tov. Tone Seliškar).

Če katera tema ni bila obdelana v enem dopoldnevu, se je nadaljevala drugi dan. Pred zaključkom tečaja so bili izpiti. Vsak tečajnik je dobil dve napisani vprašanji iz obravnavane vsebine. Pri izpitih je bil navadno navzoč komisar ali njegov namestnik.

Tečajniki so bili zaposleni poleg tega s pripravami na mitinge za prebivalstvo, ki so jih prirejali skupno s krajevnimi in okrožnimi forumi ter propagandnim odsekom divizije. Nekaj nevšečnosti pa je bilo tudi z ušmi, ki so bile v Gorskem kotorju tedaj zelo razširjene.

4. 1. 1944

Z novim tečajem začnemo v prepričanju, da je pred nami zadnje leto pod okupacijo in da je osvobodena domovina že pred vrati, kar daje tečajnikom še večji zagon pri študiju.

Divizijski komandant se poslovi, ker odpotuje za načelnika štaba v korpus. Sredi predavanja me obišče svak Slavko, doslej radiotelegrafist v Glav. štabu, in prinese novice iz Ljubljane in njene okolice, med drugimi tudi žalostno vest, da je v nemški ofenzivi zgubil življenje moj mlajši brat Avgust in da o drugem bratu Francu ni nobenih vesti (poznejša poročila so potrdila, da je prav tako padel, ne ve pa se kje). Borba za svobodo ne pozna usmiljenja. Stisnem pesti, da za trenutek pozabim vso težo sporočil, kajti s tečajem je treba nadaljevati.

14. 1. 1944

Tečaj prav dobro poteka. Kurzisti so odlični in zelo aktivno sodelujejo, zato so tudi na izpitu pokazali visoko stopnjo pridobljenega znanja, kljub tremi, ki jo povzroča navzočnost divizijskega komandanta in njegovega pomočnika. Pred odhodom še miting za povabljenе člane štaba in hrvaške predstavnike.

22. 1. 1944

Razgovor v štabu divizije z novim komandantom Jankom (Rudolf) in namestnikom politkomisarja Markom (Peršičem) o organiziranju politoddelka, v katerem sem določen za sekretarja. Za tem še razgovor z Bevcem (Kardeljem), ki se vrača iz Slovenije v Vrhov. štab o delu politoddelka v diviziji, kamor so me dodelili, kar je nezdružljivo z vodjem partijskega tečaja.

Pred novim tečajem moram z Markom in Ninom (F. Sterle) na pot v brigade, in to v Vrbovsko, Lokve, Delnice, kjer smo se med drugim dogovorili tudi o izbiri kandidatov za drugi tečaj.

25. 1. 1944

Po vrnitvi s potovanja po brigadah me v Mrkopalju čaka novo doživetje. Tam je skupina nemških ujetnikov. Mlajši so v razgovoru zelo redkobesedni, izgledajo zakrknjeni nacisti, kar javno ne pokažejo, medtem so pa starejši (Bavarci) toliko bolj zgovorni in se mi skoraj zasmilijo. Na drugi strani je večja skupina (okoli 30) v nemške uniforme oblečenih Mongolov iz Kazahstana, ki jih je pri Harkovu zajela nemška vojska in so v ujetništvu prestopili v Vlasovo bando. Ti so bili dodeljeni nemški postojanki v Hreljino nad Kraljevico. V dogovoru z našo komando so v postojanki likvidirali nemške oficirje in nekaj vojakov na stražarskih mestih ter z našimi prešli z vsem orožjem med partizane. So zelo zgovorni (govorijo rusko) in videti zadovoljni, čeprav skrivajo bojazen, kaj bo z njimi. Z naše strani so sprejeti z rezervo, ker nimajo čiste preteklosti in so omadeževali Rdečo armado.

2. 2. 1944

Med tem se preseli komanda divizije v čudovit letoviški kraj Skrad. Ker pa je bil dogovor z OK KPH za miting pred odhodom za tamkajšnje prebivalstvo, smo morali ta

posel opraviti s tečajniki. Poslovilni miting je bil kar uspešen med prebivalstvom. Proti večeru drugega dne se napotimo tudi mi v Skrad. Tečaj naj bi bil v veliki letoviški zgradbi z vsem udobjem. Moramo pa tudi mi za štabom čez Kolpo v Slovenijo. Potovanje je pa nemogoče. Burja zavija snežnike s takšno silo, kakršne v ljubljanski kotlini ne poznamo, zameti pa tudi po dva metra visoki. Poti so enostavno neprehodne. Zato izkoristim čas za izdelavo idejnopoličnega načrta za podoficirsko šolo, katere začetek bo na novem mestu poleg partijskega tečaja. Mimo tega pa še razgovor s kulturniki (Adamič, Zupan itn.).

12. 2. 1944

Tečajniki so zbrani in se z njimi napotimo preko Kolpe. Zapuščamo Gorski kotar in že zopet po tolikokrat prehojeni poti ob Kolpi v Čabar, nato prek vasi Trava in Podpreska na Hrib. Tu se utaborimo v Rusovi vili. Zbrani so vsi tečajniki, tudi iz X. brigade. Med tečajniki sta tudi starejša in preizkušena borca Sandi (L. Maček) in F. Sterle. Vseh je 25. Ko novo prebivališče čistimo in pripravljamo za delo, nas neprestano vznemirjajo nemške štuke. Nič zato. Tudi občasno mitraljiranje ne povzroča vroče krvi, ker vemo, da so brigade v bližini, ki se pripravljajo na napad v ribniško dolino.

26. 2. 1944

Delo s tečajniki prav lepo poteka, pozorno sledijo predavanju in popoldne živahno diskutirajo. Pozno v noč sedim v topli sobi ob karbidni lampi in berem, zunaj je pa snežna veja. Ko prebiram knjižico Stürme über dem Mont Blank, ki se mi je ponujala s podstrešja vile, imam občutek, kot da sedim vrh observatorija na Mont Blanku.

Čez dan vozijo mimo nas ranjence v bolnico. Divizija namreč napada Velike Lašče in mora biti huda borba, zato željno pričakujemo izid.

3. 3. 1944

Sredi predavanja pride divizijski politkomisar Nace in mi sporoči, da moram takoj skupno z Markom na točko 100. Kaj naj to pomeni, in to še pred zaključkom tečaja? Dogovoriva se, da s tečajem nadaljujem tudi v nedeljo in ga zaključim 5. marca. Skrbi me

pa pot, ker se zameti večajo in še kar naprej sneži. Treba bo tudi to premagati, saj so borci na položajih v neprimerno težjih okoliščinah.

5. 3. 1944

Ko opravimo izpite, se pripravljamo na pot, tečajniki v brigade, z Markom pa na konja. Prek Medvedjeka je pot neprehodna, tako nam poročajo domačini. Zato pa zopet prek Čabra ob Kolpi do Banja loke. Konja sta nama že na poti opešala, ker so jima zameti delali prevelike preglavice. Moj »šimel« je resno šepal. Morala sva ju voditi za uzde. Pustimo ju v Banja loki. Tam je komanda mesta, ki pripravi za mednarodni ženski dan miting. Bogata pogostitev z darili za ranjence. Midva se spogledujeva ob vsem tem, ko brigade bijejo težke borbe z nemško soldatesko in domačimi izdajalskim domobranci.

9. 3. 1944

Pot nadaljujeva prek vasi Žage po stezi skozi ozko klisuro ob Kolpi proti Staremu trgu. Čudovita narava, katere občudovanje pa zamori naporna pot. V Starem trgu je življenje normalno. Srečanje z znanci iz mojih predvojnih dni v teh krajih. Pogled na Poljansko dolino me povede v mlade dni. Smo pač v Beli krajini. Ker so ceste prekopane, morava peš do Tanče gore, naprej do Semiča pa z vozom. V Čermošnjicah, kjer je Glav. štab, mi povejo, da zapuščam vojsko in da naj čakam na razgovor s tov. Kidričem. Do razgovora pa precej časa ni prišlo in se čudim, zakaj se je prej tako mudilo, sedaj pa pohajkujem.

12. 3. 1944

Še vedno čakam na razgovor. Srečava pa se z B. Zihlerlom in ta mi pove, da sem dodeljen za vodjo oddelka za prosveto pri SNOS-u, se pravi, da bo moj bodoči posel povezan z njim, kar me razveseli. Obložen s pedagoško literaturo, ki sem si jo nabral v črnomaljski šolski knjižnici, se napotim proti Ručetni vasi. Tu srečam stare znance in med drugimi Branka Ivanušo, s katerim obujava spomine na njegov poskus bega iz ljubljanskih zaporov. Sledi pot v roške gozdove, ki je ni ne konca ne kraja.

19. 3. 1944

Smo na cilju, in sicer v »univerzitetnem mestu«, kjer je sredi roških gozdov višja partijska šola, ki jo vodi tov. Ziherl. Čudovita in enkratna ustanova sredi vojne vihre v okupirani Sloveniji! Stanujem v tesni baraki, kjer so poleg tov. Ziherla in B. Urbančiča mati z dojenčkom in še drugi. Za mojo pripravo na novo delo je preveč nemira, posebno še, ker motijo nenehni obiski.

25. 3. 1944

V sosednji baraki je zaključek višje SKOJ-evske šole, ki jo vodi tov. Ferdo Godina. Navzoč sem pri izpitih slušateljev, med katerimi so tudi iz mojih tečajev v divizijah. Veseli me, da so bili v tej šoli uspešni, kar je potrdil tudi vodja šole. Po končanem izpitu se preselim v njihovo barako in pišem okrožnico: Slovenskemu učiteljstvu! Vendar ne vzdržim dolgo, ker je moje pravo mesto na terenu, med prosvetnimi delavci. Vendar pa še najdem čas za mojega zvestega spremljevalca – Dnevnik, od katerega se nikakor ne morem ločiti.

29. 3. 1944

Srečam se z Ado Dequal, ki mi poroča same ugodne vesti: družina je v Ljubljani zdrava, sinček Vasja lepo napreduje itn., kar mi daje mimo žalostnih vesti o padlih bratih novih zagonov pri delu v prepričanju, da se kmalu objamemo v osvobojeni Ljubljani.

2. 4. 1944

In že čakam v Poljanah na srečanje s tov. Bevkom. Razgovor z njim me impresionira: enostaven, neposreden in zelo razgledan o vseh prosvetnih vprašanjih; razveselivo je njegovo poročanje o položaju na Primorskem, kjer pa je veliko pomanjkanje prosvetnih delavcev. Zato je potrebna čim večja pomoč z naše strani.

5. 4. 1944

Potujem v Črnomelj na okrožno učiteljsko konferenco. In tako sem po dolgem času zopet med učiteljstvom, starimi znanci izpred vojnih časov, ki pa svoje miselnosti in pedagoške usmerjenosti niso dosti spremenili. Treba bo nekaj ukreniti, da stanje spremenimo, predvsem pa, da pomladimo učiteljski kader. Ob navzočnosti tov. Jureta (Jurančiča) in sekretarja Cirila pa je konferenca kar

dobro potekala. Zvečer sediva s tov. Šterbenkom v njegovi zidanici in kujeva načrte o pomladitvi učiteljskega kadra.

7. 4. 1944

Razgovor z glasbeniki glede pesmarice, ki naj po svoji vsebini odgovarja današnjemu času. Zdi se mi, da je tov. Pirnik še najprimernejši za mladinsko glasbo, tov. Kozina mu bo pa dober svetovalec.

8. 4. 1944

Sobota je, in to še velikonočna, ki me spominja na mlada leta, ko korakam skozi roške gozdove skozi naselek Podstenica, kraj mojega drugega kazenskega mesta. Domačije Kočevarjev so požgane. Nič zato, eno kazensko mesto za učitelje manj. V »univerzitetnem mestu« je zvečer miting s plesom, sam sem pa zelo nerazpoložen in mislim in mislim na čas, ko bomo rešeni večnih gozdov.

Oddal sem material za »Prosveto« – list za šolska in učiteljska vprašanja. Naslov lista ne bo nov, ker je povzet po glasilu predvojnega progresivnega učiteljstva. Vsebinsko pa sem moral napisati sam, od uvodnika do zadnje strani. Odposlal sem tudi članek za »Slovenskega poročevalca«. Da dobim pomoč, sem zaprosil, naj pokličejo s terena tov. Winklerja. Šlo je težko, ker je bil potreben v stiškem okrožju. Končno je le prišel in za njim še tov. Möderndorfer. S tem mi je bilo omogočeno potovanje po terenu in konkretno reševati sprotna vprašanja.

17. 4. 1944

Ves čas imamo krasno vreme. Počasi je tudi gozd začel zeleneti. Današnji temni oblaki pa ne napovedujejo nič dobrega, ko se odpravljam na pot v ribniško okrožje, kjer je sklicana okrožna učiteljska konferenca. Poti se veselim, ker bom med neposrednimi terenskimi delavci, posebno še, ker so poročila z bojišč odlična in za jesen že pričakujem konec vojne.

18. 4. 1944

Ob 5. uri odpotujem na TV 14 v čudovitem pomladanskem jutru; s točke 14 grem s kurirji na točko 13 in to skozi požgane kočevske vasi (Raihenau, Staro Brezje, Svetli potok itn.), kjer smo pozimi hajkali v času nemške ofenzive. Okoli 14. ure pridemo na TV 13 (Ferdreng) in že zopet v dolino Kolpe.

Tako sem zopet pri vodi. Ker smo na Rogu brez vode in imamo na razpolago le sneg, se najprej napijem vode in nato pošteno umijem. Blažen občutek za na pot proti Banja Loki in nato na Krkovo, vas nad Kolpo, kjer dobim tov. Gerlanca in jo skupno mahneva skozi Faro v Vas. Hodil sem od 5. ure zjutraj do 7. zvečer, zato sem potreben počitka.

19. 4. 1944

Zjutraj drugega dne imava s tov. Gerlancem kratko pripravo za konferenco, popoldne pa kreneva v Brod na Kolpi. Vas so pred nekaj dnevi ustaši bombardirali, cerkev, župnišče itn. je do tal porušeno; kako morajo izgledati nemška mesta, ki jih angloameriški bombniki rušijo dan za dnem?

20. 4. 1944

Ob 9. uri je pričetek konference. Od 47 učiteljev v okrožju je navzočih 26. Prišli so celo z Ljubljanskega barja. Konferenco vodi nadzornik Gerlanc in traja kar ves dan; diskusija je bila živahna, zaključki pa koristni; videlo pa se je, da ni pravega kolektiva in da so si med seboj tuji ter politično nezgrajeni. Vsiljuje se potreba po tečajih.

21. 4. 1944

Zjutraj odpotujemo po dolini Kolpe do Kužlja, kjer imamo naročen voz, tam je pa vse odpovedalo. K sreči pripelje voz, ki je vozil ranjence, in se brez dolgega potovanja pripeljemo do Čabra, kjer prespim, ostali se pa odpeljejo na svoje domove.

22. 4. 1944

Zjutraj odpotujem po znanih serpentinah proti Prezidu in popoldne pridem na notranjsko okrožje, ki ima svoj sedež v snežniškem gradu. Tu se srečam s starimi znanci s sekretarjem Ljubom na čelu. Drugo jutro začnemo okrožno učiteljsko konferenco v lepo okrašeni šolski sobi v Starem trgu, vodi jo nadzornik Dernač. Na konferenci so navzoči poleg sekretarja Ljuba (Mlakarja), Gabra (Grabeljska) še drugi okrožni funkcionarji. Na konferenci je zelo živahen razgovor in skoraj vsi aktivno diskutirajo. Poudarek je seveda na politični prevzgoji v šoli in izven šole. Zjutraj drugega dne pa še razgovor s sekretarjem in nadzornikom o vprašanih šolstva in šolskega kadra v okrožju. In že odpotujem čez Rarno goro v Loški potok.

24. 4. 1944

V Loškem potoku najprej obiščem divizij-ski partijski tečaj, ki ga po mojem odhodu vodi tov. Nedok, moj bivši tečajnik. Z njim je tudi Zorka. So zadovoljni z bivalnim prostorom in potekom tečaja. Preko poti je še vedno podoficirska šola. Politično stanje okolice je pa zelo zapleteno, razširjeno je podtalno belogardistično gibanje. Sekretar rajona Flegar pa ni kos zapletenim razmeram. Zato namenim ves drugi dan temu kraju.

Zvečer imam dolg razgovor z učiteljico Zdenko, zelo uporabno našo aktivistko, ki jo pa rajonski odbor ne zna uporabiti za delo med ljudstvom. Zelo podrobno mi opisuje stanje tamkajšnjega prebivalstva v vaseh Hrib, Retje in v zaselkih. Z opisovanjem primerov sem vedno bolj razumeval, zakaj se je tu zasedrilo belogardistično gibanje.

25. 4. 1944

Zjutraj najprej spremljam pouk pri učiteljici višjega razreda, ki je vsebinsko in metodno zaostal za desetletje še v predvojnem času, najmanj pa ustreza dobi, v kateri živimo. Zatem imam z vsem učnim kolektivom, ki šteje 8 učiteljic, od katerih je v najboljšem primeru 6 politično nevtralnih, če že ne nasprotnih Osvobodilni fronti, 2 pa po pripovedovanju sigurno, konferenco. Na skupnem sestanku sem usmeril poudarek na politično prevzgojo in pomen pouka v duhu naše borbe, da se ne bi po osvoboditvi morebiti katera opravičevala, da je na to nihče ni opozoril. V razgovoru sem tudi dojel vprašanje, če so predstavniki SKOJ-a pooblaščen inšpicirati pouk v šoli, kar sem odločno zavrnil in zagotovil, da se bo to v najkrajšem času uredilo, ker te pravice jim ni nihče dal. To sem drugi dan tudi uredil z okrožnim prosvetnim referentom dr. Lavričem, pozneje pa na predsedstvu SNOS-a.

26. 4. 1944

Zjutraj se napotim čez temni in naporni Medvedjek na točko 12 in pridem pozno zvečer skozi požgane kočevske vasi na točko 13. Tu me iznenadijo kresovi, streljanje in petje. Začela se je proslava zgodovinskega 27. aprila, v trdnem prepričanju, da bo prihodnja proslava že v osvobojeni domovini. Drugi dan zopet potujem in pozno zvečer pridem na točko 15 A, kjer proslavljajo 27. april. Prva res posrečena prireditev.

29. 4. 1944

Potujem v Črnomelj, kjer se vrši proslava za povabljenega. Vidmarjev govor je slab, že obrabljena retorika brez prave perspektive, akademija se je pa vlekla v nedogled.

30. 4. 1944

Sem na sestanku agitprop komisije. Ponočno se srečam z Vido, Potrčem in ostalimi. Potrč mi pripoveduje razveseljive vesti o tov. Vrancu. Morda smo se res motili o njem in ga obsojali. Bil bi vesel, če je res tako, kot pripoveduje Potrč. Zvečer je shod na črnomaljskem trgu. Prvič sem v času borbe na večjem ljudskem zborovanju, kjer kmečke množice skupno proslavljajo tretjo obletnico OF. Čudim pa se, da nihče od naših govorcev ne omenja mednarodnega delavskega praznika 1. maja, le predstavnik ameriške vojne misije (Vuchinich) govori tudi o pomenu 1. maja. S tem vtisom se vračam na svojo postojanko.

1. maj 1944

Zgodaj zjutraj začnejo regljati strojnice in se oglašati topovi, kar traja ves dan. Borba okrog Žužemberka. Tam so namreč švabobranci pred nekaj dnevi napravili svojo postojanko. Ne za dolgo, ker smo že drugega dne dobili vest, da je vsa nemška, domobranska in plavogardiistična posadka uničena in cerkev ter župnišče porušena.

2. 5. 1944

Zopet sem na postojanki, visoko sredi gozda, v prepričanju, da bo za nekaj časa konec potovanja po okrožjih. Medtem je izšla tiskana »Prosveta« in je že razposlana, kar me je izredno razveselilo. Upam, da bo tudi list razveselil vse, ki jim je namenjen. Prva tiskana beseda, namenjena prosvetnim delavcem sredi borbe, ko gradimo novo šolo.

6. 5. 1944

Zgodaj zjutraj se napotim v dolino, kjer je sklicana konferenca v Podhosti (Obrh), navzočih je pa od 25 samo 11. Bojijo se švabobranskih izpadov. Na srečo prenočim kar v Podturnu, kjer se srečam s Kamilom in Krivicem, ki sta sklicala okrožno partijsko konferenco v Poljanah.

7. 5. 1944

Že zgodaj zjutraj se začne kanonada, švabobranci rinejo s tanki iz Novega mesta proti Soteski. Smo v neposredni bližini borbe, so pa jih naši kaj hitro zavrnili nazaj. Na ta način se je partijsko okrožno posvetovanje vršilo nemoteno. Značilno je, da so se na tem posvetovanju najbolj razgovorili prav o šolstvu, kar pomeni, da je povsod pereče. Zato me toliko bolj vleče na konferenco v Trebnje, ki je sklicana za 8. maj, kar pa ni mogoče zaradi sovražnikovih vdorov.

10. 5. 1944

V razmišljanju o ukrepih, ki jih je treba hitro reševati, predvsem o ukrepih, ki jih je treba hitro izvesti; po kosilu mi prinese kurir s postojanke 20 ekspresno pismo, da moram takoj tja, in to pripravljen na daljšo pot. Kaj naj zopet to pomeni? Pripravljati res nimam kaj, ker imam razen nahrbtnika vse na sebi. Napotim se na točko 20, kjer mi povedo, da je prišel radiogram s Primorske, naj pride nekdo iz prosvetnega odseka SNOS-a na pokrajinsko konferenco prosvetnih in šolskih referentov. Ker pa tov. Bevk ne more, so določili mene. Pa še to: pred dobro uro se je s kolesom odpeljal Jokl (Popit) v isto smer. Kidrič me vzame v avto in v Črnomlju dohiti Jokla. Skupno odpotujeva do Starega trga ob Kolpi, kjer dobiva kolesi, in naprej ob Kolpi, po že nešteto krat prehojeni poti do Osilnice. Do Fare sploh ni poti, ampak le steza in za kolo neprimerna, je pa zato lepša do Čabra, kjer prenočiva.

12. 5. 1944

Zjutraj odpotujeva in vsa izmučena prideva na notranjsko okrožje, kjer nama sporočijo, da je na Primorskem hajka in položaj za potovanje otežen. Jokl je za nekaj časa ostal na Notranjskem in tako odpotujem sam s kurirjem do točke 1P.

13. 5. 1944

Sem na Primorski strani. Prvič v življenju opazujem pokrajino. Na srečo je hajke konec, začenja pa se kljub temu nevaren del poti. V temni noči je treba prekoračiti zastraženo progo in cesto (Šempeter). Po šestih urah pridemo na Kras. Po kratkem počitku nadaljujem pot prek Dolenje vasi v vas Štjak, kjer ljudje živijo že kar kot v svobodi, z vsemi

dobrotami prehrane in pijače. Tu ne poznajo nikakršnega pomanjkanja.

15. 5. 1944

Popoldne se priključim krajši koloni, ki je namenjena čez Vipavsko dolino na Nanos. Preden dospemo do podnožja Nanosa, je treba prebroditi reko Vipavo in nato previdno mimo mesta Vipava, kjer je sovražna postojanka. K sreči je pa straža v gostilni, tako poroča izvidnica, in brez nevarnosti hitimo v strmo in kamnito Angelsko goro, kjer se vzpenjamo vse do jutra, ko že opazijo iz postojanke v Ajdovščini našo kolono in na nas spustijo nekaj topovskih izstrelkov. Izkušeni kurirji se temu samo smejejo in jim mahajo s pestjo.

Izmučeni smo zjutraj prišli do Predmeje na Trnovski planoti, kjer se oddahnemo. Do Tribuš je pa še dolga pot, tam je namreč sedež vodstva OF in partijskega komiteta za Primorsko. Sprejme me vodja odseka za prosveto tov. Zdešar. Veselo snidenje po dolgem času.

Zvečer začne z delom konferenca pod

vodstvom dr. Vilfana in traja vso noč. Poleg referentov za prosveto in kulturo je tu ves vodstveni kader: Brejc, Srebrnič, Kimovec, Pohar. Vso noč je bila razprava izredno živahna in spodbudna; pokazale so se tudi vse slabosti in pomanjkljivosti, predvsem usposobljenega učiteljskega kadra. Prav to zadnje pa me muči vso pot nazaj, ki ni bila več naporna, saj se ljudstvo počuti kot že osvobojeno, kljub sovražnim postojankam v večjih naseljih. Skoraj neopazno sem se znašel v vasi Goča v neposredni bližini Vipave in mirno prenočim v postelji, pri obilnem kosilu pa sredi mize venec že zrelih črešenj – vipavk. Presenečen, po tolikih letih takšno blagostanje! In že pri kosilu se pojavi delegacija iz vasi Podraga s sporočilom, da pripravljajo pionirji miting v šoli in bi radi imeli moj govor, in to v neposredni bližini sovražne postojanke. Nič zato, ker so pionirji že organizirali s patruljami vso varnost. In miting je uspelo potekal in lepo uspel. Nobenega strahu pred napadom, noč sem mirno prespal po večernem klepetu z znanimi prosvetnimi delavci.

20. XI. Hujšaj pripravo na stano. Zvečer pa
je prejel popoldnevni obisk. Konec
ga gre iskat, jaz z ušimi. V dolini zvečer,
da je na taji na tleh. Tam dobim žojeta,
Kajnuha in ostale. Dopolnimo Hujšaj je
21. dopovornik radi dela. Pogleda, da bo to
za mece. Kitič v Harem žpu. Govorijo
blatko. Kitič v nočah je preje. Kitič
prav dobro ušel. D. je kitič. ne dopovornik
mo za opredelovanje. vedno hem bol, uaduh
naš dodeljujem delom. Zvečer jite
stav žoj. dopovornik se radi partij.
kurja, ki ga naj li vrdila z blatom. rian
di glade propagand dela - drizji. -
bjelejem al, da z blad. priprava na
22. XI. Vse večer radi študije v sili, tako re
oči stine, ko jite več, da so v Harem žpu
Vence. bjelejem se je gozd. Cadenio
na Vence - študija na staji?
23. XI. Dnevi jutro opredeluje v gozd. Bazaru
opredeluje. Vence za sta. Zvečer hodela
dela, pa kitič ne funkcijonira. Dopoln.
24. XI. Hujšaj zadrževanje z delom. Dobro gre v rde
seukaon žoj in ga otežava. Dopoln.
greem v dolino po kitič. kitič je iz in se
delaas / /aj. pa. Temelj kitičuma / -
Hujšaj je kitič - in dva se pa prar
Dobro priprava. Jutri bi morali kitič
kurja, pa ni pripravljen prosta in tudi
mitva kitič pripravljen. Kat. nalaga.
črečnejcevi in toučnejcevi so napadli
Dopoln. v Grahovcu ob s. žoj.
Zjutraj ni znan. - Nalaga - 53 delovni. kitič
25. XI. Kitič moč je začelo oteževati in najin

PRIPIS

Tu sem zaprl svoj dnevnik, ki me je zvesto spremljal več kot sedem mesecev. Vanj sem vpisoval pomembnejše splete in zaplete na moji partizanski poti, ki niso bili le osebnega pomena. Ležal je zaprt do današnjih dni. Po štiridesetih letih, ko skušajo nekateri izničiti zgodovinski pomen naše narodnoosvobodilne vojne in revolucije in ubiti vero v novi svet, ki ga je odprl veliki oktober, se mi je zdelo potrebno, da ga ponovno odprem.

Dnevnik sem občasno še pisal, a prav potreben mi več ni bil, saj smo že s krepkimi koraki stali v osvobojeni domovini. Zato le še kratek spomin: na vseh mojih partizanskih poteh, sestankih in razpravljanjih me je vedno bolj vznemirjalo vprašanje novega, z revolucionarno miselnostjo prepojenega prosvetnega kadra. Zato smo po mojem prihodu v Bazo začeli načrtovati organizacijo tečaja za pomožne učitelje in učiteljice iz vrst mladih aktivistov in aktivistk. Ti naj bi se po končanem tečaju ob mentorstvu kvalificiranega pedagoškega kadra usposabljali in izpopolnjevali za samostojno delo v šoli. Načrt smo z nepričakovanim uspehom uresničili poleti 1944.

Opogumljeni s tem uspehom smo razpisali drugi tečaj. Odziv nanj je bil nepričakovan. Med pripravi na tečaj sem dobil obvestilo, da sem vključen v skupino strokovnjakov, ki bo odpotovala v Beograd. Ta je bil tedaj tik pred osvoboditvijo. Kar lepo število nas je čakalo na letalo, ki nas je odpeljalo najprej v Bari v Italijo in od tam čez Črno goro v Beograd. Sprejel nas je tovariš Kardelj. Izročil sem mu gradivo Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije. Naslednji dan smo dobili razpored. Imenovali so me za pomočnika poverjeniku Kocbeku, po ustanovitvi ministrstev pa za pomočnika zveznemu ministru za prosveto Vladimirju Ribnikarju. Tako sem bil ločen od Slovenije in daleč proč od tako težko pričakovanega dneva osvoboditve Ljubljane. Ta dan sem dočakal na službenem potovanju v daljnem Skopju.

Svetlo vizijo o življenju in delu v osvobojeni domovini in v novi, revolucionarno preoblikovani družbi so po nekaj letih zatemnili oblaki; poslali so me na nepredvidljivo trnovo pot, ki se je končala na okrvavljenem skalnem otoku sredi Jadrana.

V SKRADU PRED ODHODOM V SLOVENIJO. OD LEVE NA DESNO: ŠTABNI ADMINISTRATOR MIRO POČKAJ, VODJA DIVIZIJSKIH TEČAJEV MARTIN MENCEJ IN VODJA DIVIZIJSKE PODOFICIRSKÉ ŠOLE ZORKO, 30. JANUARJA 1944.

TOVARIŠ MENCEJ

Štab XIV. divizije

Njemu v roke!

Preko točke
Et / pres

11-18 v

Bebno polje

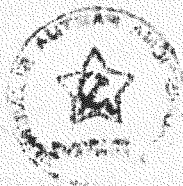
CENTRALNI KOMITET
KOMUNISTIČNE PARTIJE SLOVENIJE

Dne 1.dec.1943.

Tovarišu Menceju!

Po sklepu CK KPS si dodeljen za vodjo partijske šole v XVIII. divizije. Takoj kreni v štab XVIII. divizije in se oglasi pri namestniku politkomisarja XVIII. divizije. Program za partijski kurz partijske šole divizije bomo pravočasno poslali.

Smrt fašizmu - svoboda narodu!

CK KPS :

huti je

SESTANEK PEDAGOŠKIH DELAVCEV PO KONČANEM PRVEM PEDAGOŠKEM TEČAJU V DOBLIČAH SEPTEMBRA 1944. NA SESTANKU SO SE DOGOVARJALI O PRIPRAVI UČBENIKOV. OD LEVE NA DESNO: DRAGO VONČINA, MARTIN MENCEJ, MILE KLOPČIČ, VENCESLAV WINKLER IN BOGOMIL GERLANC.

UČENCI S PREDAVATELJI V PEDAGOŠKEM TEČAJU ZA POMOŽNE UČITELJE IN UČITELJICE V DOBLIČAH V BELI KRAJINI.

»Vi kar kričite: Pozabiti! Pozabiti!

Mi pa dovolite, da vas opozorim na to, da nihče ne more pozabiti teh grozних let. Naši znanjci naj o tem dogajanju napravijo svoje sklepe, naj napišejo vso zgodovino. Ne bo manjkalo ljudi, ki bi bili zmožni to napraviti.

Vendar pa,

zakaj jim ne bi za njihovo delo zapustili nekaj gradiva iz prve roke?

Zakaj jim ne bi zapustili resnična pričevanja o tem,

kar se je dogajalo z nami?

Ali se moramo res posiljevati, da bi pozabili agonijo iz nedavne preteklosti samo zato,

da bi gledali samo v bodočnost, pri tem pa pozabljajoč pustimo,

da se rane gnojijo v naših dušah...«

BA DŽING, kitajski pisatelj

Od Ljubljane prek Bileče na Goli otok

Nad Golim otokom je dolgo ležal molk. Šele po letu 1980 smo dobili dela, ki v romansirani obliki sicer prikazujejo resnico o svobodnih ljudeh na eni strani in deset in desettisočih tistih, ki so bili po letu 1948 izločeni iz družbe, na drugi; resnico o njihovem strahotnem trpljenju v ječah in izoliranih taboriščih. Do leta 1988 je tako izšlo kar lepo število¹ bolj ali manj posrečenih književnih del na to temo v jugoslovanskih jezikih.

Tudi nekateri publicisti so se opogumili in začeli odkrivati ta tabu. Javnost, ki doslej o tem ni vedela dosti ali pa nič, je jela prebirati izpovedi prizadetih o procesih in razčlovečenju v poveljnih zaporih in koncentracijskih taboriščih. Vendar so te izpovedi večkrat odsev publicista in njegove domiselnosti, so pripovedi iz druge ali tretje roke, ne pa izpoved osebnega doživetja.

Zgodovinarji o tem še vedno molčijo, z izjemo Vladimira Dedijera in posebej prof. dr. Jožeta Pirjevca, ki v svoji knjigi Tito, Stalin in Zahod² obravnava obdobja 1947–1948 na podlagi izčrpne dokumentacije v arhivih ZDA. Anglije in zahodnih držav, a žal brez dokumentacije iz naših arhivov in arhivov vzhodnih držav, kar je opaziti tudi v njegovih razlagah in sklepih. Vendar, »v poplavi najrazličnejših, nesistematičnih in nekritičnih del, ki obravnavajo našo povojno zgodovino, bo za slovenskega bralca knjiga tržaškega profesorja prava oživitve«, upravičeno ugotavlja v svoji recenziji Peter Vodopivec³.

Med temi deli prevladujejo dela s srbohrvaškega govornega območja (Beograd, Zagreb), zelo malo pa je slovenskih. V tem pogledu bi bilo soditi, da je bilo po ječah in taboriščih le malo Slovencev. Res da ni na razpolago podatkov, toda po splošni sodbi je zaprtih Slovencev bilo celo več kot Hrvatov.

Žal večinoma omenjajo in obravnavajo zapornike na kamniti skali Goli otok sredi Jadrana, pozabljajo pa na zapore v Stari Gradiški, Bileči, na otokih Grgur in Ugljen. Tam so bili v drugi polovici leta 1948 za »neposlušne« ustanovljeni »kazenski in poplajševalni domovi«, kakor so jih imenovali ob otvoritvi, »v katerih naj bi jih delo preoblikovalo v dostojne člane družbe«. »Mnogi niso preživeli: nečloveški življenjski pogoji, zverinsko pretepanje, pomanjkanje hrane in vode, vse to je povzročilo smrt več sto zapornikov, od katerih so si tudi sami vzeli življe-

nje.«⁴ O tem, koliko je bilo slednjih, ni podatkov in jih najbrže nikoli ne bo!

Sociologi, psihologi in pedagogi, ki bi morali kot strokovnjaki teoretično razmisliti, razjasniti in ovrednotiti proces »prevzgoje« v teh zaporih in koncentracijskih taboriščih s sedežem na Golem otoku, pa vztrajno molčijo. Čeprav je ta proces pravi izziv za proučevanje.

Za tem besedilom ni osebne ambicije in teženj, da bi njegov avtor bil prikazan kot morebitna izjema v vrsti deset- in desettisočev zapornikov, marveč želi biti objektivni prikaz dejanskega dogajanja brez posrednika, saj je le kot tak lahko zanesljiv vir za znanstveno preučevanje in obenem izvirno sporočilo zanamcem o tipično našem pojavu prevzgajanja, »ki pušča edini pomislek spontano porojen, ali je bilo potrebno za takšno ravnanje ravnati tako, kot sta ravnala gestapo in NKVD«.⁵ Avtorju besedila se je namreč po naključju posrečilo ohraniti pomemben dokument iz taborišča v Bileči in na Golem otoku, to je delovno knjižico, ki nedvoumno razkriva fizično nasilje specifično jugoslovanskega procesa »prevzgajanja« zapornikov in njegovo učinkovanje nanje.

SOPARNO POLETJE 1948

Leta 1948 je bilo temeljno vprašanje slehernega komuniste, kam bodo krmarji, najvišje vodstvo Komunistične partije Jugoslavije, usmerili ladjo po pismih z vodstvom VKP(b). Spontana odločitev brez pomisleka je bila težka; po desetih letih predvojnega ilegalnega partijskega dela, preganjanja in zapora, in po štiriletni narodnoosvobodilni vojni se je komunist odzival drugače, drugačno je bilo tudi njegovo doživljanje in razpoloženje kot pri tistih, ki niso imeli take preteklosti. Zavestna pripadnost ideji marksizma-leninizma, proletarskemu internacionalizmu in povezanost z ljudstvom, ki je z Oktobrom odprla novo stran v zgodovini človeštva, vse to je bilo vpleteno v miselno in čustveno plat mojega življenja in bitja. Tedaj še neznane deviacije, pa tudi objektivne in subjektivne slabosti Sovjetske zveze so bile obrobne značaja. Pretrgati vezi z ljudstvom, ki naj bi bile po vojni čim tesnejše, je pomenilo pogaziti vse ideale, izničiti vse dotedanje vedenje in vsa prepričanja o socializmu, zasenčiti pogled v svetlejšo prihodnost delovnega človeka. Zato se je v tistem pre-

lomnem obdobju zdelo nesmiselno zoževati vsa ta različna doživetja na skupni imenovalec, na vodstvo VKP(b) oziroma na Stalina in Molotova.

V tistih dneh sem se spomnil na pogovor z Edvardom Kardeljem leta 1937 ali 1938, ko me je obiskal v Šoštanju. Takrat sem mu omenil svoj dvom o upravičenosti sodnih procesov in obsodb tako vidnih vodilnih boljševikov, kot so bili Buharin, Rikov, Zinovjev, Grinko in drugi. On pa mi je na to odgovoril: »O upravičenosti in pravilnosti obsodb ne smeš niti za trenutek podvomiti.« Prišel je bil iz Moskve in jaz sem bil potolažen.

Toda leta 1948 je vodstvo Komunistične partije Jugoslavije omahovalo, njegova politika do VKP(b) je še vedno bila dvoumna, opredelitev še ni bila čisto jasna, kajti, »po eni strani so hoteli prepričati omahljivce, da bi sprejeli partijsko linijo, po drugi strani pa neusmiljeno izločiti tiste, ki so neprevidno pokazali naklonjenost do Resolucije IB ali pa bili takšnih simpatij osumljeni«,⁶ zato je bilo toliko težje odločiti se čez noč.

* * *

Ko sem se v drugi polovici junija 1948 vrnil s službenega potovanja po Makedoniji in Črni gori v Beograd, nisem še nič vedel o pismih med VKP(b) in Komunistično partijo Jugoslavije. V isti hiši kot jaz je stanoval tudi član predsedstva sindikatov Jugoslavije in član Centralnega komiteja Komunistične partije Hrvatske Cazi. Malo pred večernimi poročili na radiu se je oglasil pri meni in me opozoril, da bo zvečer slišati nekaj izrednega. Tedaj sem prvič slišal o sporu in bil nemalo začuden. Cazi, ki je o dopisovanju gotovo že kaj vedel, mi je rekel, da vse kaže, da gre za osebna vprašanja med Titom in Dimitrovom (!).

Naslednji dan so mi sporočili, da bo popoldne partijski sestanek v centralnem odboru sindikatov. Sestanek ja vodil mladenič, absoluten učiteljskiča, zaposlen v oddelku za kulturo v centralnem odboru. Z govorniškega odra je rohnal proti Stalinu, ne da bi pojasnil bistvo nesoglasij. Kadarkoli je izrekel Stalinovo ime, je moja sosedka pripomnila: »Svinja!« Jaz pa sem samo strmel in spoznaval, da ne gre za nesoglasje med Titom in Dimitrovom, marveč med VKP(b) in Komunistično partijo Jugoslavije.

Nekaj dni pozneje je bil partijski sestanek Centralne uprave prosvetnih delavcev Jugoslavije, katere predsednik sem bil. Na sestanek je prišel predstavnik višjega partijskega vodstva, pomočnik javnega tožilca, kakor sem zvedel pozneje. Njegov nastop je bil zelo uraden. Ukazovalno je določil, da bomo najprej brali pisma. In smo jih brali. Nato je zahteval, da vsak pove svoje mnenje o njih. Izjave so bile bolj ali manj formalne; vsi smo soglašali s stališči centralnega komiteja, samo stari revolucionar iz leta 1903 Miloš B. Janković je izjavil: »To je težko, ko pa gre za Stalina!« Da predstavnik višjega partijskega foruma ni bil zadovoljen s sestankom, sem uvidel že drugi dan, ko so zamenjali sekretarja partijske celice centralnega odbora. Sekretarka je postala učiteljska abiturientka, ki je komajda prišla k nam.

Poslej je bila vsa uprava pod strogim nadzorstvom Udbe. Vedel sem, da so vsi profesionalni funkcionarji v oddelku na strani informbiroja, a jih nisem javil. Ko sem se vrnil s partijskega kongresa v Ljubljani, sem jih opozoril: »Fantje, naš ceka ima prav!« Razvoj dogodkov pa je vedno bolj spodbijal to prepričanje, ne sicer v celoti, ampak v posameznih vprašanjih, in tega seveda ni bilo mogoče prikriti. Premestili so me v Ljubljano, češ da sem potreben v na novo ustanovljenem ministrstvu za znanost in kulturo Ljudske republike Slovenije kot pomočnik ministra dr. Jožeta Potrča. Položaja sem se branil, saj se nisem čutil sposobnega za naloge, ki naj bi jih opravljal. Zaman. V ministrstvu so organizirali gosto mrežo ovaduhov in provokatorjev, z ministrom na čelu. Po dobrem letu dni so me aretirali.

* * *

Bil je pozen zimski večer v začetku 1951. Zvonec na vratih našega stanovanja je odločno zvonil. Ko sem na sinov poziv stopil v predsobo, sem se znašel pred petimi moškimi v usnjenih plaščih, razpoznavnem znaku Udbe. Najbližji je pristopil k meni in mi rekel:

»Aretirani ste! Imate orožje?« Ko sem mu odgovoril, da imam bereto, ki jo hranim kot trofejo iz narodnoosvobodilnega boja, je zahteval, da mu jo izročim. Nato sta me dva agenta odpeljala v avto, ki je čakal pred hišo, drugi pa so preiskovali stanovanje in iskali obremenilno gradivo, ki pa ga nikjer ni bilo.

Odpeljali so me v bivšo umobolnico v Povšetovi ulici. Udba si je zgradbo preuredila v preiskovalni zapor. Posebej izurjeni stražar me je natančno preiskal, niti preiskave debelega črevesa ni izpusstil, mi vzel očala, pas, vezalke... In že sem bil pripravljen za samico. Po velikosti in opremljenosti se ni dosti razlikovala od tistih, kakršne sem spoznal na Miklošičevi cesti v predvojnem času, ko so me osumili komunistične propagande in delovanja v ilegalni komunistični partiji. Je pa vendarle bila po nečem svojevrstna.

Po dobri uri me je stražar odpeljal v neko sobo. Za mizo je sedel droben človek, poročnik Udbe – Kr. Na mizi pred seboj je imel kup papirjev. V ozadju je sedel in mrko opazoval dogajanje eden od izvršnih šefov Udbe M. R. Ne da bi me Kr. karkoli vprašal, je cinično ponavljal: »Sedaj boš govoril!« Na moje vprašanje, o čem naj govorim, je rekel: »Ti že veš, mi pa imamo pred seboj dokazno gradivo. Poglej, kar zajeten kup.« Ker sem še kar molčal, je ironično in z nasmeškom nekaj momljal o informbiroju in marmorju in na koncu poudaril: »Bož že še govoril in nam pel!« Polkovnik M. R. je vse to samo nemo opazoval.

Spet se je prikazal stražar in me odpeljal po hodniku nazaj v samico. Zaloputnil je vrata za menoj in ta se potem dolga dva meseca niso odprla. V tem času me nihče ni nič vprašal in tudi pojasnili mi niso nič. Trikrat na dan mi je stražar pomolil skozi linico na vratih pločevinasto posodo s hrano in skozi »špijonko« (linico na vratih) opazoval moje početje v celici ter o njem poročal predstojnikom. Ves čas sem bil zvočno izoliran od zunanjega sveta. V celico ni prodrli noben šum razen zvečer znaka za spanje in

¹ Branko Hofman: Noč do jutra, Slovenska matica, Ljubljana.

² Prof. dr. Jože Pirjevec: Tito, Stalin in Zahod, Delavska enotnost, Ljubljana 1987.

³ Prav tam.

⁴ Prav tam.

⁵ Delovna knjižica iz taborišča v Bileči in na Golem otoku. Avtorjeva last.

zjutraj za vstajanje. V dveh mesecih tudi nisem videl nikogar drugega razen občasno stražarja. To je bila posebnost zaporov na Povšetovi. Samoto in tišino so spremljali samo odmevi mojih korakov – od jutra do večera. Trenutke zbranosti in razmišljanja je prekinjal edinole špijonček. Nočno brezglasno temo je vsake toliko časa grobo pretrgalo prižiganje luči na stropu.

Samota, razpotegnjena med jutrom in večerom. Čustva spričo realnosti otopijo, sleherno možgansko celico pa gloda vprašanje: Kaj je mogoče, da ti ljudje, ki so šli z mano vred skozi policijske zapore v monarhistični diktaturi predaprilske Jugoslavije in se pozneje s puškami na ramenih prebijali skozi gozdove, zdaj nadaljujejo pot, ki so jo začrtali agenti OVRE (italijanska tajna policija) in gestapa? Le občasno te preblisne upanje: Saj je verjetno vse skupaj le zmota? A iz dneva v dan bolj spoznavš, da si po naročilu izročen tipalkam Udbe, ki ima neomejeno moč in oblast. Vizija lepše prihodnosti, vizija svobodne diskusije in pogovorov, se je sprevrgla v svoje dialektično nasprotje. Malomeščanska naravnost je prevladala nad komunistično moralno in etiko.

Čim bolj so se dnevi samote vlekli v nedogled, tem bolj sem spoznaval, da je namen osamitev razmišljanje – katarza pred sveto izpovedjo. Kar sama od sebe se vsili primerjava z mojo predvojno aretacijo: teden dni zasliševanja na policiji, po tednu dni sodišče, kjer so preverjali policijsko poročilo v pogovoru z osumljenim, to je z mano, brez prisile in groženj, nato pa skupna celica s političnimi (če niso bili moji komplici) in kriminalci, ki so na nas politične gledali z nekakšno spoštljivostjo. Če je bila policija s takšnim zasliševanjem na sodišču nezadovoljna, konkretno na primer z mojim, se je pritožila na sodišče za zaščito države v Beogradu, od koder so poslali svojega preiskovalnega sodnika. Sledilo je ponovno zaslišanje, ostrejšje, preračunano na psihični učinek, vendar v mejah retorike in groženj, brez prisile.

Udba pa je namenila osamitev ispraševanju vesti: Koliko in v kakšnem obsegu so bila moja »zločinska« dejanja v navskrižju s hoteljem Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije? In kdo ne bi v neskončnih dneh in nočeh odprl pot do vseh kotov in kotičkov svojega bistva: Ali nemara le nisi kriv, ker v kritičnih trenutkih polarizacije

mnenj nisi opustil nekaterih svojih pogledov na informburo in odgovor Komunistične partije Jugoslavije? Zakaj nisi brez pomislekov sprejel celotnega odgovora vodstva Komunistične partije Jugoslavije? Skušal sem razmišljati logično in mirno, kolikor je v danih razmerah to sploh bilo mogoče. Kam in kako bomo zaplavali osamljeni po tem odločilnem preobratu. Na drugi strani so se vsiljevali prizori evforične zagnanosti, najprej proti Stalinu, potem pa se je gnev kot plaz razlil čez vse, kar je bilo ruskega, boljševiskega, rdečearmejskega. Protisovjetsko razpoloženje se je stopnjevalo iz dneva v dan, podpihovala so ga sredstva javnega obveščanja, podžigala ga je politična propaganda. »Kurz pa rubelj, dolar to je valuta!« je pritekel za menoj znanec iz medvojnega obdobja, pozneje član Komunistične partije Jugoslavije, eden od tistih, ki so jih množično sprejeli v partijo.

V takšnem premišljevanju sem tehtal svoje ugovore in protiugovore živeti v vlogo toženca in sodnika. Čimbolj sem skušal uravnati tehtnico, tem bolj nejasna je bila bodočnost. Končno sem vedel, da ostane čakanje, da prej ali slej mora priti do zaslišanja, do trezne razprave – saj bom pred komunisti, dočerašnjimi tovariši. Toda ni bilo tako.

V bunker v kletnih prostorih me niso vtaknili, čeprav je upravnik občasno omenjal tudi to možnost. Zato pa so sprožili drugačen mehanizem.

Po poltretjem mesecu me je stražar odpeljal h kapetanu Udbe. Ta me je s strojepisko sprejel kar na hodniku in mi nasmejano sporočil: »Vse do sedaj ni bilo nič, jutri začnemo zasliševanje, verjetno boste šli še kaj ven, in upam, da bomo kmalu končali.« Nato je sledilo tridnevno zasliševanje o mojem odnosu do informburoja. Nič posebnega. Le preiskovalec je sem in tja dobesedno navedel moje pogovore z znanci in prijatelji, ko so me obiskali na domu. Zato sem doumeval, da so bržkone aretirali vse. Ukana! A to sem ugotovil šele pozneje. V mojem stanovanju je bila namreč montirana prisluškovalna naprava, k sosednji družini pa se je vrnil major Udbe, da je lahko prisluškoval mojim pogovorom. Na zasliševanju sem tudi spoznal, da sem bil na ministrstvu več kot leto dni obkrožen z ljudmi, ki so vohljali za menoj in me provocirali. Po mnenju Udbe je

bil vsak, ki je kakorkoli kritično govoril o tedanjem družbenopolitičnem, ekonomskem ali kulturnem življenju, sovražnik in izdajalec. (Zato ni nič čudnega, da je imela Udba v Ljubljani nekaj tisoč osebnih dosjejev osumljenih. To sem zvedel veliko pozneje iz pripovedovanja Jožeta Rusa.)

In ko sem že mislil, da je zaslišanje končano, se je to šele prav začelo.

DNEVI IN NOČI BREZ SPANJA IN SANJ

Ko je zazvonil zvonec, je bilo konec dneva in treba je bilo v posteljo. Ravno sem dobro zaspal na slamnjači, ko me je prebudil stražar in me odpeljal v sobo, v kateri je za mizo sedel mlad udbovski major. Začel je: »Sedaj pa boste govorili, kar začnite!« Na mojo pripombo, da po tridnevnem zaslišanju nimam kaj novega povedati, in da je tako ali tako že vse napisano, je molčal. Minevale so ure. Približno ob polnoči me je stražar odpeljal nazaj v samico in legel sem k počitku. Še nisem dobro zaspal, ko me je stražar spet zbudil in odpeljal v sobo pred majorja. Ta je imel pred seboj pol litra belega vina in prigrizek. Spet so minevale ure in spet sva molčala. Potem je izustil: »No, sedaj pa boste govorili, kar začnite,« prikimal in srknil iz kozarca. Pol ure pred vstajanjem me je major izročil stražarju. Zaspal sem, in že me je zbudil jutranji zvonec. Stražar je ves dan budno pazil, da nisem sedel in zatisnil očesa. Druga noč je bila ponovitev prve. Neprespan in izmučen sem v strahu pričakoval tretji večer. Ponovili sta se prejšnji noči. Major se je slastil z zrezkom in pijačo, jaz pa sem po treh dneh in nočeh telesno in duševno dokončno izčrpan nemo sedel in komal še čutil bitje lastnega srca. Možgani so mi otopeli in glavo sem komaj še čutil na vratu. Proti jutru mi je major rekel s povzdignjenim glasom: »No, sedaj pa boste govorili!« V nekakšnem polsnu in polzavesti sem zamomljal: »Na mojo nesrečo se nisem v vsem strinjal s pismi Komunistične partije Jugoslavije.« Prepričan je bil, da sem zlomljen, in me pred jutranjim vstajanjem izročil stražarju. Šele četrta noč je bila mirna. Štiri dni in tri noči ne da bi zatisnil oči! Mednarodna poročila o takem mučenju pišejo, da je četrto noč malokdo še pri zavesti.

Četrto jutro me je stražar odpeljal k prvemu preiskovalcu kapetanu Udbe. Sprejel me je z voščilom za dobro jutro in pripombo,

da se bova zdaj lepo pogovorila. Začel je približno takole: »Res je, da ste po prihodu s partijskega kongresa v Ljubljani izjavili članom Centralne uprave sindikata prosvetnih delavcev v Beogradu, da je naš Centralni komite Komunistične partije Jugoslavije zavzel pravičen odnos do informbiroja, so pa bile vaše poznejše izjave dvomljive, zato so menili, da se boste počasi približali njihovemu gledanju.« Vsi so med tem že bili v zaporih, morda je kateri od njih pod pritiskom kaj natvezil o meni v svojo obrambo, sem si mislil.

Po tem uvodu mi je kapetan rekel: »Sedaj pa povejte, kdo vse od vaših prijateljev in znancev je na liniji informbiroja.« Jaz pa: »Po vašem kriteriju je...« Kako po vašem kriteriju!« mi je vskočil v besedo. A sem nadaljeval: »Po vašem kriteriju je sleherni, ki se je kritično izražal o kateremkoli družbenopolitičnem, ekonomskem ali kulturnem vprašanju na liniji informbiroja. Na ta način je na tej liniji tudi pisatelj Jože Ribičič, saj je pred menoj izpovedal svoje nezadovoljstvo spričo mladinske založbe...«

Navedel sem še nekaj imen iz vrst prosvetnih delavcev, ki so me obiskovali na domu ali pa smo se srečali na ulici. Preiskovalec je vse to narekoval tipkarici, tudi tiste moje kritične pripombe, ki sem jih izrekel pred posameznimi znanci in prijatelji, na primer o nesrečnem reševanju našega kmetijskega vprašanja in kmetijskih zadrug, o poročilu tujih radijskih postaj itn.

Spet sem bil v samici. Ko sem po znaku za spanje legel sem v slamnjači začutil nekaj trdega. Pogledal sem, kaj je in našel šop zvite žice. Spomnil sem se, da je v preiskovalnem zaporu tragično končalo življenje nekaj mojih prijateljev. Po pripovedovanju svojcev so se menda obesili; tako tudi Janez Perenič in Boris Debevec. Spoznal sem končno namero svojih sodnikov. Ko sem potrkal na vrata, se je stražar takoj prikazal. Torej me je budno opazoval skozi špijonko. Pomolil sem mu šop žice, rekoč da je ne potrebujem. Vzel jo je brez besed in odšel. Nato so me premostili v skupno celico s političnimi kaznjenci različnih političnih nazorov. Med njimi je bil seveda tudi zaupnik Udbe, vendar je svoj ovaduški posel opravljal tako zelo nesporno, da sem ga takoj odkril. Končno so mi po sedmih mesecih prinesli obtožnico.

NAMIŠLJENA INFORMBIROJEVSKA
SKUPINA

Iz obtožnice sem zvedel, da gre za »organizirano skupino« štirih. Tako bi bil učinek v javnosti močnejši. Težišče je bilo na organizirani skupini. Kakšna naivnost in perfidnost! Niso računali, da si bo kdo upal spodbijati obtožnico prav v tej točki. Jaz pa sem ugovarjal javnemu tožilcu prav pri tem: enega obtoženca sem prvič videl šele v sodni dvorani, drugi je bil aretiran pred tremi leti, s tretjim sem se v zadnjih letih videl samo nekajkrat. O organizirani skupini torej ne more biti govor. Drugih obtožb nisem zavrnil, saj sem uvidel, da je vse skupaj le navadna farsa, politična komedija, spektakel, ki naj bi imel videz zakonitosti.

Sodnik, ki naj bi nam sodil, je bil moj sosed, vendar je odklonil sodelovanje, ko je spredel, da gre za namišljeni politični proces. Namesto njega so za sodnika imenovali nekega nejurista, bivšega sodnega uradnika. Ker sem ugovarjal, sem dobil najvišjo kazen – sedem let strogega zapore, tako vsaj mi je rekel polkovnik Udbe po procesu.

Po obsodbi so me zaprli v celico na Miklošičevi cesti med plavogardiste in kolaboracioniste. Toda tudi med njimi je imela Udba že spokorjene obveščevalce, ki so ji vestno poročali o mojem vedenju. Na to so me premestili v večjo sobo, med informbirojce, obsojene na večletne kazni. Med nami so bili mladinci srbske in hrvatske narodnosti, ki so jih po končani vojni poslali na Češkoslovaško, da bi se v tamkajšnjih tovarnah strokovno usposobili za delo doma, predvsem v naši bodoči vojni industriji. Po izidu resolucije informbiraja pa so jih nemudoma poklicali domov in jih zaposlili po vsej Jugoslaviji. Seveda so ti nesrečniki pripovedovali o življenju in delu v dobro organiziranih industrijskih obratih, precej bolje v primerjavi z našimi. In to je bilo dovolj za obsodbo. Bili pa so tudi mladinci, ki so pod vplivom starejših nasprotovali posameznim točkam ali pa celoti odgovorov Komunistične partije Jugoslavije. Največ nas je bilo v skupini odraslih. Bolj ali manj zavestno smo sledili svojim spoznanjem in svoji vesti. Tako tudi železolivar, ki se je na poziv naših oblasti vrnil iz Argentine, da pomaga graditi socializem. Vsi smo bili člani komunistične partije ali Skoja.

NA POTI V BILEČO

Ko se nas je nabralo 20 do 40 obsojencev, so nas udbovci v zgodnjem pomladanskem dnevu nagnetli v tovorni vagon na odprti progi med Ljubljno in Šentvidom. Po dva in dva skupaj so nas povezali z lisicami. V vagonu je bil pločevinast sod za malo in veliko potrebo. Kdor je hotel na potrebo, ga je moral spremljati sojetnik.

Lokomotiva je potegnila in nas odpeljala v neznano. V sosednjem vagonu, potniškem, je bilo naše spremstvo: major Udbe D. M., upravnik zapore v Ljubljani N. V. in stražarji. Vlak je s krajšimi postanki vozil noč in dan. Ustavil se je šele, ko je bilo konec normalne proge. V Sarajevu so nas premestili v vagone ozkotirne železnice. Kam naprej? Ugibanju ni bilo ne konca ne kraja. Odprtini na vagonu sta bili zamreženi. Čutili smo, da vlak težko sopiha in da se kolesa premikajo počasneje. To je bil znak, da se peljemo čez gorski svet. Še dan in noč vožnje in vlak se je ustavil. Vrata vagona so se odprla in na postajni zgradbi smo zagledali napis: BILEČA. Bili smo torej na meji med Črno goro in Hercegovino.

Bil je zgoden pomladanski dan 1952, še brez zelenja, zimski hladovi pa so se tu že odmikali. Na temno modrem nebu so se poslavljale zadnje zvezde. Le odsvit jutranjice se je še obnavljal pred prihajajočimi sončnimi žarki. Skalojve planin, ki obkrožajo bilečansko kotlino, je dobivalo vedno jasnejše oblike. Iz soteske Trebišnjice so se dvigale zadnje megle.

Bileča je neznatno mestece. Pozornost naše javnosti je pritegnilo šele v najnovejšem času. Pa ne zaradi zgodovinske posebnosti, ki jo je temu samotnemu kraju dal diktatorski režim stare Jugoslavije tik pred drugo svetovno vojno. Nedaleč od mesteca je veliko pred njim generalštab avstroogrske monarhije zakoličil ozemlje, na katerem je zgradil vojašnico z vsemi potrebnimi objekti in jo obdal z nizkim zidom. Od tod naj bi vojska branila zasedeno ozemlje pred Črnogorci. Vojašnico so si predvojni jugoslovanski oblastniki izbrali za internacijsko taborišče komunistov iz vse Jugoslavije. V Bilečo je režim za leto dni poslal manjšo skupino nezaželenih internirancev. O tem je veliko napisanega v vseh jugoslovanskih jezikih kod »najgloblji padec človekove vesti« (Edvard Kardelj v pismu tedanjemu predsedniku vlade dr. Vladimiru

Mačku.⁶ Zapornike so nastanili v prostorih upravne zgradbe, vendar ni bilo ne fizičnega nasilja nad njimi, ne nasilne politične prevzgoje. Tisto, zaradi česar je Bileča v središču pozornosti, pa je vse zamolčano. Javnost ni smela prav nič zvedeti o tisočih političnih kaznjencih, ki jih je v Bilečo poslal režim po letu 1948 na prevzgojo.

Že ime postaje nam ni zbujalo posebnega upanja. A tudi najbolj črne slutnje so bile svetlejše od resnice. Na postaji so nas čakali pokriti kamioni. Mimo upravne zgradbe so nas odpeljali v prostore stare kasarne. S kasarniškega dvorišča je bilo slišati nenaavadno tuljenje in skandiranje, pravo vojno razpoloženje. Za vhodom nas je čakal dolg špalir, pripravljen na borben spopad. Iz strahu pred huronskim vpitjem nepreglednega špalirja se je prednji del kolone novincev ustavil pred vhodom. Kolona je obstala. Šele na prigovarjanje spremstva, da – kakršnega smo spoznali pozneje – pretepanja ne bo, se je kolona v gosjem redu premaknila naprej. Z upognjenimi hrbtenicami smo hiteli po sredini špalirja. Bili smo izjema. Vsi drugi so doživeli sprejem, ki so ga pomnili ali ga bodo pomnili do konca svojega življenja. Skupino, ki je prispela za nami, so zaporniki iz špalirja pretepli od onemoglosti in priškele polivali z gnojnico človeških odpadkov.

No na koncu špalirja smo se morali postaviti v osmerorede in ure dolgo stati na pripekajočem soncu v globokem priklonu z rokama na hrbtu. Gorje tistemu, ki je le malo dvignil glavo. Nato so nas ostrigli na balin in preoblekli. »Novo oblačilo« je bilo iz samih zaplat, stara odslužena vojaška uniforma. Kdor je imel srečo, je dobil hlače, ki niso preklane zadaj ali spredej.

SISTEM RAZČLOVEČEVANJA

Karantena je bila uvod v prevzgojo. Nagnani so nas v posebno sobo s pogradi. Soba je bila namenjena katarzi in tihi kontenplaciji. Tu si moral premišljevati o tem, kaj si pozabil povedati v preiskavi in koga si se še spomnil, da je kdaj negativno govoril o družbenem položaju v državi ali kakí vodilni osebi. Zato je bila skupina popolnoma ločena od drugih kaznjencev. Z njo so bili edinole že preizkušeni aktivisti. Ti so nadzorovali naše vedenje v sobi in nas priganjali pri prenašanju kamna.

Res da v taborišču ni bilo oboroženih stražarjev in udbovcev, saj so bili zunaj obzidja, zato pa so imeli svoj štab zaupnikov – kaznjencev, imenovanih aktivistov, ki so po njihovih direktivah in instrukcijah skrbeli, da so slehernemu jetniku »zlomili hrbtenico« in iz njega napravili neodporno bitje brez duše. Za to so skrbeli oficirji Udbe v upravi taborišča. Izbira aktivistov seveda ni bila naključna. Krutost in cinizem sta bila dva ključna pogoja. Za slovenske kaznjence je bil določen major D. M., ki je nas spremljal iz Ljubljane in ostal v Bileči.

Po dobrem tednu zastraševalnih metod in krutem priganjanju pri prenašanju kamna so vsakega posebej odpeljali pred kapoja, blagoglasno imenovanega sobni starešina, pač glede na to, komu je kdo bil dodeljen. Moj kapo me je najprej dobro premlatil, na meni je zlomil kar dve palici, in me tako kot steklega psa, globoko priklonjenega, privedel pred sobni kolektiv. Ta me je sprejel s huronskim tuljenjem: »Udri bandu!« V sobi so za mizo sedeli udbovski oficir, kapo in njegov namestnik. Globoko sklonjen, ne da bi enkrat samkrat dvignil glavo, sem moral samokritično pripovedovati svoj življenjepis, in to na kratko, na široko pa vse, kar je bilo negativno, predvsem o svojem stališču do informbiroja. Kakor hitro se je pripoved zataknila, so najbolj goreči poskakali s pogradow, me obkolili in že je padalo; najbolj po glavi in zatilju. Strah, strah je bilo treba vcepiti v vse pore človeka že ob njegovem prihodu. Navzoči udbovski oficir D. M. je to početje samo opazoval.

Ko sem končal svojo pripoved, so dobili besedo kaznjenci na pogradih. Ponavljali so oguljene fraze: »Pred sabo imamo gada, kakršnega še nismo imeli!« »To je pokvarjenec, da mu ni para!« »Banda, ki zasluži najstrožji bojkot!« in podobno. Kdo od navzočih se je angažiral in kako se je, so seveda opazili in od tega je bil odvisen tudi njegov položaj v taborišču. Denuncianstvo je bilo prva vrlina. Če je bil pri »izpovedi« oče in je bil med poslušalci sin, se je slednji oglasil približno takole: »Govoril bom o svojem očetu, ne morem pa nič dobrega povedati...« in tako je govoril brat o bratu, oče o sinu. To mu je narekoval režim.

Sam sem že vedel, da bo »izpovedi« sledil

⁶ Delo.

strogi bojkot. Med bojkotom je kaznjenec izgubil status jetnika. Bil je samo še dvonožec z imeni: banda, lopov, izcedek in podobnimi. Takega me je sobni starešina izročil nekemu kaznjencu, ki je skrbel samo zato, da mi je bil vsak trenutek čim bolj zagrenjen.

Kaj pomenita besedi bojkot in bojkotiranec, tega do tedaj nisem prav vedel. Po nekaj dneh sem spoznal hierarhično lestvico kaznjencev in vodstva. Bila je takale: Pri vrhu je bil udbovski oficir, imenovan »islednik«. V svojih rokah je imel vzvode prevzgoje za slehernega taboriščnika njegove skupine. »Islednikova« desna roka so bili kapoji (sobne starešine). Ti so mu vsako jutro hodili poročat. Kapoji so metode prisile lahko izbirali tudi sami. Kapoju je pomagal njegov pomočnik, neke vrste komisar. Njegova naloga je bila politična prevzgoja kaznjencev.

Nato so bili aktivisti, že »prevzgojeni« kaznjenci, ki so imeli za seboj vse stopnje prisile in so že »revidirali« svoja stališča. To so že bili člani kolektiva. Pod njimi so bili kaznjenci, ki so se rešili bojkota. Imenovali so jih odloženi. Ti so smeli zravnati hrbtenico, dvigniti glavo in si prižgati cigareto, niso pa še povsem revidirali svojih stališč. Na najnižji stopnji so bili bojkotirani, z upognjenimi hrbtenicami in s sklenjenimi rokami na hrbtu, vedno obrnjeni v zid, tja do poznih nočnih ur, na delu pa priganjani do onemoglosti.

Vsaka sobna skupina je bila razdeljena v delovne brigade, ki so jih vodili brigadirji. Njihova posebna skrb so bili bojkotiranci in odloženi. Da bi bila ironija in cinizem še večja, so nam dali delovne knjižice. Vanje so brigadirji vsak dan vpisovali vsebino, način dela in oceno s pripombami. Omenil sem že, da se mi je posrečilo kljub strogemu nadzoru ohraniti delovno knjižico. Iz nje se da videti, kolikšna je bila fizična prisila nad bojkotiranimi in odloženimi, saj višje stopnje, to je člana kolektiva, sploh nisem dosegel.

Knjižica ima številko 2938. Torej je bilo v taborišču v Bileči v času mojega bivanja, to je od 1952 do 1954, čez 3000 kaznjencev. Iz knjižice je tudi razvidno, da sem bil kmalu po prihodu v bolniškem staležu. Po dobrih štirinajstih dneh »gonjenja« pri prenašanju kamenja sem dobil mišično atrofijo. Noge so mi hudo otekle in sklepi so postali negibni. Nekako sem se privlekel do bolniške sobe, kjer me je zdravnik kaznjenec z vsem upošte-

vanjem zdravniške etike zdravil s tabletami. Po 22 dneh zdravljenja sem bil spet v delovni brigadi. Tudi v bolniški sobi sem bil bojkotiranec, zato ves čas nisem smel spregovoriti niti besede, z izjemo med političnimi urami, če je odgovorni terjal odgovor od mene.

Menili so, da sem telesno spočit, vendar še ne opran svojih »grehov«. Zato so me dodelili za delo v tako imenovani brigadi govno-promet ali v greznico. V delovni knjižici lepo piše »rad na sanitarijama!«

Čiščenje greznice je bilo svojevrstno opravilo, vredno opisa. Zjutraj smo se preoblekli v posebne raševinaste cunje. En kaznjenec je zlezal v greznico in s posodo zajel gnojnico s fekalijami in jo po lestvi odnesel do drugega kaznjenca, ta pa jo je zlil na določeno mesto. Nešteto krat se je vsebina posode zlila čez rob po meni. To delo sem opravljal cel mesec od 30. marca do 1. maja 1952. Nato sem kot odloženi prenašal kamenje. Zdaj sem že smel zravnati hrbtenico in si prižgati cigareto. A ne za dolgo.

Neko nedeljo popoldne sredi poletja sem izkoristil za pogovor s prijateljem sojetnikom. Omenil sem mu, da tudi mojim domačim ni lahko, saj mora žena sama preživljati družino. Pogovoru se je pridružil znanec iz Ljubljane in že naslednji dan je preiskovalni vedel, o čem smo se pogovarjali. Tretjega dne sem spet bil v bojkotu, češ da sem govoril, da je zunaj obzidja pomanjkanje. Med strogim bojkotom, trajal je več kot mesec dni, sta me dva odložena nenehno priganjala pri prenašanju kamenja in gradbenega materiala. Nato sem spet dobil položaj odloženega. A le za dober mesec. Tokrat so me bojkotirali zaradi latinskega pregovora *Quid quid agis, prudenter agas et respice finem*. »Karkoli delaš, delaj tako, da boš imel pred seboj končni cilj.« V pogovoru me je neki »revidiranec« pobaral, kako sem preživel nedeljo. Odgovoril sem mu, da sem vse postoril, kar sem nameraval, in uporabil latinski izrek v prevodu (zašil in opral sem, kar sem nameraval). Zvečer me je že ovadil sobnemu starešini, češ da sem s tem imel nekaj za bregom. Tako je stavek tolmačil tudi neki revidirani študent prava, ki je znal malo latinščine. Sledil je bojkot, dolg več kot mesec dni, od 19. oktobra do 23. novembra.

In tako so minevali meseci, nekaj časa v bojkotu, nekaj časa v pokončni hoji.

JUTRANJI STRELI

Za obzidjem je bilo tiho in mirno. Kasarniški prostori so samevali. Pred vhomod so čakale po vojaško razvrščene brigade kaznjencev, v četveroredih, pripravljene na preštevane, preden odidejo iz taborišča na delo. Sleherni med nami je bil zatopljen v svoje lastne misli, v preteklost in nejasno prihodnost. Le tu in tam je bilo slišati pritajen pogovor ali celo otožno pesem, ki sta se mešala z zamolklim pritajenim bobnenjem, ki ga je povzročalo stopicanje na mestu. Na pol goli kaznjenci so si tako ogrevali premrle ude. Monotono enoličnost so nenadoma prekinili rafali brzostrelke, ki so se v presledkih odbijali od skalovja hercegovskega krasa. Dvignili smo glave in se zazrli v smeri streljanja. Še eden! Še eden, ki mu je breme nesvobode bilo pretežko. Izkoristil je jutranje priprave na delo zunaj obzidja. Mlad bivši oficir Jugoslovanske ljudske armade je izgubil vsako upanje. Obrambni mehanizmi so mu narekovali beg iz nečloveškega, krutega in nevzdržnega ravnanja za obzidjem in zunaj njega. Da bi se rešil telesnih muk, duševnega pritiska, je izbral skoraj gotovo smrt. Dolgo je omahoval in se mučil: Ali brezupno trpljenje za obzidjem in brezperspektivno življenje ali negotova pot v svobodo. Zavedal se je, da je druga pot povezana z majhnim odstotkom verjetnosti na uspeh. Kljub temu si jo je izbral. Kako je bilo z njim, nihče od kaznjencev ni nikoli izvedel. Če bi bil ostal živ, bi nam ga zagotovo dali za zgled nesmiselnosti poskusa pobega. Vsak tak poskus je bil skoraj zagotovo vnaprej zapisan neuspehu. Okrog obzidja, ki je obdajalo taborišče, so dan in noč patroljirali oboroženi miličniki. Poleg tega je bila v taborišču stroga budnost, vladala je železna disciplina. A kljub temu je poskusov pobega bilo več. O tem me je prepričal tale dogodek. Nekoč zvečer, bilo je tik pred spanjem, ko smo še vsi ležali na pogradih, je pred zgradbo zavladal nemir. Nenadoma je v sobo planil sobni starešina, me poklical po imenu, na hitro pregledal pogrado in izginil. Slišati je bilo tekanje sem in tja. O dogodku ni nihče spregovoril nič, vendar smo vsaj nekateri slutili, da je spet ušel kak kaznjenc.

KDO SO BILI KAZNJIENCI V BILEČI?

Poleg manjšega števila jetnikov iz Slovenije, ti so bili obsojeni pred »civilnim«⁷ sodiščem, je bilo v taborišču v Bileči zaprtih veliko oficirjev različnih činov, od podporočnikov do generalov. Med njimi je bilo največ višjih oficirjev, ki so dobili čin še med narodnoosvobodilno vojno. Seveda pa je bilo v Bileči zaprtih samo del od 50 do 60 tisoč kaznjencev v zaporih in taboriščih Jugoslavije. Koliko je bilo zaprtih v letu 1948–1951 v Jugoslaviji, je natančno težko ugotoviti. Po podatkih novinarja Davida Tasića je do leta 1963 Udba registrirala 55.663 oseb, ki so izražale dvom o pravilnosti linije Komunistične partije Jugoslavije. Če pa upoštevamo, da so bile zelo prizadete tudi družine kaznjencev (sorodniki zaprtih so izgubili delo, bili so pregnani s svojih domov in izobčeni iz družbe, njihove žene prisiljene v ločitev) ni pretirano reči, da so »čistke«⁷ zajele trikratno število oseb; – tako domneva dr. Jože Pirjevec.

Ti kaznjenci so pred vojno opravljali različna ročna dela ali pa intelektualne poklice. Bili so dragocena delovna moč, ki je v predmestju Bileče brez vsake mehanizacije gradila enodružinske hišice za oficirje Jugoslovanske ljudske armade. Kaznjenci so zapustili taborišče, ko so nekdanjo avstroogrsko kasarno spet preuredili za vojsko. Preuredili so dvorišče, zgradili nov zid okrog kasarne in za njim novo veliko dvonadstropno zgradbo itn. in vse to z golimi rokami.

VSILJENO »KULTURNO«⁷ ŽIVLJENJE

Ko so naši predhodniki kaznjenci na dvorišču taborišča zgradili gledališki oder, je zaživelo tudi tako imenovano kulturno življenje. In to kakšno! Občasno so nas po večerji nagnali pred oder. Na njem je stal kak bivši gledališki igralec v narodni noši in z bisago na ramenu. V njej je imel lističe z imeni kaznjencev. Smisel predstave je bil, da jih je teatralično jemal iz bisage, prebiral imena posameznikov in jih pospremil z epigrami in smešenjem. Publika se je na to odzivala s huronskim smehom in ploskanjem. Gorje mu, kdor ni ploskal! Sledila je še kaka partizanska pesem ali recitacija in predstave je bilo konec. Na strehi gledališkega odra pa

⁷ Prof. dr. Jože Pirjevec: Tito, Stalin in Zahod, Delavska enotnost, Ljubljana 1987.

se je lesketala z velikimi črkami izpisana parola: Tito, Lenin današnjice.

Je pa gledališka tribuna služila tudi drugim namenom. Javnemu priznavanju napak, na primer. Tako so nekoč poklicali na oder slovenske vidnejše intelektualce, da bi pred vsemi kaznjenci priznali svoje grehe in revidirali svoja stališča. Ob strani odra so že stali izbrani slovenski kaznjenci z dolgoletnim stažem, ki so vedeli, kako se takim stvarjem streže. Nekako na sredi predstave, ravno ko bi bil moral priti na vrsto za izpoved, so planili na nas, in nas neusmiljeno pretepli. Strah, nenehen strah pred nasiljem nas je spremljal vse do odhoda iz taborišča.

POLITIČNA PREVZGOJA

Popoldne smo imeli tako imenovane politične ure. Vodil jih je pomočnik sobnega starešine. Bil je neke vrste političen komisar in njegova naloga je bila politična prevzgoja kaznjencev. Te ure so potekale tako, da nam je komisar iz partijskega glasila Borba najprej prebral kak aktualen političen članek, nato pa je zahteval od nas, da ga razložimo. Tako nam je nekoč prebral uvodnik Rodoljuba Čolakovića o šolskem vprašanju pri nas in me pozval, da ga razložim. Rekel sem, da Čolaković ni napisal uvodnika kar tja v en dan, ampak da mora biti nekaj narobe na šolskem področju. Take so bile moje izkušnje, ki sem si jih nabral, ko sem delal v ministrstvu za prosveto. Z mojo razlago ni bil zadovoljen, češ da je pri nas vse v redu. In že je s pogradov zahrumelo: »Ua, banda! Ua, banda!«

Vsak večer po apelu in preštevanju je v sobo prišel kapo z beleznico v roki. Ta je zbujala nemalo strahu, saj so bila v njej zapisana imena tistih, ki so bili predvideni za bojkot. Te so namreč določili vsak dan posebej, merilo pa so bile pritožbe spreobrnjenecv.

Zvečer se je pred vrati kapojeve sobe nabrala vrsta kaznjencev, ki so prijavljali svoje sotrpine. Merilo prevzgojenosti je namreč bilo tudi to, kolikokrat in s kakšnimi prijavi si bil pri kapoju. Kapo si je prijave zapisal in zjutraj poročal o njih »isledniku«, ta pa je nato določil stopnjo kazni. Tako je zvečer vsak vedel, kakšen bo njegov bodoči položaj. Kdor je bil predviden za bojkot, so ga z vikom in krikom vrgli s pograda in že je

z upognjeno hrbtenico stal pred sobnim kolektivom in brigadirjem za priganjanje.

Marsikdo je v nevzdržnem položaju prosil za ponudeni mu papir in črnilo ter si izmislil obtožbe, ki jih v obsodbi ni bilo, da bi si le rešil življenje. Nad nami je visel strah pred uresničitvijo grožnje, izražene v krilatici, ki je preplavila Jugoslavijo: Ko neče s nama, zabit ćemo ga tri metara duboko! (Kdor ni z nami, je proti nam!) Veliko let pozneje sem se spomnil na to, ko sem bral intervju znane novinarko Oriane Fallaci z »našim starim prijateljem, etiopskim cesarjem Hailejem Salasiem«. Takole je razmišljal: »Kralj ne sme nikdar pomišljati, da ne bi uporabil sile. Nikdar se nismo obotavljali biti ostri. Kralj ve, kaj potrebuje narod, ali mar to ve narod... Tako mora biti in tako je.« Fallacijeva k temu dodaja, da mu je bil zelo ljub tudi drug sistem, to je ponižanje, in da so zanj bili resnični sovražniki Sovjeti.⁸

SOBNI STAREŠINE IN NJIHOVI POMOČNIKI

Ko so me zaprli, je bilo ločevanje kaznjencev po privilegijah že dobro utečeno. Ta satanski sistem – na eni strani peščica privilegiranih in njihovih pomočnikov, na drugi večina brezpravnih internirancev – so preskusili najprej na prvih internirancih leta 1948. Kako se je obnesel in kakšne so bile posledice, pa smo občutili vsi. Vsaka republika je imela v taborišču svoje predstavnike, udbovske oficirje, ki so bili predhodno seznanjeni s sistemom prevzgoje. A vsak udbovski oficir ni bil primeren za to nalogo. Vsak pač ni sposoben ukloniti se sistemu in izvajati narekovane naloge. Za to so bili posebej izbrani oficirji, z določenimi duševnimi značilnostmi in inteligenčnim kvocientom. Vsak je imel na skrbi svojo skupino kaznjencev. Tudi Slovenci so imeli svojega oficirja.

Desna roka teh oficirjev so bili kapoju, ki so tudi imeli določene privilegije, a so v prvi vrsti izvrševali njihova navodila. Niso pa bili samo izvrševalci navodil udbovcev, marveč so si s svojimi pomočniki tudi sami izmišljali vrsto in stopnjo nasilja nad posameznim kaznjencem. Morali pa so biti ciniki in sadisti, nasilneži in izkoriščevalci. Vsekakor so bili sprevrnjene osebnosti brez etike in morale. Za velik del njihovih pomočnikov velja, da jih je v ta položaj pripeljal strah pred mukami, ki so jih prestali. Zato so si nadeli masko

revidiranca. Čim spretnjeje si je kdo nadel tako masko in potisnil svoja spoznanja v podzavest, tem lažje se je vživel v dano situacijo. To pa ni bilo lahko. Določen del kaznjencev je nasedel obljubam in upanju, da bodo po odsluženih kazni dobili ustrezno zaposlitev.

Ko je bila kasarna v Bileči pripravljena za sprejem vojske, smo jo morali kaznjenci zapustiti. Na nas je že čakal Goli otok. Administrativno kaznovane informbirojevce so odpustili in izpraznjeno taborišče je pričakovalo novih delovnih moči. Otok je v svojih nedrih skrival dragoceni marmor, ki so ga nujno potrebovali kiparji za oblikovanje spomenikov iz narodnoosvobodilnega boja in arhitekti pri gradnji stavb.

V Bileči smo hiteli pospravljati, saj so nas že čakali kamioni, da nas prek Trebinja odpeljejo do morja. Tam nas je ladja sprejela v svoj trup v nočnih urah. Spet smo vozili v neznano, nagneteni kot sardine v pločevinasti škatlji, dokler nismo pristali pred ogromno kamnito skalo.

GOLI OTOK

Tisočletja je na južnem delu severnega Jadrana štrlel iz morja kamnit otok. Pust, neobljuden, brez življenja. Ogibali so se ga celo galebi, kot bi se bali prevelike samote. Ta velika skala brez favne in flore med Velebitom in Rabom je bogvekdaj dobila ime Goli otok. Le kakih pet kilometrov severneje od njega leži Grgur, a njegova južna stran je vsaj nekoliko porasla z zelenim borovim grmičevjem.

Že v davnih časih bo bili neobljudeni skalni otoki sredi morij priljubljeni kraji diktatorskih režimov. Nanje so pošiljali umirati svoje politične nasprotnike. Starogrške bajke pripovedujejo o takih otokih v Egejskem morju. Polkovniški režim v Grčiji je imel svoj pusti kamniti otok Gyaros, imenovan Ječa sodobne Helade ali Pekel sredi Egejskega morja. Italijanski fašistični režim je imel v Sredozemlju Ustico. Na tem otoku sredi morja med Italijo in Španijo so umirali protifašistični borci, predvsem komunisti. O teh ječah so občasno pisali tudi slovenski časopisi in obsojali vladajoče režime. O Golem otoku

na sinjem Jadranu pa so molčali in razen izjem še vedno molčijo.

Tisočletja je senjska burja valovila morje proti otoku, tisočletja so valovi butali v nepremično skalo in odnašali z nje prah razpadajočega kamna. Tu nikoli ni bilo niti brodolomcev, čeprav se je burja pogosto neusmiljeno poigravala z barkami, saj bi na tej mrtvi skali končali od lakote.

Tisočletja Goli otok in Grgur nista bila za nikogar zanimiva. Njuni imeni sta začeli pritajeno prodirati v svet šele v petdesetih letih tega stoletja. Leta 1949 sta do tedaj neznanata otoka sprejela prve prebivalce. Seveda ne prostovoljne Robinzone, marveč ljudi v verigah, ki jih je vladajoči vrh poslal v internacijo ali na politično prevzgojo, kakor so temu rekli. Pod pripekajočimi sončnimi žarki v poletnih mesecih in v strupeno mrzli burji, ki brije z velebitskih kamnitih vrhov in se poi-grava s človekom kot z lutko, so kaznjenci zgradili kamnite kaznilniške barake in udobno zgradbo za udbovske oficirje. Zagrizli so se v skale in vsak kamen posebej prenesli z golimi rokami. Prav tako tudi ves material, ki so ga pripeljali z ladjami. Tako je na tej mrtvi skali nastalo človeško mravljišče – kakor v nacističnih taboriščih.

Ko so prvi kaznjenci, administrativno obsojeni informbirojevci, po dveh ali štirih letih ali več, odslužili svojo kazen, in izpraznili otok, so ga naselili prišleki s hercegovskega krasa. Sistem razčlovečenja je bil že dodobra preizkušen in se je samo še poglabljal.

* * *

Ob našem prihodu Goli otok ni bil več osamela skala. Kamnite barake, kamnolom in drobilico marmorja, upravno zgradbo ter pristanišče so zgradili naši predhodniki. Mi naj bi nadaljevali delo v kamnolomu. Načrtovane količine drobljenega in rezanega marmorja je bilo treba z ladjami poslati na kopno. Še prej pa je bilo treba marmor iztrgati kamniti gmoti kamnoloma. Iztrgati za vsako ceno in s preskušeniimi metodami – tako kot v Bileči. Poletna vročina in zimske zmrzali niso smele biti ovira, kajti drobilica se je nenehno vrtela in požirala kamenje, ki

⁸ Oriana Falacci: Razgovor z zgodovino.

smo ga nosili iz globine kamnoloma. V gobjem redu smo se vzpenjali po ostri strmini. Gorje bojkotirancem. Zanje je veljalo, da vsakega priganjata izmenoma vsaj dva ali trije. Ko je bila truga na vrhu izpraznjena, sem si moral naložiti na hrbet in pred spremeljevalcem zdirjati po strmini na dno kamnoloma. In tako s polurnim odmorom osem ur. Gladu nisem občutil, žeja pa je bila neznosna.

Organizem je otopel in deloval mehanično. Nog in rok sploh nisem več čutil. Zdelo se mi je, kot da plavam nad oblaki. Nehal sem premišljevat. Preprosto nisem več mislil na nič, razen na praznino. Kje je že bil čas, ko so moje misli še bile jasne, ko sem tehtajoč zrl v prepad, ki me je vlekel v svoj objem, ko sem si postavljaj vprašanje: Kaj če mi ne bo uspelo in se bom vrnil med svoje pohabljen? Izkušnje sotrpinov so me opozarjale na to. Iz otopelega duševnega stanja me je vsak hip zdramil z brco priganjač in spet sva se hitreje vzpenjala s polno trugo po strmini proti drobilici.

Bil sem že povsem izčrpan, ko so me premestili v drobilico. Četudi v gostem prahu je bilo delo tu lažje. Rana na zapestju leve roke se mi je zagnojila. Roka mi je otekla in poslali so me v ambulanto. Zdravnik je rano očistil in odredil ambulantno zdravljenje. Brigadir, ki me je spremljal, je to komentiral takole: »Banda, oče da leži!« Jaz pa sem odvrnil: »Meni je vseeno ali sem v ambulanti ali v sobi.« »E, onda češ v sobi,« je rekel brigadir. In tako sem ostal pod nadzorom sobnega in delal z zdravo roko. V ambulanto sem hodil samo še na pregled. Zato pa sem se v treh tednih kar odpočil. Za novo priganjanje pri delu kot se je kmalu pokazalo.

* * *

Kdaj pa kdaj je v kamnolomu završalo in delo je za trenutek obstalo. Bivšemu mlademu oficirju Oljači je odlomljena skala zdrobila nogo. Ostal je invalid. V poznem poletju so na begu ujeli nekega Šiptarja. Potegnili so ga iz morja. Na pol golemu so privezali za vrat avtomobilsko gumo, s katero je skušal preplavati morje in ga z žico privezanega za vratom privlekli do barak, kjer ga je čakal špalir z vrči gnojnice. Kako je končal na koncu špalirja po neusmiljenem pretepanju, nismo nikoli izvedeli.

* * *

V hudih dneh človek išče družbe, sorodno dušo, da bi lahko izpovedal svojo bolečino in slišal tolažilno besedo. Na ta psihološki dejavnik, ki so ga izrabljali in ga izrabljajo vsi tiranski režimi, so računali tudi naši ječarji. Za priganjalca so mi dali zelo simpatičnega Vojvodinca, Bikitskega, bivšega polkovnika. Skupaj sva prenašala drobir na nosilih po ravnem terenu. Lahko delo. In prav to je bilo sumljivo, zato sem bil v pogovoru z njim previden. Nisem zagotovo vedel, ali je provokator in revidiranec ali ni. Pa je bil. Po nekaj dneh sem bil spet bojkotiranec. Bikitski je sobnemu starešini prijavil, da sem mu na njegovo vprašanje pojasnil razliko med socialdemokrati in komunisti. To je zadostovalo. On je napredoval med kolektivce, jaz pa med bojkotirance. Pri tistih, ki so jih sumili za zvezo s Sovjeti, so, da bi se dokopali do »resnice«, uporabljali tudi različne narkosintetike, na primer intravertozno vbrizgavanje, tako imenovanega seruma resnice. Pod vplivom tega seruma je človek zelo dovzeten za sugestije in nekritično odgovarja že na intonacijo besed. Zdravnik, ki uporablja tak narkotik, in sodeluje pri takem zaslišanju, mora biti za to posebej usposobljen, če naj bi ne prišlo do zlorabe. Toda takih zdravnikov v taboriščih ni bilo, čeprav zdravnikov, tudi različnih specialnosti med kaznjenci ni bilo malo.

Narkosinteze pri meni niso uporabili, poznal pa sem nekoga, pri katerem so jo. Pozneje, ko smo se kaznjenci lahko svobodno pogovarjali, mi je o tem pripovedoval Dojčinov. Ta Makedonec je bil čudovit človek. Njegova življenjska zgodba je bila prav neverjetna. Kot mladenič se je skrivaj, pod vagoni vlaka, pripeljal v Nemčijo s trebuhom za kruhom in se tam zaposlil kot kovač. Bil je krepke postave. Nato se je vtihotapil na ladjo in kot kurjač odplul v Argentino, kjer se mu je obetal boljši zaslužek. Kot zaveden razredni borec se je pridružil prostovoljcem v španski državljanski vojni in si s hrabrostjo in spretnostjo v mednarodni brigadi pridobil čin kapetana. Iz Španije se je po tveganih poteh prek Španije vrnil v Jugoslavijo. Med vojno je postal komandant divizije in po vojni polkovnik. Bil je na izpopolnjevanju na višji vojni akademiji v Sovjetski zvezi. Zato so ga osumili povezave s Sovjeti in Bolgari. Obsojen in zaprt je bil po nedolžnem, tako je zatrjeval. Doma je pustil ženo s tremi otroki.

* * *

Da bi po odsluženju kazni po petih letih (zaradi družinskih razmer so mi znižali kazen za dve leti) ne prišel domov preveč izčrpan, so me poslali z manjšo skupino na lažje delo na otok Rab. Gradili smo cesto na samotni strani otoka. Ne dolgo. Kmalu so nas nekaj poslali v Beograd, kjer smo v vojašnici delali kot prevajalci obveščevalne literature oziroma urejevalci posebne gradiva.

IN KONČNO: SVOBODA BREZ SVOBODE

Na dan odsluženja kazni so mi dodelili vojaka, ki me je spremil na železniško postajo in mi kupil vozovnico do Ljubljane. Za trenutek sem si želel pozabiti vso težo petih let robije in sem se napotil v mesto. Po dolgem, dolgem času sem v restavraciji spet imel v rokah vilice in nož. Skrbno sem se izogibal srečanja z morebitnimi znanci, saj nisem želel nikomur prizadejati nevšečnosti.

Kljub prizadevanju, da bi se sprostil, pozabil na minulih pet let, sem se vedno znova vračal k vprašanju o moji prihodnosti. Vedel sem, da ne bom sam, da bo nad menoj bedela Udba. Skrbel me je bil tudi odnos mojih bivših prijateljev in znancev do mene. Nisem se motil. Velik del se jih je izogibalo srečanja z menoj. Kako smešno je bilo njihovo vedenje, ko so me opazili – nekateri so si nerodno popravljali kloбок ali pa se znenada zazrli v izločbeno okno, drugi so se umaknili čez cesto ipd. Vse to sem mirno prenašal, le Udba me je vznemirjala z občasnimi pozivi. Toda že ob prvem pozivu sem jim dal vedeti, da nisem pripravljen služiti kot njihov vohljač in denunciant. Posledice sem občutil prav kmalu.

Najbolj me je skrbela služba. Najprej sem se pozanimal za zaposlitev v svoji stroki (defektologija) na Komiteju za prosveto in kulturo (Vodopivcu). Ne brez upanja, saj je bilo tedaj veliko pomanjkanje kvalificiranih kadrov. Sprejel me je sekretar komiteja s pripombo, da naj se ponovno zglašim čez nekaj dni. Ko sem čez nekaj dni zares prišel, mi je tajnica sporočila, da sekretarja ni (čeprav je bil tam, kakor sem naknadno ugotovil) in da naj se javim pri načelniku Meliharju. Z njim sva se dobro poznala. Melihar mi je

uradno sporočil, da zame v prosvetni stroki ni delovnega mesta. Kako naivno! Ko sem bil zaprt, je bila v Slovenskem šolskem muzeju razstava Učiteljstvo med NOB. Dan pred otvoritvijo razstave je prišla z vrha oblasti direktiva: »Vse slike, fotografije in dokumentacijo o Menceju je treba odstraniti!« Tudi zato sem zvedel naknadno. A to je bilo jasno znamenje moje bodoče usode. In tako sem iz tedna v teden hodil na urad za zaposlovanje. Pripravljen sem bil prijeti za vsako delo. Moji obiski na uradu za zaposlovanje so bili neuspešni, vse dokler ni zvedel zame direktor urada, moj predvojni soborec. Obljubil mi je, da mi bo našel primerno službo. In res so mi kmalu sporočili, naj se javim na oddelku tovarne Iskra v Pržanju ali v tovarni Lek za knjižničarja.

Še istega dne sem se napotil v Pržanj. Referent za personalne zadeve me je prijazno sprejel, in ko sem mu povedal, kakšne so moje kvalifikacije in da sem pripravljen sprejeti vsako delo, je navdušeno rekel: »Prav takega rabimo. Organiziramo namreč poseben organ treh ljudi, v katerem mora biti tudi pedagog.« Ko sva se že dogovorila o zaposlitvi, se je za trenutek odstranil. To je bilo slabo znamenje, in ko se je vrnil, mi je rekel, da »na žalost delovno mesto ni več prosto«. Enako je bilo v tovarni Lek. In čeprav so mi vsi zatrjevali, da je praznih delovnih mest na pretek, zame službe ni bilo. Šele po šestih mesecih sem po zvezah in mimo vednosti Udbe dobil zaposlitev v Dekorativni kot skladiščnik, na delovnem mestu, za katerega je zadostovala osnovnošolska izobrazba. Direktor je iskreno obžaloval, da me mora zaposliti na tem delovnem mestu in se ves čas trudil, da bi dobil ustrežnejšo zaposlitev.

KESANJE IN ODVEZA

Ali je možno oprostiti izvrševalcem nasilja, torture in ponižanja? To je odvisno od osebne prizadetosti vsakega posameznika. Ni pa mogoče pozabiti grozljivega telesnega in duševnega nasilja, saj je vse človeško tkivo, sleherna celica organizma prepojena s posledicami teh grozot, ki iz podzvesti budijo spomin, da te ne zapusti ne podnevi, ne v sanjah ponoči. In končno, ali naj res pustimo, »da se rane gnojijo v naših dušah«, kakor pravi Ba Džing. Ne – tu tudi odveza ne pomaga!

PISMI Z GOLEGA OTOKA

11. XII. 1952

Ljubi moji!

Ko pišem to dopisnico, se spominjam starega leta 1950, ko smo v krogu domačih dočakali Novo leto 1951. Od tedaj se je mnogo spremenilo – Breda je postala mati, kar od srca čestitam, sinčku pa mnogo sreče! Tudi Korelhu želim še dolgo življenje ob 70 letnici. Vsem Vam pa mnogo zdravja pa zadovoljstva v letu 1953. – Zelo me veseli Vaskov uspeh v šoli. Ti Milči pa čuvaj zdravje! – V bodočem paketu pošlji: vazelin, pribor za šivanje, pasto za zobe, par nogavic, brisačo, zeta ali drava, ne ibar. Vroče objemam in poljubljam. Martin.

* * *

11. I. 1953

Ljubi moji!

Težko pričakujem pismo. Pogrešal sem podpis na novoletni karti, ki sem jo prejel od Ihanovih. Menda nisi, Milči, kaj bolna?! Sporoči, saj veš, da me skrbi! – »Nove razglede« odpovej! Če si predplačala, naj pa na tvoj naslov pošiljajo, ker ni dovoljeno prejemati tisk. – Kako kaj Vasek? Sedaj bo kmalu konec I. semestra. Upam, da bo vse dobro, potem pa na smuči, kajne. O počitnicah mi pa napiši pismo, kako je v šoli in pa o Maji mi piši. – Novoletni paket je prišel pred samo Novo leto. Hvala za vse, posebno cigarete so prav prišle. Ako se dobi vazelin ali pasta, pošlji, poleg ostalega, za kar sem pisal. Poljub. Martin.

ФНР ЈУГОСЛАВИЈА — FNR

ДОПИСНИЦА — DC
ПОШТЕНСКА КА:

CARTE POSTA:

дин. 2 din.

Menzelj Ljudmila

Novi blobi, Bl. XV, st. 2, II. nadst.

Ljubljana
šiška

Ljubi moji!

11. I. 1953.

Režka pričakuje moje pismo. Razrešal sem pod-
pis na uvoletni karti, ki sem jo prejel od Kamona. Ne da
misi, Julia: kaj bolna? Sporočaj, kaj veš, da me skrbi! - "Nove
razgleda" odpovej! Če si predplačala, naj pa na tvoj
naslov pošiljajo, ker malavoljema prejemaš. Lisk, -
Karlo: T. Basak? Sedaj bo kmalu konec 7. semestra. Upam
da bo vse dobro, potem pa na smuč, kaj ne, opočitneži
mi pa napiši pismo kako je v šoli in pa o naši mi piši. -
Novoletni praznik je prišel pred samo novo leto. Hvala za vse,
posebno cigarete so prav prišle. Liku se šoli veselja ali
pasta, party. poleg ostalega kar sem pisal. Ljubi moji.

Соба бр.

Бригада бр.

РАДНА КЊИЖИЦА

Прериме и име

Mencelj Martin

М. бр.

2938

УПУТСТВО

Књижичу попуњавати свакодневно и прегледно
са потписом одговорног лица за бригаду или вод.
Сваки губитак књижиче биће најстрожије каж-
њен

Оцене:

2938 (М. бр.)

Одличан	5
Врло добар	4
Добар	3
Слаб	2
Рђав	1

OVITEK DELOVNEGA DNEVNIKA, V KATEREGA JE BRIGADIR VPISOVAL VRSTO FIZIČNE
PRISILE Z OCENO IN PRIPOMBO.

Дат.	Радио време	ВРСТА РАДА	Норм. бриг.	Оцен.	Примедба	Потпис
13.4	8 ⁴	Брснос Катена		4		Гонен
13.4	8 ⁴	Мрснос Катена	193	4		Гонен
14.3	8 ⁴	Претас материјала		4		Гонен
15.3	8 ⁴	—		4		Гонен
16.3	8 ⁴	—		3		Гонен
17.3	8 ⁴	—		3		Гонен
18.3	8 ⁴	—		3		Гонен
19.3	8 ⁴	—		—	Гонен	Гонен
20.3	—	Волго		—		Гонен
21.3	8 ⁴	Претас материјала		—	Гонен	Гонен
22.3	8 ⁴	—		—	Гонен	Гонен
23.3	8 ⁴	Уторар х. нрснос		3	Гонен	Гонен
24.3	8	Гонен		3	Гонен	Гонен
25.3	8	Гонен		3	Гонен	Гонен

17

Дат.	Радио време	ВРСТА РАДА	Норм. бриг.	Оцен.	Примедба	Потпис
9.4	8 ⁴	Брснос Катена	207	4	Гонен	Гонен
10.4	8	Мрснос	138		Гонен	Гонен
11.4	8	Мрснос	177		Гонен	Гонен
12.4	8	Мрснос	113		Гонен	Гонен
13.4	8	Мрснос	224		Гонен	Гонен
14.4	8	Брснос Катена	221		Гонен	Гонен
15.4	8	Мрснос	152		Гонен	Гонен
16.4	8	Мрснос	182		Гонен	Гонен
17.4	8	Мрснос	183		Гонен	Гонен
18.4	8	Мрснос			Гонен	Гонен
19.4	8	Мрснос			Гонен	Гонен
20.4	8	Мрснос			Гонен	Гонен
21.4	8	Мрснос			Гонен	Гонен
22.4	8	Мрснос			Гонен	Гонен

19

Дат.	Рапно време	ВРСТА РАДА	Норм. бриг.	Оцен.	Примедба	Потпис
26-IV	8 ^h	rad a san. 100%	100%	5		
27-IV	8 ^h	~ ~ ~	100%	4		
28-IV	8 ^h	- - -	100%	4		
29-IV	8 ^h	~ ~ ~		4		
30-IV	8 ^h	~ ~ ~		4		
1-V		09.00h				
2-V						
3-V						
4-V	8 ^h	Rad u propasti	100%	4		
5-V	8 ^h	~ ~ ~	100%	4		
6-V	8 ^h	~ ~ ~	100%	4		
7-V	8 ^h	~ ~ ~	100%	4		
8-V	8 ^h	~ ~ ~	100%	3		
9-V	8 ^h	~ ~ ~	100%	4		

5

29

Дат.	Рапно време	ВРСТА РАДА	Норм. бриг.	Оцен.	Примедба	Потпис
16.VI	8 ^h	Rad na drolitici	-	4		
17.VI	8 ^h	2.000g balvane	-	4		
18.VI	8 ^h	Rad na drolitici	-	4		
19.VI	8 ^h	~ ~ ~	-	4		
20.VI	8 ^h	~ ~ ~	-	4		
21.VI	8 ^h	~ ~ ~	-	4		
22.VI	8 ^h	Nedelja	-	-		
23.VI	8 ^h	Rad na drolitici	-	4		
24.VI	8 ^h	~ ~ ~	-	4		
25.VI	8 ^h	~ ~ ~	-	4		
26.VI	8 ^h	~ ~ ~	-	4		
27.VI	8 ^h	Ukloni i prečišči	-	3		
28.VI	8 ^h	Rad na drolitici	-	4		
29.VI	8 ^h	Nedelja	-	-		

DELO V DROBILICI MARMORJA IN PRENAŠANJE KAMNA.

DR. JANKO PRUNK

UVODNE BESEDE NA OKROGLI MIZI ZGODOVINSKI RAZVOJ V SLOVENIJI V DESETLETJU 1948 – 1958

Spoštovane tovarišice in tovariši, dragi kolegi, v veliko veselje mi je in čast, da Vas lahko v imenu organizatorjev pozdravim na okrogli mizi, posvečeni problemom zgodovinskega razvoja v Sloveniji v desetletju 1948–1958.

Za uvod bi Vam želel povedati nekaj osnovnih dejstev, zakaj smo se odločili posvetiti okroglo mizo temu desetletju in zakaj smo jo organizirali v takšnem sestavu in s takšnimi temami. Pobuda za znanstveni posvet o zgodovini dveh obletnic, 1948 – prelom z informbirojem in 1958 – sprejetje znamenitega programa Zveze komunistov Jugoslavije, ki je v veljavi še danes, je prišla predvsem od Sveta za tradicije pri Republiški konferenci Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije in od predsedstva Zveze zgodovinskih društev za Slovenijo. Po nekaj pogovorih z vodstvom Sekcije za sodobno zgodovino pri Zvezi zgodovinskih društev Slovenije in stikih z vodstvi Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani in Oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani ter Zgodovinski komisiji pri predsedstvu Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije se je kristaliziralo mnenje, da namenimo znanstveni posvet oziroma okroglo mizo nestereotipnemu, širšemu, s karakterističnima letnicama zamejenemu obdobju, ne pa posamezni obletnici, kot je bilo do zdaj večkrat v navadi. Obdobje 1948–1958 zasluži, tudi če ne bi bila ravno zdaj njegova štirideseta in trideseta obletnica, posebno pozornost zgodovinske vede in njene analize. V tem obdobju kmalu po osvoboditvi domovine je prišlo do spektakularnega preloma z informbirojem in do deklarativne odločitve vodilne družbene sile, komunistične partije, da socialistično družbo gradi po svojih pogledih in potrebah.

Za sestavo, v kateri se bodo predstavili uvodničarji, smo se odločili čisto pragmatično. Povabili smo namreč vse zgodovinarje, ki se znanstveno-raziskovalno ukvarjajo s to zgodovinsko problematiko. Imeli smo srečo, odzvali so se vsi, kar je le redko. Spričo tega dejstva izražam še posebno veselje, saj zagotavlja, da bomo, seveda mutatis mutandis, slišali tu kar nekakšno bilanco raziskovalnih rezultatov slovenskega zgodovinopisja tega obdobja. Teme so takšne, kakršne so povabljeni predlagali sami; so v glavnem teme njihovih raziskav, doktorskih tez in magistrskih nalog.

Pred začetkom te okrogle mize je treba opozoriti še na eno značilnost tega obdobja, namreč, da se je slovensko zgodovinopisje začelo z obdobjem povojne zgodovine oziroma obdobjem socialistične graditve ukvarjati razmeroma pozno, najpozneje med večjimi jugoslovanskimi znanstvenimi centri. Vzrokov za to je bilo več, od poglobitvega tj. nedostopnost, neurejenost primarnih zgodovinskih virov kot podlage za pravo zgodovinsko raziskovanje, pa splošnega pogleda naše politične kulture, ki je na zgodovino gledala funkcionalistično, kar je mlade, samostojno misleče in kritične zgodovinarje moralo odvrčati od njegove raziskave, prav do dileme, ki sega v današnji čas, o smiselnosti takšnega početja spričo historične distance in o tem, ali je mogoče to obdobje proučevati le interdisciplinarno.

Tako smo pravo sistematično proučevanje povojne obdobja zgodovinarji začeli šele točno pred 10 leti. Res so nekatere stroke, zlasti ekonomija in politologija, začele proučevati zanje interesantne značilnosti povojnega razvoja in tudi že objavile pomembne relevantne rezultate o razvoju posameznih družbenih segmentov – predvsem ekonomije in ideologije. Toda zgodovinska veda teži in mora težiti k družbeni zgodovinski integralnosti in zlasti ugotavljati in pojasnjevati, kako so različne družbene, politične in idejne projekcije vodilnih političnih sil resnično zaživele v družbi, kakšno je bilo življenje v bazi in kakšne so bile razlike med proklamiranimi načeli in stvarnostjo.

Takšen pristop je vodil Inštitut za zgodovino delavskega gibanja pri pripravi raziskovalnega načrta za zgodovino povojnega razdobja. Načrt je bil izdelan leta 1978, strokovno in družbeno verificiran, objavljen v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja leta 1979 in po njem poteka na inštitutu, seveda zelo prožno, prilagojeno individualnim željam in interesom mladih raziskovalcev, raziskovanje tega obdobja.

Z izdelavo inštitutovega projekta se časovno nekako ujema izvolitev prvega docenta na oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti, ki se posveča samo povojni zgodovini.

Še eno izkušnjo je v zadnjem desetletju pridobilo slovensko zgodovinopisje povojnega obdobja. Osvobodilo se je idealističnih stereotipov o rešilnem interdisciplinarnem proučevanju, pri katerem naj bi z roko v roki sodelovale posamezne družboslovne znanstvene discipline pri ustvarjanju integralne enotne podobe o nekem zgodovinskem dogodku oz. obdobju. Vsaka disciplina – in za nas je važna zgodovina, ostaja še naprej pri svojem znanstvenem instrumentariju, pri svojem zastavljanju vprašanj in problemov in mora si prizadevati, da zna **sama poiskati** integralne odgovore, upošteva pri tem specifična znanja in sklepe ekonomije, politologije, sociologije in zgodovinske oz. filozofske antropologije.

Za konec še najbolj posplošena konstatacija in **znanstvena prognoza**. Na Slovenskem smo začeli proučevati to obdobje pozneje, zato je rezultatov še malo. Po drugi strani pa ima to raziskovanje prednost, saj je osvobojeno marsikaterih tabujev, ima na razpolago več in pomembnejših virov, začenja se v dobi bolj sproščene politične kulture in lahko popolnejše uporablja kritično zgodovinsko metodo, zato tudi upam, da bo lažje prišlo do pravih objektivnih kritičnih ugotovitev o zgodovinskem razvoju tega obdobja.

Ljubljana, 14. junija 1988

Jugoslovanska revolucija v prvem povojnem obdobju

Glede na to, da je to okrogla miza, mi dovolite, da se odmaknem od klasičnega zgodovinskega načina in vam namesto strnjenegega teksta, ki bi uravnoteženo podal problemsko in kronološko komponento dogajanja, nakažem samo nekatere teze. Teze so pretehtano izbrane, na podlagi njihove pomembnosti v povojni zgodovini, kot izhaja iz mojih dosedanjih raziskav. Pri tem domnevam, da je tisto, kar je v povojni zgodovini doslej že bilo dognano in objavljeno, zgodovinarjem in javnosti že zadosti znano. Pri formuliranju teh tez sem upoštevala tudi dognanja in analize nekaterih tujih zgodovinarjev, katerih del se pri nas vse preveč izogibljemo. In to zato, ker menim, da je njihov pristop k analizi povojne problematike vreden pozornosti, čeprav je njihov fond poznavanja našega arhivskega in tiskanega gradiva nujno ožji.

KOMUNISTIČNA PARTIJA JUGOSLAVIJE, REVOLUCIJA IN DRŽAVA

1. Bolj ali manj znano dejstvo je, da je Komunistična partija Jugoslavije že v začetku narodnoosvobodilnega boja izražala prepričanje in ga s praktično politiko tudi dokazovala, da je napočil trenutek revolucije, in to ne samo za jugoslovanske narode, temveč širše; to se je kazalo tudi v geslu o širokem, protimperialističnem boju. Pred napadom Hitlerja na Sovjetsko zvezo je to bilo formulirano kot boj v podporo miroljubni politiki Sovjetske zveze in boj za ohranitev nevtralnosti v imperialistični vojni, ki se je bila v kapitalističnem svetu. Po napadu na Sovjetsko zvezo je Komunistična partija Jugoslavije napovedala boj fašistično kapitalistični bandi, ki je imela proti sebi ne samo narode Sovjetske zveze, Stalina in Rdečo armado, temveč delovno ljudstvo in nacionalno tlačene vsega sveta (vprašanje svetovne revolucije). Zelo zanimivo je vprašanje, kako sta se potem v vojnih letih razvijali konceptiji narodnoosvobodilne vojne in revolucije, vendar za našo razpravo veliko preobsežno.

Bolj ko se je bližal konec vojne, sta v revolucionarni politiki Komunistične partije Jugoslavije bili opazni dve bistveni značilnosti. Prva je orientacija komunistične partije v graditev nove države in ohranjanje njene teritorialne integritete (s pravično korekcijo njenih meja), druga pa zunanje politična naslonitev te države na Sovjetsko zvezo.

Prav ta koncepcija državne graditve, ki ji je Komunistična partija Jugoslavije sledila pri izvedbi revolucije, kakor seveda tudi čisto drugačne časovne okoliščine nam ne dovoljujejo, da bi delali primerjavo med jugoslovansko in oktobrsko revolucijo. Medtem ko je slednja temeljila na oblasti sovjetov (delavcev in vojakov), potem partije per se, svetu ljudskih komisarjev, Čeki itd. in so na njen razvoj in na rešitve, ki so jih ubirali boljševiki oz. komunisti (od leta 1918), vplivale razne okoliščine, je jugoslovanska revolucija potekala v drugačnih okoliščinah in svojo oblast gradila, seveda s popolnim angažiranjem partijske organizacije, na formiranju države. Ta državna zgradba, katere konture dajejo že fočanski predpisi, je dobila svojo skoraj popolno obliko že leta 1944.

Še preden je v praksi dodobra zaživel sistem ljudske oblasti (ljudskih odborov), seveda na osvobojenem ozemlju, je dobila ta država tudi svoj represivni aparat z organizacijo Ozne maja 1944 in svojo civilno-sodno strukturo, izdelano po vzoru sovjetske (prevzela je instituciji javnega tožilstva in prisilnega dela). Obe sta bili obenem podrejeni – ne z odlokom, ampak v praksi – državnim organom in centralnim komitejem.

Pri izpopolnjevanju teh državnih struktur sta prednjačili Slovenija in Hrvaška, kar se »republiškega« (tedaj federalnega) nivoja tiče, medtem ko je za »zvezne« (centralne) organe bila sprejeta odločitev, da se zaradi mednarodnih ozirov in potreb revolucije njihovo dokončno formiranje in formuliranje spremljajočih zakonskih predpisov odloži. Po osvoboditvi Beograda, zlasti pa po imenovanjučasne vlade Demokratske federativne Jugoslavije, se je organizacijsko utrdil zvezni aparat in sprejeli so ustrezne državne predpise, poenotene za vso državo in z že izrazito tendenco centralizacije.

Drugi element tega procesa je bil, da je Komunistična partija Jugoslavije svojo revolucijo izvajala brez strank. Bila jo je sicer pripravljena izvajati skupaj z naprednimi in nekompromitiranimi stankami oz. gibanji, v duhu ljudske fronte, toda to se ji je samo deloma posrečilo (če izvezamo Slovenijo). Vključitev preostankov teh strank in njihovih posameznih predstavnikov v organe nove države leta 1945, na pritisk zaveznikov, je pojav, ki je sicer zgovoren, je pa pri izvajanju revolucije imel efemeran vpliv.

2. Revolucionarni ukrepi, ki so sledili takoj po vojni, poleg tistih najbolj očitnih, kakor sta bila konfiskacija in sekvester, so bili najbolj opazni na terenu – čiščenje uradniškega aparata, institucija sodišč narodne časti, sestavljanje karakteristik članov vse do najnižjih, uličnih odborov Osvobodilne fronte, ki so potem bili kriterij za izključitev iz njenega članstva ali sprejem vanj. Vsi ti ukrepi so potem vplivali na sestavljanje volilnih spiskov za volitve poleti 1945 v narodno-osvobodilne odbore in jeseni v ustavodajno skupščino. Za ilustracijo naj povem, da je odstotek črtanih z volilnih spiskov včasih bil tako velik, da je poleg delegatov ministrstva za konstituanto, ki so imeli nalogo spremljati priprave na volitve, moral intervenirati celo sam minister za konstituanto Edvard Kardelj.

Drug element teh revolucionarnih sprememb po vojni je bilo kadrovanje partijcev v organe oblasti, fronte itd., kar je opazno že od vojne. Po kadrovski konsolidaciji, do katere je prišlo po volitvah v ustavodajno skupščino (prišlo je do prestrukturiranja v slovenski vladi in navzdol, npr. v Ljubljani je županstvo po dr. Franu Albrehtu prevzel partijski sekretar mesta Sergej Kraigher, za njim pa Franc Kimovec in nato Matija Maležič), so partiji zasedali vse ključne funkcije v oblastnih in političnih organizacijah in organih. Vzporedno je tekla političnoorganizacijska konsolidacija – reorganizacija Osvobodilne fronte, utrditev sindikatov kot glavne politične organizacije na terenu zaradi njihove razredne vloge in seveda organizacijske sheme same partijske organizacije, prilagojene povojnemu delu, ki pa še vedno ni bilo javno.

3. Po tej konsolidaciji (prevzemu oblasti) so se v Jugoslaviji lotili izdelave petletnega načrta gospodarskega in družbenega razvoja. Petletka pa ni pomenila samo prehoda v strogo plansko gospodarjenje, ki ga je vodil en center za vso državo (na podlagi nove zakonske podlage sprejete leta 1946, ki je bila izrazito centralistična) in v katerem je država oz. partija s planiranjem in upravljanjem nad celotnim gospodarskim mehanizmom, od davkov, denarja, cen, akumulacije, investicij (ki so bile izrazito usmerjene v koncepcijo graditve težke industrije) do distribucije, racioniranja artiklov in kar je v tem sploh še ostalo trgovine, vodila in kontrolirala vso proizvodnjo in porabo. Petletka je bila, če

lahko tako rečemo, tudi politični sistem. Vse delo političnih in državnih organov je bilo usmerjeno, podrejeno in prilagojeno petletki. Tudi pri njih se je uveljavila metoda direktivnega načina delovanja, dodatno poostrelega še z institucijo tako državne kot partijske kontrole (kontrolne komisije). Svoje plane so npr. prav tako letno, mesečno in tedensko sestavljali ljudski odbori, politične organizacije in celo partija. Javna oblika oziroma metoda mobilizacije pri političnem delovanju so bile razne oblike tekmovanj, delovnih akcij, udarnišтва, stahanovstva, vse unisono podrejeno izvedbi plana, da je dajalo viden vsesplošne politične enotnosti. Ni potreba posebej poudarjati, da je bil temelj tega sistema demokratični centralizem, tako v politični kot v ljudskooblastveni sferi. Javno se o revoluciji ni govorilo, temveč se je za to uporabljal sprva izraz pridobitve narodnoosvobodilnega boja, nato pa ljudska demokracija. V partiji so sicer bile prisotne razprave o prvi in drugi fazi revolucije, spodbujene zlasti z obveznim študijem kratkega kurza zgodovine VKP/b in podobno teoretično-izgrajevalno literaturo, toda te so z ozirom na sistem oblasti, ki ga je vzpostavila partija, bile brezpredmetne. Iz te literature oziroma miselnosti, ki je izhajala iz nje, je izviralo prepričanje, da je nujna možnost tuje intervencije (z Zahoda) proti novi Jugoslaviji (primerjaj z državljansko vojno po oktobrski revoluciji). Teza o ogroženosti revolucije je bila potem še podkrepljena z mednarodno situacijo, nastalo po drugi svetovni vojni, zlasti s tržaško krizo in hladno vojno. Koliko so ta predvidevanja bila realna, na podlagi do sedaj dostopnega arhivskega gradiva (ne pri nas ne v tujini namreč ne razpolagamo s fondi obveščevalnih služb), zgodovinopisce za zdaj še ne more odgovoriti. Ugotovi pa lahko, da je vodstvo Komunistične partije Jugoslavije s to možnostjo resno računalo, kakor tudi lahko trdi, da je preganjanje sovražnikov revolucije (ne nasprotnikov) po vojni marsikdaj nosilo v sebi tudi komponento razrednega boja.

SPOR S KOMINFORMOM

Vse to, kar smo dognali doslej, nas privede do ugotovitve, da ko pretehtamo obtožbe, ki so bile izrečene pred izbruhom spora leta 1948 in po njem (in so bile v naši in svetovni literaturi že zelo velikokrat ponov-

ljene in pisane), nam njihova vsebina pravzaprav ne da odgovora na vprašanje, kje so vzroki spora. Zlasti še, če razvoj v povojni Jugoslaviji primerjamo z razvojem v drugih vzhodno-evropskih državah. Zato je najbolj verjetno, da je resnični vzrok spora drugje, ne v ideoloških razlikah in ne pretežno v osebnostnih ambicijah voditeljev Komunistične partije Jugoslavije in Komunistične partije Sovjetske zveze (kot želi to prikazati del literature na Zahodu), temveč prav v razlikah v državnih interesih in mogoče tudi v razlikah v gledanju na vprašanje svetovne revolucije, kot kažejo najnovejše raziskave.

Dvoje pa je gotovo; za vsak nadaljnji korak pri iskanju odgovora na bistvo spora, bo treba poznati vse vire – tako tiste, ki pri nas še niso dostopni, kakor tudi tiste v Sovjetski zvezi. In drugič, pri tem se bo treba poglobiti – in tega doslej v naši literaturi (kot zanimivost naj povemo, da pri nas še nimamo knjige o sporu izpod peresa zgodovinarja) še ni bilo – v povojno zgodovino Sovjetske zveze. S tem mislim, da so potrebna osvetlitve vprašanja, kot so načrti in politika Sovjetske zveze do držav, ki so po vojni prišle v njeno interesno sfero, pa proučevanje interesov Sovjetske zveze in seveda vprašanje odnosov v kominformu.

SAMOUPRAVLJANJE IN 6. KONGRES KOMUNISTIČNE PARTIJE JUGOSLAVIJE / ZVEZE KOMUNISTOV JUGOSLAVIJE

Uvedba delavskih svetov leta 1950 je nedvomno pomenila velik premik v iskanju novega modela socializma. Zavzetost, s katero so se ljudje lotili njihove izvolitve v Sloveniji in dela v njih (pri tem so večkrat prišli v konflikt z upravnimi strukturami – takrat še obstoječega gospodarskega sistema petletke), njihovo spoštovanje kot strokovnega mnenja, skrb za širšo skupnost zunaj podjetja, z vsem tem so verjetno presegli tako pričakovanja kot želje nekaterih. Toda veliko pomembnejši so bili ukrepi, ki so sledili tej izvolitvi in ki v svojem bistvu sestavljajo celotno koncepcijo samoupravljanja. To so bili decentralizacija (ukinjanje centralizirane, direktivnega planskega gospodarjenja in z njim tudi organov, ki so ga predstavljali), potem ločitev partijske oblasti od državne (deetatizacija, prvi izraz tega je bilo kadrovsko ločevanje funkcij) in pa predvsem poskus uvedbe tržnega gospodarstva tudi v sociali-

zmu, ki je bilo temeljni predpogoj za uspešnost uveljavitve samoupravljanja. Teoretično in v sferi politične odločitve je bil ta model bolj ali manj zaokrožen s šestim kongresom in ustavnim zakonom januarja 1953. Vse dogajanje v Jugoslaviji so bile odtlej v bistvu le plime in oseke v realizaciji tega modela, ali drugače rečeno, kot to radi poudarjajo v tuji literaturi, ta model ni nikoli popolnoma zaživel, saj ga je Jugoslavija gradila bolj po sili razmer, nastalih po sporu z informbirojem, kot pa na osnovi prepričanja in potreb lastnega razvoja. Za ilustracijo naj navedemo usodo šestega kongresa. Prvi korak nazaj od njegovih sklepov je bil že drugi plenum Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije na Brionih junija 1953, na katerem so izrazili veliko zaskrbljenost zaradi stanja v partiji. Na eni strani je prišlo do demobilizacije partijcev v javnem življenju, do izstopanja tistih, ki so še vedno verjeli v stare, direktivne metode in so menili, da jim je bila storjena krivica v prid strokovnjakov (»ki so študirali, medtem ko smo se mi borili«); iz tega je

izhajalo nasprotovanje novi vlogi partije. Odpor je izviral tudi iz radikalnega zmanjšanja števila birokratov. Na drugi strani pa je po mnenju partije prišlo do protisocialističnih in malomeščanskih pojavov, do dobresednega sprejemanja teze o odmiranju države, pojavov lokalpatriotizma, celo do razmišljanj o ustanovitvi še ene socialistične stranke. Plenum, ki je bil pol leta pozneje in je bil sklican zaradi Djilasovega pisanja, je bil v svojem bistvu javni obračun z enim od skrajnih, negativnih pojavov oz. posledic šestega kongresa. Skoraj sočasno je novi predsednik gospodarstva v zveznem izvršnem svetu Svetozar Vukmanović-Tempo napovedal spremembo skoraj celotne gospodarske zakonodaje, sprejete v letih 1951/1952. V Sloveniji smo se s podobnim pojavom, filozofsko sicer nekoliko drugače formuliranim (spoštovanje individua, humanejši odnosi) in povezanim s specifičnimi odnosi znotraj slovenske Osvobodilne fronte, srečali že nekoliko prej, leta 1951, v okviru Osvobodilne fronte ob primeru Kocbek.

DR. DUŠAN NEČAK

Mednarodne okoliščine informbirojevskega spora

Informbirojevski spor je bolj kot kateri drug dogodek iz jugoslovanske povojne zgodovine izrazil produkt časa, pogojen z zunanjepolitičnimi razsežnostmi. Slovensko in jugoslovansko zgodovinopisje se je s to problematiko največkrat ukvarjalo kot s tistim procesom, ki je v temeljih spremenil notranjepolitično in zunanjepolitično razvojno pot Jugoslavije, vzroke za to pa so raziskovalci tega fenomena iskali predvsem v notranji politiki Jugoslavije in njene partije. Ta naj bi bila do te mere drugačna od takrat edino možne, sovjetske, da je »prisilila« Stalina in z njim vse vzhodnoevropske države, da so eksemplarično kaznovali »drugačnost«.

Tudi posledice informbirojevskega spora, tako tiste pozitivne kot tiste negativne, smo največkrat prikazovali skozi prizmo notranjepolitičnih sprememb v smeri samoupravnega socializma oziroma skozi proces »politične in ideološke diferencije«, ki se je za marsikoga končal na Golem otoku ali otoku sv. Grgurja. Manj pozornosti in poudarka pa smo dajali zunanjepolitičnim okoliščinam, ki so botrovale sporu in posledicam, ki jih je ta imel za razmerje sil po svetu in za razvoj mednarodnega socialističnega gibanja. Kratek, shematičen oris teh dogajanj je namen mojega prispevka.

Iskre spora med »jugoslovansko potjo« in »sovjetsko potjo« se niso začele šele po vojni, pa tudi ne le zaradi tega, ker bi Sovjetski zvezi ne bile vseč notranje posledice »jugoslovanske poti« za razvoj socializma. Že ob Stalinovem negodovanju zaradi prvega zasedanja Avnoja in karanju zaradi »prehitre« poti v socializem in frakcionaštva, ki naj bi ga povzročale proletarske enote in njihove oznake s srpom in kladivom, je bilo jasno, da Stalina skrbi predvsem reakcija zahodnih zaveznikov, brez katerih ni mogel izvajati vojne. Originalnost pa je bila tudi največja nevarnost za hegemonjo sovjetskega modela in »monolitno enotnost« socialističnih držav po vojni.

Svet po vojni ni bil več takšen kot pred njo. Predvsem zaradi dveh temeljnih drugačnosti: 1. Težišče odločanja se je iz Evrope preneslo v državi, od katerih je ena v Ameriki, druga pa z več kot polovico ozemlja v Aziji. 2. Socializem ni bil več omejen le na Sovjetsko zvezo, temveč se je razširil na vso vzhodno Evropo, socialistična misel pa je vse bolj prodirala v politično prakso, še posebej

osvobodilnih gibanj v Afriki in Aziji. Medvojnega zaveznitva ni bilo več, čeprav niso bile sklenjene niti vse mirovne pogodbe, in vedno bolj sta se oblikovala dva ideološka in vojaška bloka. Zahodni blok, ki so ga vodili bivši zahodni zavezniki, si je zadal kot prvo nalogo onemogočiti širjenje socializma, in ker tega niso mogli storiti z vojaško silo, so poskušali s političnimi sredstvi in grožnjami, čemur pravimo hladna vojna.

Jugoslovanskemu političnemu vodstvu, zlasti Titu, je že takoj po vojni prišla na misel ideja o ustanovitvi nekakšnega skupnega organa vseh komunističnih in delavskih strank v Evropi, ki naj bi pomagal pri obrambi socializma, ogroženega od zahodnega antikomunizma. To idejo je Tito predstavil tudi Stalinu na pogovorih v Moskvi leta 1945 in 1946. Toda takrat Stalin te ideje še ni hotel realizirati, saj so bile mednarodne okoliščine take, da so dajale vsaj še teoretično upanje na skupno rešitev najpomembnejših problemov povojnega časa, od nemškega vprašanja do notranje ureditve tistih držav, ki jih je osvobodila Rdeča armada, pa še niso imele komunistične vlade, in vprašanj statusa Trsta in Avstrije. Ko pa se je mednarodni položaj spomladi in poleti 1947 zaostрил s Trumanovo doktrino in Marshallovim načrtom ter z vse intenzivnejšo uporabo Eisenhowerjeve politike odpiranja sovjetskega bloka (roll-back), pa tudi zaradi tega, ker je s sklenitvijo mirovnih pogodb z Madžarsko, Romunijo in Bolgarijo prenehala možnost Sovjetske zveze, da ima na ozemlju teh držav stacionirane svoje enote, se je tudi Stalinu zdelo, da je pravi čas za ustanovitev nečesa takega, kar je bila leta 1943 ukinjena kominterneta. Tako je bil 30. septembra 1947 v Sklarski Porembi v zahodni Poljski ustanovljen informacijski biro komunističnih partij (kominform, informbiro). Poleg vzhodnoevropskih partij sta na ustanovnem sestanku sodelovali tudi komunistični partiji Francije in Italije. Prav ti partiji sta bili na ustanovnem sestanku tarča hude kritike jugoslovanskih predstavnikov Milovana Djilasa in Edvarda Kardelja. Jacquesu Duclosu in Luigiju Longi sta očitala, da njuni partiji nista znali izkoristiti vojnega trenutka in povezati osvobodilnega boja z revolucijo, tako kot je to storila jugoslovanska partija. Zaradi te napake so jo iz vlade izpodrinile meščanske stranke. Kritika je bila tako ostra, kot je razbrati iz literature, da je Duclosa

spravila v jok, Longa pa je napake skrušeno priznal. Tudi druge komunistične in delavske partije, katerih predstavniki so bili na sestanku, se z izjemo VKPb niso mogle pohvaliti s podobnimi uspehi ne v vojaškem protinacističnem boju ne pri izgradnji socializma. Zato je po kritičnem napadu jugoslovanskih predstavnikov na italijansko in francosko partijo tudi njim ostal grenak priokus. Očitno je treba tudi v tem dejstvu iskati razloge za tako radikalno in soglasno obsodbo jugoslovanske partije nekaj mesecev kasneje.

Beograd je postal začasno center komunističnega gibanja, saj je Stalin zavestno predlagal, naj bo sedež informbiroja v jugoslovanskem glavnem mestu, tu pa je bilo tudi uredništvo glasila »Za trden mir in ljudsko demokracijo«, ki ga je urejal ruski urednik Judin. S tem je imela Sovjetska zveza poleg civilnih in vojaških strokovnjakov tudi politično izpostavo v Jugoslaviji, ki naj bi na svoj način nadzirala vse bolj samosvojo jugoslovansko notranjo in zunanjo politiko. Zadnja je bila še posebej v neskladju s sovjetskim razumevanjem enotne zunanje politike, ki naj bi bila le v korist Sovjetski zvezi in njenemu globalnemu konceptu boja zoper antikomunistični zahodni svet. Zato ni čudno, da je Stalin od Edvarda Kardelja februarja 1948 sredi noči zahteval, da podpiše sporazum o obveznem vzajemnem posvetovanju o zunanjepolitičnih vprašanjih. Tega Jugoslavija ni nikoli podpisala, kaže pa na to, koliko teže je Stalin pripisoval prav samostojni zunanji politiki svojih satelitov.

Če bi trdili, da je Jugoslavija v prvih letih po vojni, do preloma s Sovjetsko zvezo, imela bistveno drugačno notranjo in zunanjo politiko, bi ta trditve ne prenesla znanstvene kritike. Lahko pa trdimo, da so bili nekateri segmenti te politike takšni, da se na noben način niso mogli vgraditi v Stalinovo unificirano, višjim, interancionalističnim ciljem posvečeno politiko. Na zunanjepolitičnem področju je bil to zagotovo segment jugoslovanske balkanske politike, v katerega moremo vključiti tudi boj za meje.

Jugoslavija se je podrejala interesom svetovnega socializma in Sovjetske zveze tam, kjer je šlo za odnos med Vzhodom in Zahodom, med kapitalističnim in socialističnim svetom. Tako se je na primer podredila »višjim interesom«, ko se je bilo treba poleti 1947 odločiti za sprejem pomoči iz Marshallo-

vega načrta ali pa ko je poleti 1948 šlo za določitev režima plovbe po Donavi. Čeprav tudi na tem področju ni vedno upoštevala želja Sovjetske zveze, ki ji na primer ni bilo po godu, da sta naša protiletalska obramba in lovsko letalstvo poleti 1946 zrušila ameriški transportni letali, ki sta kršili jugoslovanski zračni prostor nad Slovenijo.

Druga stalnica jugoslovanske zunanje politike, prevzemanje vloge balkanskega Piemonta, pa je zagotovo bila nekaj, kar Stalina Sovjetska zveza ni mogla sprejeti. Jugoslavija se je sicer trudila biti polnopravna članica socialistične skupnosti in je v letih 1946 in 1947 sklenila pogodbe o prijateljstvu in medsebojni pomoči z drugimi socialističnimi državami ter jim celo pošiljala pomoč, čeprav sama ni imela zadosti vsega. Toda že takoj po vojni se je postavila v vlogo zaščitnice novonastale socialistične Albanije in vse do spora z informbirojem je kazalo, da bo ta postala sedma jugoslovanska republika. Z Albanijo nas je do konca leta 1946 vezala neke vrste carinska unija, naši strokovnjaki v Albaniji so imeli podobno vlogo kot sovjetski pri nas, jugoslovanska vlada je prva priznala vlado Enverja Hohxe, in to že 29. aprila 1945, naša podpora Albaniji na mednarodnem področju, naši gospodarski in vojaški stiki so bili tako pomembni zanjo, da bi brez naše pomoči ne mogla preživeti.

Tesnih povezav si je Jugoslavija želela tudi z drugo slovansko državo na Balkanu, z Bolgarijo. Nekateri raziskovalci tega časa in dogajanja pravijo, da je Jugoslavija napravila najhumanejšo potezo, ko je Bolgarijo, čeprav je bila članica trojnega pakta in je v Jugoslaviji med vojno sodila med okupacijske sile, oprostil plačila reparacij v višini 25 milijonov dolarjev. To je bil prvi korak v povojnem zbliževanju z Bolgarijo in k integraciji v novo skupnost tako imenovane donavsko-balkanske federacije, čeprav ideja o tem ni bila nikoli dokončno izdelana, po sporu s Sovjetsko zvezo pa je povsem zamrla. Vprašanje donavsko-balkanske federacije v jugoslovanskem zgodovinoписju še ni podrobneje in zadovoljivo obdelano, kljub temu pa se da ugotoviti, da so prav dejavnosti Jugoslavije v smeri povezovanja balkanskih dežel eden od temeljnih razlogov za informbirojevski spor in obenem dokaz za trditev, da se je socializem-komunizem tudi na ta način želel utrditi in razširiti svoje položaje.

Sovjetsko vodstvo je budno spremljalo jugoslovansko balkansko politiko in se o njej z jugoslovanskimi predstavniki vsaj na načelni ravni, tudi pogovarjalo. Dokler je bilo to v njegovem interesu, se ni vmešavalo in jo je celo podpiralo. Ko pa je ugotovilo, da sta na Balkanu zrasla človek in država, ki lahko nesporno ogrozita nesporno prvenstvo Stalina in Sovjetske zveze, je reagiralo ostro in brez-kompromisno in leta 1948 je bilo konec jugoslovanske balkanske politike. Šele potem, ko je Jugoslavija previharila burna leta 1948–1953 in ko je prišlo do izboljšanja zlasti odnosov z Zahodom, se je balkanska politika Jugoslavije obnovila, tokrat na drugačni podlagi in z drugimi državami, s podpisom balkanskega pakta 9. avgusta 1954 na Bledu.

Ideja o združitvi vseh balkanskih Slovanov v eni državi je stara in jugoslovansko politično vodstvo se jo je odločilo realizirati že v času vojne. Toda ob koncu leta 1944, ko je Kardelj uradno predlagal združitev z Bolgarijo, bolgarski komunisti te ideje niso sprejeli. Šele avgusta 1947, ko je bil na obisku v Jugoslaviji (na Bledu) Georgij Dimitrov, je ta ideja spet začela dobivati vidne obrise. Če je prvi predlog Jugoslavije padel v vodo zaradi tega, ker so Bolgari želeli konfederacijo, Stalin pa je presodil, da bi se zoper takšno povezovanje na Balkanu postavili zahodni zavezniki, se je zdelo, kot da so leta 1947 ti pomisleki odpadli. Ko sta bila avgusta in novembra 1947 (na Bledu in v Euksinogradu) podpisana sporazuma med državama, je bilo mogoče sklepati, da je federacija praktično že sklenjena. Zlasti veliko propagandnega poudarka so temu dajali Bolgari, medtem ko so se Jugoslovani konec leta 1947 očitno že zavedali slabih odnosov s Sovjetsko zvezo in bi zanje pomenilo združevanje z zvestim Stalinovim satelitom v bistvu privedi »trojanskega konja« v lastno trdnjavo. Točnost take predpostavke se je pokazala že februarja 1948, ko je Stalin hotel prisiliti Jugoslavijo, da se takoj združi z Bolgarijo, kar pa je politbiro centralnega komiteja komunistične partije Jugoslavije 1. marca 1948 zavrnil, češ da bi ta Stalinov pritisk ogrozil neodvisnost Jugoslavije. Konkretnih razlogov za osebno užaljenost Stalina in za iskanje vseh mogočih načinov za pokoritev jugoslovanskega vodstva je bilo torej več kot dovolj.

Bolj zapletena in z vidika mednarodnih odnosov širše odmevna je bila jugoslovanska

»grška politika«. Jugoslovansko narodno-osvobodilno gibanje je že med vojno tesno sodelovalo s komunistično orientiranim partizanskim gibanjem pod vodstvom Markosa Vafiadesa. Grški komunisti so bili pod patronatom Sovjetske zveze in nanje je Stalin računal po vojni. Toda takrat je zmagala rojalistična ljudska stranka (septembra 1946) in Markosovo komunistično gibanje se je odločilo za splošni upor spomladi 1947 na severu dežele. Kmalu potem, decembra 1947, ko je Vafiades proglasil provizorično demokratično protivlado, pa se je Sovjetska zveza umaknila s »prve bojne črte« podpore grškemu odporu. Zahodna pomoč meščanski Grčiji je bila res velikanska, toda Jugoslavija se je kljub temu odločila, da bo še naprej pomagala Markosu, čeprav ji je tudi posebna komisija Organizacije združenih narodov že maja 1947 dokazala, da se v njej urijo gverilci, da jim pošilja orožje in opremo, da so grški begunci podvrženi intenzivni propagandi, ki naj jih prepriča o potrebi uničenja atenske vlade, posebej pa je komisija poudarila, da želijo vse tri države (obtoženi sta bili tudi Albanija in Bolgarija) odcepiti dele grškega ozemlja in v okvirih jugoslovanske federacije oblikovati makedonsko državo. Jugoslavija je Grkom kljub temu še naprej dajala pomoč in jo celo posredno priznala, dokler se grški komunistični partizani ob informbirojevskem sporu niso odločili za Sovjetsko zvezo. Tudi ta politika ni bila v skladu z intencijami Sovjetske zveze in Jugoslavija je bila v času informbirojevskega spora zunanje politično dokaj osamljena.

Iz tega shematičnega prikaza zunanje političnih okoliščin spora z informbirojem sem moral izpustiti glavne poteze svetovnih mednarodnih odnosov. Zlasti vso problematiko hladne vojne. Na drugi strani pa sem tudi

izpustil za Slovence najpomembnejšo zunanje politično dejavnost tega časa, boj za meje. Prepričan sem, da ta del slovensko-jugoslovanske povojne zgodovine najbolj poznamo. Zato naj se pri tem vprašanju omejim le na ugotovitev, da tudi naše zahteve v boju za meje kljub formalni podpori niso bile tista zunanje politična usmeritev Jugoslavije, ki bi bila sprejemljiva za Sovjetsko zvezo, saj so vedno pomenile kamen spotike v medzavezniških dogovarjanjih. Naše zahteve po korekturi meja so bile v prid sovjetskim interesom le toliko, kolikor so širile manevrski prostor sovjetske diplomacije. Težko bi sicer mejno problematiko šteli med neposredne razloge za informbirojevsko ekskomunikacijo, zagotovo pa si je sovjetska politika oddahnila, ko ji ni bilo več treba podpirati naših zahtev.

Od popolne navezanosti Jugoslavije na sovjetsko globalno mednarodno politiko in od prepričanja, da bo Sovjetska zveza podprla jugoslovanske zunanje politične usmeritve, kar naj bi prineslo naši zunanji politiki uspeh, nismo, razen korekture zahodne meje, mogli dobiti veliko. Tako kot smo bili v notranji politiki prisiljeni bistveno spremeniti usmeritev, od administrativnega socializma k samoupravljanju, smo morali korigirati tudi zunanje politične usmeritve, od vloge balkanskega Piemonta k neuvrščenosti in »aktivni miroljubni koeksistenci«. Jugoslovanski uspeh v boju za drugačnost pa ni imel posledic samo za Jugoslavijo. Nesporno bi moralo biti prepričanje, da je jugoslovansko izbojevanje nove poti v socializem, ponudba samoupravnega in humanističnega socializma kot alternative stalinizma pomembno prispevala k razširitvi socialistične ideje v Evropi in na svetu ter k vzniku evrokomunizma in fenomena zgodovinskega kompromisa.

MARTIN IVANIČ

Prerez politike KPS v letu 1948

(V LUČI OHRANJENIH
ARHIVSKIH DOKUMENTOV)

Letu 1948 je v našem zgodovinskem spominu dolgo časa dajal izraziti pečat predvsem napad informbirojskih držav, seveda v prvi vrsti Sovjetske zveze, na jugoslovansko partijsko in državno vodstvo, s tem pa v bistvu na poskuse mlade socialistične države, da se v okviru notranjih in zunanjih možnosti razvija čimbolj samostojno. Vztrajanje jugoslovanskega vodstva pri samostojnosti in s tem neizogiben, odkrit konflikt z gigantskim vzornikom, to pa je bilo dejansko možno le ob podpori jugoslovanskega ljudstva, je tako leto 1948 zapisalo na eno najsvetlejših strani naše zgodovine. To lahko trdimo celo ne glede na senčne madeže, ki jih je takšna odločitev povzročala v našem notranjem, še posebej v notranjem partijskem življenju. V zadnjem obdobju pa se je tej svetli podobi leta 1948 v zgodovinski zavesti pridružila tudi izrazito temačna podoba, ki jo označujejo dachauski procesi. Dolgo so bili zaviti v plašč molka, vendar zaradi svoje človeške tragike niso mogli ugasiti v spominu in so slej ko prej morali izbruhniti na dan.

Danes se seveda vsem nam, rekel bi nepoučenim, zastavlja vprašanje o morebitni medsebojni povezanosti obeh tem. Vrsta predpostavk govori za in proti, a vsako od njih bo po še tako vztrajnem raziskovanju težko preveriti. Za to vidim dva razloga: silno veliko pomanjkljivost (ali v nekaterih pogledih popolno odsotnost) arhivskega gradiva in pa težko razumljivo molčečnost redkih še živečih protagonistov oziroma neposrednih prič teh dogajanj.

V tem okviru nas zanima predvsem problematika informbiroja in pa možnosti za njegovo preučevanje po virih, ki so na razpolago v ohranjenem partijskem gradivu iz leta 1948. Seveda nikakor ni moč govoriti o tem, da sta ti dve temi, se pravi spor z informbirojem in dachauski procesi, ključna problema, ki označujeta leto 1948. Med številnimi odprtimi vprašanji pa je tudi to, kaj in v kolikšni meri konkretno so v razmerju informbiro in dachauski procesi do vprašanja utrjevanja nove oblasti, izvajanja petletke, politike partije na vasi, kadrovske politike, odnosa partije, zlasti do fronte in tudi drugih množičnih organizacij ter splošnega ideološkopolitičnega zaostrovanja – kaj je torej v tem razmerju vzrok in kaj posledica. In drugo pomembno vprašanje: koliko so dogodki in procesi, ki so bili prevladujoči v letu 1948,

izraziteje določali nadaljnji razvoj jugoslovanske družbe? Takšna vprašanja na eni okrogli mizi zagotovo še ne bodo dobila odgovora. Možno je nakazati teme in probleme, opozoriti na že razpoznavne povezave, zlasti pa tudi na stvarne (v prvi vrsti arhivske) možnosti za njihovo monografsko raziskovanje, bistveno več pa verjetno ne.

Za ohranjene arhivske vire o dejavnosti KP Slovenije v letu 1948 veljajo le še bolj poudarjene že znane neugodne ugotovitve o arhivskem gradivu iz prvega povojnega obdobja. Po moji sodbi so vzroki za na splošno skopo gradivo in še posebej za opazne vrzeli v njem v naslednjem: tedanji način političnega delovanja je še v marsičem spominjal na partizansko obdobje, ko se veliko stvari ni zapisovalo ali pa se jih je zapisovalo zelo skopo, kot pravimo telegrafsko, in zato tudi robato in nenatančno. Zato pisni viri lahko tudi zavajajo. Drugi razlog je verjetno v še nerazvitem administrativno-tehničnem aparatu in njegovi neizkušenosti. Tretji, ki ga tudi najbolj krivim za opazne praznine v gradivu, je v veliki občutljivosti nekaterih tem. Domnevam pa, da so bile občutljivejše skupine ali posamezni dokumenti izločeni pozneje in ne neposredno po nastanku, torej v letu 1948. Na to me navaja ohranjeno poročilo o delu Zgodovinskega arhiva Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, ki govori o škartiranju gradiva med tržaško krizo, pa tudi nedavna izjava Ivana Mačka-Matije v intervjuju za Delo (28. maja 1988, sobotna priloga), da so dokumente iz povojnih let uničili ob spopadu z informbirojem in ob tržaški krizi. Tega ob spopadu z informbirojem seveda ne kaže razumeti že v letu 1948, temveč pozneje, ko se je spor zaostрил do nevarnosti vojaškega posega.

Ker pa je v arhivu vseeno ohranjenega precej gradiva, je te trditve možno razumeti le kot uničenje določenih (skupin) dokumentov. Je šlo samo za občutljive teme ali pa je šlo za naključje kot posledico neizdelanih meril o tem, kaj je nujno oziroma dopustno uničiti? Vsekakor o dachauskih procesih niti v najbolj verjetni skupini dokumentov, v zapisnikih sej politbiroja CK KP Slovenije, ni praktično niti besede. Iz aprila 1948 tudi ni nobenega ohranjenega zapisnika seje politbiroja CK KP Slovenije, čeprav je bila vsaj ena, o čemer govori pismo CK KP Slovenije CK KP Jugoslavije, z dne 14. julija 1948.

Tudi ni zapisnika »plenuma« CK KP Slovenije, z dne 2. julija 1948, o čemer govori isto pismo. V zapisnikih politbiroja najdemo, da so se seznanili z odnosi Federativne ljudske republike Jugoslavije in Sovjetske zveze (6. marec 1948), ni pa nobene vsebine ali priloge itd.

To pomeni, da teh dveh tem s pomočjo najpomembnejše skupine partijskih dokumentov iz leta 1948 ni mogoče raziskovati. V delno pomoč pri obravnavi informbiroja so nam nekatera pisma in zapisniki posvetovanj z OK KP Slovenije in sicer še pred resolucijo informbiroja.

Glavne skupine partijskega gradiva za obravnavo leta 1948 so torej zapisniki sej politbiroja CK KP Slovenije (čeprav ta sebe večkrat označuje kot CK KP Slovenije), okrožnice CK KP Jugoslavije in CK KP Slovenije, gradivo organizacijsko inštruktorske in kadrovske uprave CK KP Slovenije, poročila CK KP Slovenije, zapisniki partijskih posvetovanj in konferenc ter sestankov s sekretarji OK KP Slovenije, gradivo ženske, kontrolne in agitpropovske komisije, manjši del gradiva o informbiroju in naposled gradivo 2. kongresa KP Slovenije, ki pa je zvečine objavljeno v knjigi. Tu posebej ne omenjam gradiva okrajnih in občinskih komitejev KP Slovenije, saj mi možnosti tega ne dopuščajo, deloma pa zajemam »teren« z obravnavo zapisnikov regionalnih posvetov s člani OK KP Slovenije.

Iz ohranjenih zapisnikov sej politbiroja je razvidno, da je ta najpogosteje obravnaval kadrovske zadeve v partiji, v množičnih organizacijah in posebej v organih oblasti – in sicer v republiških organih kar poimensko, v nižjih pa načelno, politično. Večkrat je obravnaval volitve (ravno tako partijske in splošne in na vseh ravneh), nadalje Trst in Koroško. Močno je prisotna kmečka problematika (zadruge, odkupi, vezane cene, delovna sila, kulaštvo, špekulacije, razvoj partije na vasi), vendar ne šele po pismih in resoluciji informbiroja, kot bi bilo pričakovati, temveč že prej, a tudi pozneje. Nekajkrat je razpravljal o delovni sili v industriji, o preskrbi, trgovini in njeni nacionalizaciji (konec maja 1948). Spuščal se je tudi v navidezno banalna vprašanja, kot so datumi, programi in govorniki na proslavah; vse to je dokaj podrobno določal. Podrobneje pa se je ukvarjal tudi s pripravami na 5. kongres KP Jugoslavije in

2. kongres KP Slovenije. Po 3. septembru 1948 ni ohranjen več noben zapisnik seje politbiroja do konca leta, čeprav je ta gotovo še zasedal.

Iz vsega tega je jasno, da po ohranjenih dokumentih politbiroja CK KP Slovenije ni moč preučevati niti razvojnoprogramskih usmeritev KP Slovenije (ton je izrazito dajalo osrednje vodstvo KP Jugoslavije) niti ne celoviteje uresničevanja koncepta oziroma reševanja posameznih problemov. O slednjem nam vsaj z vidika razumevanja in tolmačenja problemov veliko več povedo drugi dokumenti.

Žal sem se prisiljen omejiti predvsem na vprašanje, kaj in koliko govore avtentični dokumenti KP Slovenije o informbiroju in če se je in koliko se ji informbiro že v tem letu zrcalil v nekaterih ključnih vprašanjih družbenega življenja. Med njimi se mi zdijo najbolj ilustrativna tri: 1. ideološko-politično in kadrovsko, 2. odnos do Osvobodilne fronte, 3. politika partije na vasi.

Najprej o problemu informbiroja. Vnovič naj opozorim, da gradiva o tem vprašanju iz leta 1948 po objavi resolucije v fondu CK KP Slovenije ni. Razen že znanih in objavljenih pisem CK KP Jugoslavije in CK VKP/b, ki jih tu ne nameravam komentirati, je iz leta 1948 v fondu ohranjeno naslednje gradivo: pismo CK KP Jugoslavije vsem organizacijam KP Jugoslavije, z dne 20. maja 1948, o sklicu 5. kongresa KP Jugoslavije, katero pa o informbiroju ne pove skoraj nič; vsebinsko je bistveno bolj zgovorno pismo CK KP Slovenije CK KP Jugoslavije, z dne 14. julija 1948, ki je nastalo po »plenumu CK KP Slovenije 2. julija 1948« (zapisnik ni ohranjen!); precej zvezo o stališčih partijskega aktiva Slovenije do sovjetskih obtožb na račun KP Jugoslavije iz zapisnikov sestankov vodilnih partijskih funkcionarjev vladnih ustanov, dne 16. in 17. junija 1948, in sestanka aktiva aparata CK KP Slovenije, 14. junija 1948, ter sestankov okrajnih komitejev KP Slovenije Črnomelj, Krško in Novo mesto (16. junija 1948), Ilirska Bistrica, Postojna in Sežana (16. junija 1948), Gorica, Idrija in Tolmin (16. junija 1948) ter Grosuplje, Ljubljana okolica, Kočevje in Trebnje (16. junija 1948). O drugih okrajnih komitejih v fondu CK KP Slovenije ne najdemo podatkov oziroma gradiva. Očitno je torej, da so bili vsi ti sestanki še pred resolucijo informbiroja in da je zato njihov ton ob

sicer velikem začudenju še nadvse spravljiv. Hkrati pa nam o razumevanju in reakcijah zlasti vodilnega kroga slovenskih komunistov na obtožbe to gradivo pove neprimerno več kot na primer deklarativna (čeprav ne nepomembna) vsebina resolucije 2. kongresa KP Slovenije o napadih informbiroja.

Ko navajam glavne vsebinske poudarke, sledim navedenemu zaporedju omenjenih dokumentov.

Centralni komite, ki na neki način izraža najbolj verodostojno uradno stališče KP Slovenije, izraža v svojem julijskem pismu CK KP Jugoslavije globoko hvaležnost za odločno zavrnitev očitkov CK VKP/b in mu zagotavlja popolno podporo pri pogumnem nadaljevanju naše poti v socializem, »ki jo odobravajo vsi jugoslovanski narodi«. Obenem pa govori o ogorčenju zastran sovjetskih očitkov naši partiji, »ki je dokazala s svojo borbo, po zmagi pa s svojo prakso, neomajno zvestobo Sovjetski zvezi... Nobena dežela se ne more meriti s takšno prakso popularizacije Sovjetske zveze kot Titova Jugoslavija«, za katero je značilna globoka zvestoba do Sovjetske zveze, sodelovanje z njo v zunanji politiki in vzgoja njenih narodov v ljubezni do Sovjetske zveze.

Sicer pa to pismo jasnovidno opozarja, da bo posledaj boj naših koroških in primorskih rojakov za osvoboditev težji, ker se bodo avstrijski in italijanski komunisti skrivali za avtoriteto informbiroja in Sovjetske zveze.

Na sestanku vodilnih partijskih funkcionarjev vladnih ustanov, dne 16. junija 1948, je bilo izraženo prepričanje, da bo rezultat očitkov in nujnega razčiščevanja nesporazumov »priznanje našega prispevka k teoriji in praksi razvoja socializma«.

To optimistično stališče je sicer značilno za večino razprav, o katerih govore dokumenti. Zvečine so bili vsi prepričani, da je glavni razlog nepoznavanje dejanskega dogajanja pri nas in nerazumevanje naših posebnosti, ki so razpoznavne že od prvega leta narodnoosvobodilnega boja naprej. Živko Bernot je na primer sodil, da smo od vsega začetka narodnoosvobodilnega boja »imeli veliko težav na tistih sektorjih, kjer smo skušali šablonsko prenašati način sovjetske borbe. Takoj v letu 1941 se je videlo, da je dejansko potrebna nova pot.« Sovjetsko nerazumevanje naših posebnosti, čeprav smo sicer tako zvesti Sovjetski zvezi, ga je navdajalo z resno

skrbjo, kako težko bo Sovjetom usklajevati vprašanja šele z Ameriko in Veliko Britanijo, ko bosta stopili na pot socializma.

Naši vodilni komunisti so bili prepričani, da je za nesporazum krivo intrigantsko delovanje Hebranga in Žujevića, ki da sta kot zahodna agenta gotovo hotela zabiti klin med prijateljski socialistični državi. Podobno naivnih stališč je bilo še več. Tako denimo, da Tito že ne more pogrešiti, saj je vendar Stalinov učenec, da smo zvesto sledili nauku marksizma-leninizma, da bi nas Sovjeti morali prej opozoriti, če bi res šlo za kakšne napake, da so sovjetske kritike nerazumljive, saj so še prejšnje leto, ob ustanovitvi informbiroja, postavljali Jugoslavijo za vzor in da naši tovariši gotovo ne grešijo, saj so dobili visoka sovjetska odlikovanja.

Nesporno je, da naši komunisti v tistem času še niso kritizirali Sovjetske zveze in VKP/b. Bili so presenečeni, deloma užaljeni, a vendar še vedno globoko prepričani, da gre za nesporazum, ki bo kmalu odpravljen v obojestransko korist. Zato so še vedno izražali polno privrženost Sovjetski zvezi in njeni partiji ter Stalinu, čeprav so obenem brez pridržkov podpirali Tita in CK KP Jugoslavije in prav to je pozneje odigralo pomembno vlogo. To je bila posledica zaupanja v Sovjetsko zvezo in prepričanja, da bo nesporazum odpravljen, tisto pa, kar bi se utegnilo pokazati, da so Sovjeti imeli prav, bodo učinkovito popravili.

Stane Kavčič je govoril, da nas boli kritika sovjetske partije, »ki je za nas vedno predstavljala silo, brez katere ne bi bilo naše eksistence« (vprašanje je, ali je govoril o eksistenci naše partije ali nove Jugoslavije!). In naprej, da je samo ob Sovjetski zvezi mogoče razvijati socializem, vendar da ima ta pri nas veliko posebnih lastnosti. Zaničanje Sovjetske zveze bi pomenilo, da smo »zapadli v neboljševiški dogmatizem«. Dejal pa je, da bo poslej naš razvoj težji, saj moramo opustiti iluzijo o množici sovjetskih traktorjev in strojev. Socializem moramo graditi predvsem na lastnih plečih, doseženi rezultati pa bodo naše najboljše spričevalo. Vsaj v tem pogledu je bil Kavčič dokaj jasnoviden realist.

Številni komunisti so se sklicevali na naša »razvojna dejstva«, na primer nacionalizacijo, odpravo privatne trgovine, zadrugištvo, davčno politiko, odkupe, zaplembe premoženja itd., ki sami po sebi spodbijajo očitke o

kapitalističnih elementih pri nas. Enako težo so pripisovali dejstvu, da je, kot je rekel nekdo, partija preko fronte izvedla narodnoosvobodilni boj, preko nje izvaja svoje povojne ukrepe, a ostaja v njej samostojna in čvrsta celota.

Opaziti je bilo tudi znake negotovosti oziroma revolucionarnega kompleksa, kot na primer: ideološko je VKP/b res daleč pred nami, a se zvesto učimo od nje. Zgodovina VKP/b je priljubljena, res pa jo manj beremo, ker je zelo zahtevna. Na vasi bi se res morali odločneje boriti proti kapitalističnim ostan- kom itd. Na drugi strani so bili bojovitejši, samozavestnejši komunisti in ti so govorili, da smo se od Sovjetov res učili, nismo pa jim podrejeni.

Dokaj naivno začudenje in prepričanje, da so nekakšne temačne zarotniške sile zamajale naše odnose s Sovjetsko zvezo, lepo odseva mnenje, ki ga je Boris Kraigher izrekel na drugem kongresu KP Slovenije: »Kolikor odločneje bomo gradili socializem v naši državi (...), toliko bolj bomo s tem krepili vodilno vlogo Sovjetske zveze v boju proti imperializmu.« Takšno mnenje pa je po oglašljanju spora, o katerem so naši dolgo mislili, da je v bistvu nesporazum, vplivalo tudi na radikalizacijo partijske usmeritve. O njej nekateri prislovično pravijo, da smo se proti stalinizmu borili s stalinističnimi metodami.

Če na kratko povzamem odnos vodilnega kroga slovenskih komunistov do sovjetskih, bolj stalinskih obtožb v tej prvi fazi spora, je možno ugotoviti naslednje: slovenski komunisti so bili prepričani, da v okviru marksistično-leninistične teorije zvesto sledimo vzoru Sovjetske zveze, zato so jih obtožbe nemilo presenetile. Čudili so se, da Sovjete motijo posebnosti v našem razvoju, kajti verjeli so, da kljub enakim ciljem le ne morejo hoditi povsem po sovjetskih stopinjah. Ker še niso mogli dojeti, da stalinisti niso imeli pred očmi predvsem interesa socializma, temveč da je šlo za brezobziren maneuver zoper jugoslovansko, »titoistično« neposlušnost, so trdno verjeli v hitro odpravo nesporazuma in so bili svojo zvestobo do Sovjetske zveze pripravljeni potrditi s še večjo razredno ostrino na vseh področjih življenja. Niso se še jezili na Sovjetsko zvezo in VKP/b, temveč na domnevna agenta Hebranga in Žujevića in na partije satelitskih držav, zlasti

madžarsko in romunsko, ki so v svoji ljubosumnosti klečeplazile pred Sovjeti in blatile KP Jugoslavijo. In končno so brez pridržka – prav zaradi prej povedanega – podprli Tita in CK KP Jugoslavije, prepričani, da bi popuščanje pomenilo priznanje očitkov, ki bodo v neposrednem razjasnjevanju tako ali tako izgubili svoj smisel.

V podkrepitev temu mnenju so navajali vse mogoče razloge, naivne in stvarne, ponašali so se celo s takimi, ki jih je zgodovina pozneje ocenila kot napako, krivico, neuspeh. Denimo politiko na vasi. Svojo ideološko, revolucionarno negotovost v odnosu do Sovjetske zveze in VKP/b pa so kompenzirali z večkrat izraženo odločnostjo, da je treba našo idejno in razredno borbenost in disciplino vendarle stopnjovati.

Razen zelo redkih izjem še niso slutili, da je to pomenilo začetek konca nekega obdobja, sploh pa še niso mogli verjeti, da bi Sovjeti v resnici imeli kakšne slabe namene z nami.

Prav zaradi tega je večina seveda doživela ponovno presenečenje že po resoluciji informbiroja, vendar še ne v polni meri, saj so še vedno verjeli v dobre namene Sovjetov. To nam kaže tudi razprava in resolucija drugega kongresa KP Slovenije. Zato sta morala streznitev in spoznanje, da gre tako rekoč za zaroto, priti šele pozneje. Vse to med drugim govori tudi o tem, da je bilo izgubljenih veliko dobrih namenov in dragocenega časa. A je po drugi strani tudi razumljivo, saj komunisti zaradi svoje dolgoletne vzgoje o revolucionarni neoporečnosti Sovjetske zveze in vsestranski veličini Stalina, nespornih dosežkov sovjetske države in zvestega posnemanja sovjetske prakse niso mogli čez noč zavreči te svoje vere. In lahko rečemo, da je šlo za svojevrstno in tudi globoko vero. Komunisti so za dosego svojih visoko zastavljenih ciljev seveda potrebovali močno vero.

V obravnavanem obdobju bi zaradi spora oziroma izbruha nesoglasij s Sovjetsko zvezo težko opazili globlje spremembe na prej omenjenih področjih družbenega in političnega življenja (se pravi na ideološko-političnem in kadrovskem, v politiki na vasi in v odnosu do fronte). O odnosu do fronte bi lahko trdili celo nasprotno, vsaj kar zadeva načelno stališče. V dokumentih je prav pri obravnavi sovjetskih očitkov, da se partija utaplja v fronti, moč razbrati vrsto stališč do tega, da

je fronta sicer naša zgodovinsko utemeljena posebnost in nepogrešljivi člen našega osvobodilnega boja in revolucionarnih procesov, da pa to vlogo lahko igra ravno zaradi ključne, povsem izražene vloge partije v njej (»saj je program partije v bistvu program fronte«). Vendar si je treba še bolj prizadevati za to, »da ljudje spoznajo, da je Partija na čelu vsega«, čeprav že kadrovska politika, ki jo vodimo, kaže na utrjevanje partijske linije. Prav tako so pogosta stališča, da moramo fronto varovati in še naprej krepiti, in ravno v tem smislu naletimo na pogosto kritiko nižjih partijskih organizacij, da zanemarjajo fronto oziroma delajo v odnosu do nje vrsto napak. Kardelj je krepitev fronte na drugem kongresu KP Slovenije označil kot »osnovno obliko organizacije delovnih množic v borbi za socializem«, žal pa ni podrobneje pojasnil razmerja med komunistično partijo in Osvobodilno fronto. Trdil je, da Sovjeti s kritiko fronte napadajo prav tisto našo posebnost, ki daje partiji in revolucionarnim ukrepom največjo demokratično opravičilo. Še konec leta 1948, točneje na konferenci partijskih sekretarjev, 14. decembra, pa je Boris Kraigher, sklicujoč se tudi na ocene B. Neškovića, trdil, da je v Sloveniji zaradi avstroogrskih tradicij večja nevarnost birokratizacije fronte. To pa bi lahko preprečilo samo absolutno vodstvo partije v fronti. Vodstvo partije v fronti pa je v tem, da mi (se pravi komunisti) mobiliziramo ljudi izven partije in jih vzgajamo za sprejem v komunistično partijo, zato je nujno, da so povsod v vodstvu Osvobodilne fronte partiji.

Razmere seveda še niso bile takšne, zagotovo pa je to napovedovalo – najbrž ne brez vpliva osrednjega vodstva KP Jugoslavije, ki prave duše fronte nikoli ni dojelo – večjo radikalizacijo odnosa partije do fronte. In to bržkone ni bilo več povsem mimo sovjetskih očitkov.

Boris Kraigher, ki je zagotovo bil močna osebnost v KP Slovenije, je ob tej priložnosti tudi oznanil svojevrstno protifrontovsko ofenzivo partije. Dejal je, da je treba vsemu dajati politično vsebino in da morajo biti vse institucije sredstvo naše razredne borbe (nekdo je na omenjenem sestanku partijskih okrajnih komitejev že junija dejal: neutemeljena je obtožba, da je KP Jugoslavije pollegalna, »ker prav partijski forumi izvajajo oblast preko ljudskih odborov«).

Ta radikalizacija se je postopno kazala že ves čas po vojni, tako tudi v letu 1948 in se je po informbirojskem napadu opazneje izražala. Tudi to je moč opaziti v že omenjenem Kraigherjevem nastopu, saj je mestoma celo skrajno trdo izrazil potrebo po zaostritvi odnosa do duhovščine, ne da bi upošteval vsaj nujnost kakšne diferenciacije. Sodil je, da je treba tudi duhovnike v Osvobodilni fronti izrabiti za to, da paralizirajo dejavnost v Osvobodilni fronti nesodelujočih, da je treba (taktično) favorizirati druge veroizpovedi proti rimokatoliški oziroma proti Vatikanu ipd. Po njegovem je treba v protiklerikalno akcijo vključiti tudi mlajše učitelje in jih za to gmotno posebej stimulirati (kar je seveda akt svojevrstne materialne diskriminacije) in tudi administrativno omejevati verouk (na primer z možnostjo prijave k verouku le enkrat na leto).

Radikalizacija na kadrovskem področju se je kazala na veliko načinov. Najpogostejša je bila pot kadrovske interpolacije komunistov na odgovorna mesta na političnem, gospodarskem, upravnem in kulturno-prosvetnem področju. Pod krinko nesposobnih, reakcionarnih birokratov ali pa ideološko dvomljivih »strokovnjakarjev« so postopoma odstranjevali vrsto sposobnih, ne pa vedno dobrohotnih starih upravnih, strokovnih in pedagoških kadrov. Določali so sestavo oblastnih kadrov ali pa pred volitvami terjali, da partijski organi natančno preučijo vse kadrovske liste. Res je, da so priznavali tudi po dva ali celo tri kandidate za eno voljeno dolžnost, vendar so sodili, da je drugi ali tretji kandidat bolj formalen. Vmešavanje v kadrovske zadeve je sicer praviloma imelo značaj pomoči partijskih komitejev fronti in ljudskim odborom, vendar je zagotavljalo vedno trši kadrovski nadzor in vpliv. Verjetno je bila največja škoda storjena z odstranjevanjem idejno nenaklonjenega, a strokovno dobrega kadra, na mesto katerega so postavljali »politično zdrave proletarske elemente«. Vse to je vplivalo na neprestane kadrovske spremembe, spričo katerih se je pri opravljanju funkcije lahko razvilo le malo ljudi in se je pojem osebne odgovornosti objektivno razblinjal.

Glede na kritiko, ki jo je sovjetsko vodstvo izrekalo politiki KP Jugoslavije na vasi, in glede na splošno znano problematičnost te politike, ki pa jo takrat še niso ne razumeli

in ne priznavali, je zanimivo na kratko pogledati tudi to vprašanje, kolikor nam to omogočajo tudi ohranjeni partijski viri. Jasno je, da je bilo jedro partijske politike na vasi kot enega od segmentov socialistične preobrazbe družbe izoblikovano v vodstvu KP Jugoslavije in je bila slovenska partija v mnogem prisiljena le k njenemu izvrševanju. To je pomenilo toliko večji problem, kolikor nižji je bil partijski organ. Tako največ praktičnih problemov spoznamo iz dela in poročil terenskih organizacij oziroma poročil skupin, ki so obiskovale teren. Iz telegrafskega jezika zapisnika seje politbiroja CK KP Slovenije, z dne 29. februarja in 5. marca 1948, o politiki in praksi na vasi ne zvemo veliko. Govorili so v glavnem o problemih pri uvajanju vezanih cen in ugotovili, da je partijska organizacija na vasi prešibka, zato delajo predvsem po državni liniji, kar pa kmeta odbija od ljudske oblasti. Zato je nujno okrepiti organizacijo na vasi. Zdi se, da je ta odločitev obrodila nekaj sadov. V času seje je bilo po tem viru v KP Slovenije 2350 čistih kmetov, v času drugega kongresa KP Slovenije v novembru pa okrog 4000 (od skupno skoraj 38.000 članov KP Slovenije).

Druga smer partijske aktivnosti je tekla na področju ustanavljanja zadrug in gradnje zadrugišnih domov. Ta proces so pospeševali med drugim tudi zaradi sproščanja latentne delovne sile, ki jo je v industriji in rudarstvu kronično primanjkovalo. Vendar je ta problem postal še akutnejši po ukinitvi gospodarskega sodelovanja informbirojevskih držav. Tedaj je zaradi manjših dobav nafte pridobilo pomen premogovništvo, ki je imelo kot energetska panoga vso prednost. Kljub zahtevam po pospešenem procesu uvajanja zadrug pa je partijsko vodstvo z okrožnicami in na posvetih s sekretarji OK KP Slovenije ostro grajalo na eni strani oportunistično popuščanje (komunisti se niso marali zameriti ljudem), na drugi pa primere grobega sektaštva, ki je dajalo prednost parolam o kolhozih, skupnih kotlih in magazinih itd. in kmetom, posebej bogatejšim, vcepljalo hudo nezaupanje ter porajalo najrazličnejše špekulantske zvijače, zlasti pri obveznih odkupih in davkih. Zato ni čudno, da je vodstvo komunistične partije na drugi strani še naprej terjalo oster kurz in neizprosno linijo proti vsem omahljivcem, malodušnežem in škodljivcem, (ne jim pustiti, da se prikrijejo, temveč jih razkrinkati

in onemogočiti). Nižja vodstva pa so se temu izogibala tudi tako, da so namesto reševanja problemov v zadrugah te preprosto ukinjala... Partijsko vodstvo pa je od njih vztrajno terjalo, da zagotovijo »vodečo vlogo Partije v zadrugah«. To ni bilo lahko. Poročilo skupine CK KP Jugoslavije, z dne 10. marca 1948, ugotavlja za OK KP Slovenije Črnomelj, da je v tem močno agrarnem območju od 626 komunistov 89 kmetov; to se jim je zdelo odločno premalo (mimogrede, ta skupina je bila kritična tudi do deleža partije v organih oblasti, češ da v njih ni dovolj komunistov, če pa že so, »NE ZAVZEMAJO KOMANDNE POZICIJE«, in se je zgražala, ker so bili ponekod predsedniki krajevnih ljudskih okrajev celo krščanski socialisti).

Davčna politika, ki naj bi kmete spodbudila v zadruge, je bila v resnici prvovrstni problem tako z vidika odmere kot pobiranja davkov. V Kamniku je bilo na primer od 784 pritožb na davke kar 566 rešenih kot upravičene. V Gribljah v Beli krajini je bilo na 6,5 milijona dinarjev narodnega dohodka kar 2,7 milijona dinarjev odmerjenega davka. OK KP Slovenije so trdili, da je davek realen, nižja vodstva partije pa, da je previsok in da ga ni moč izterjati. Gotovo je tudi, da so eni in drugi opravičevali predvsem sebe.

Maja 1948 je bila izdana direktiva o razširitvi partije na vasi, okrajni komiteji KP Slovenije so jo razumeli tako, da so naredili načrt, koliko kmetov bodo sprejeli v komunistično partijo. Zahteva je bila seveda, da v komunistično partijo sprejmejo predvsem male kmete in ustvarijo postojanke za slabitev gospodarskih pozicij kulakov in to je v drugi polovici leta 1948 že moč povezovati z resolucijo in očitki informbiroja, čeprav je ta akcija obetala slabe rezultate, saj so komunisti ugotavljali, da se mali kmetje marsikje postavljajo na stran vaških bogatašev. Različne vrste grobih posegov v tradicionalno kmečko življenje in občutek, da so z združništvom ogrožene pridobitve agrarne reforme, je pri kmetih zbuhal nezaupanje do nenehnih novotarij na kmetijskem področju, zato ne preseneča izjava iz Ptuja, da bo partija s svojo politiko uničila kmetijstvo.

Komunisti so pičle uspehe svojih ukrepov (ali pa celo popolne neuspehe – na primer obrniti malega kmeta proti velikemu) najraje spolitizirali in jih pripisovali sovražnemu rovarjenju, kar je vodilo kvečjemu k zaostrova-

nju odnosa med kmetom, državo in partijo.

Upoštevale je to, in gotovo tudi določeno težo očitkov informbiroja, lažje razumemo stališče, ki ga je na partijski konferenci, 4. novembra 1948, izrekel Stane Kavčič: »Nadaljevati (moramo) s tistim ostrim kurzom in s tisto neizprosno linijo, katero smo tudi doslej izvajali napram vsem kolebljivcem, oportunistom, malodušnežem, pesimistom in prikritim kritikastrsko razpoloženim nergačem, razbijačem naše enotnosti.« Vendar se je obenem zavzel tudi za odpravo »nekaterih nepravilnih diktatorskih in brutalnih postopkov, ki so se v naši Partiji dogajali... in ki so v nasprotju z dejansko linijo CK KP Jugoslavije«.

Tako smo ves čas priča na eni strani kritikam napak, ki jih nižje partijske instance, frontne organizacije in organi oblasti delajo pri uresničevanju kmečke politike, na drugi pa stališč, da je še vedno najpomembnejši boj proti kulaškemu špekulantstvu, ki ga lahko preganjamo tudi zakonsko, samo če bo tožilstvo izvajalo našo linijo, kakor piše v zapisniku seje s sekretarji okrajnih komitejev KP Slovenije, z dne 23. novembra 1948. Rečeno je bilo, da je treba v odkupni aparat postaviti proletarce in iz njega izriniti politično nezanesljive strokovnjake, ki niso preprečevali saboterskega ravnanja velikih kmetov.

Glede na to, da na vseh treh sektorjih, ki sem jih upošteval, opazamo omenjene procese radikalizacije že pred ostrimi pismi CK VKP/b (se pravi vsaj že pred 27. marcem 1948), bi torej v bistvu težko trdili, da se je v letu 1948 v politiki slovenske partije pojavilo kaj bistveno novega. Nedvomno je sicer moč govoriti o stopnjevanju radikalizacije, in to zagotovo tudi pod vplivom očitkov sovjetskega vodstva in satelitskih partij, a tudi zato, ker je mimo vpliva informbiroja šlo za svojevrstno tiho vojno, v kateri je skušala partija v smislu utrjevanja socialističnega koncepta čim bolj uveljaviti svoje zamisli, medtem ko so tisti, ki so jih te zamisli zadevale, njihovo izpolnitev zavirali iz dveh razlogov: ker je šlo za ostre, radikalne ukrepe in ker so bili ti pogosto protislovni in jih je bilo nemogoče zares kontrolirati.

Po dosedanjih ugotovitvah na podlagi arhivskega gradiva KP Slovenije se je močnejši vpliv informbiroja oziroma dejanskega odzivanja partije nanj začel šele po letu 1948, ko so komunisti dojeli, da to nikakor ni več nesporazum, temveč svojevrstna vojna.

MAG. JOŽE PRINČIČ

Spremembe v politiki kapitalne graditve v Sloveniji v letu 1948

Po poluradnih podatkih je skupna materialna škoda, nastala v drugi svetovni vojni na ozemlju federalne Slovenije, znašala milijardo 867 milijonov ameriških dolarjev. Takratno ministrstvo za industrijo in rudarstvo Ljudske republike Slovenije je na podlagi prijav njemu podrejenih podjetij izračunalo, da je škode v industrijskih podjetjih za 142.336.000 dolarjev ali 5,9 milijarde predvojnih dinarjev.

Ker so industrijo šteli za hrbtenico vsega gospodarstva, je nova oblastna struktura takoj po prevzemu oblasti maja 1945 njeno takojšnjo in načrtno obnovo razglasila za temeljni pogoj oživitve gospodarskega in družbenega življenja sploh. Za politične potrebe je bil cilj in namen te obnove »usposobitev vse industrije za delo« in obnova njene proizvodnje do predvojne višine, v resnici pa so v vsem obdobju obnove, ki je dejansko trajala do konca leta 1946, dobile vso prednost tiste industrijske panoge in podjetja, ki naj bi bili nosilci industrializacije države. Takšna koncepcija, ki jo je sredi leta 1946 uzakonil tudi zakon o splošnodržavnem gospodarskem planu in državnih organih za načrtovanje, v Sloveniji sprva ni prišla tako do izraza. To pa zato, ker je bilo predvideno, da bo kot industrijsko najbolj razvita in po določenih gledanjih tudi najmanj prizadeta v novi državi poskrbela za zadovoljitev najnujnejših potreb po oskrbi v drugih federalnih delih Jugoslavije ter obnovitev in vzpostavitev rednih razmer v vsem gospodarstvu.¹ Zaradi tega je tudi bila do konca leta 1946 ne samo »postavljena v pogon vsa slovenska industrija«, temveč je v vrsti industrijskih panog že presegla povprečno industrijsko proizvodnjo in število zaposlenega delavstva iz leta 1939.²

Petletni plan razvoja narodnega gospodarstva Federativne ljudske republike Jugoslavije in tudi Ljudske republike Slovenije za leta 1947–1951 sta pomenila logično nadaljevanje in stopnjevanje gospodarske politike prvega povojnega obdobja. Temeljna postavka za izpolnitev pglavitnih nalog petletnega plana je bila kapitalna graditev, tj. hitrejšje razvijanje osnovnih ali vodilnih proizvodjalnih panog in njihova pravilna razmestitev, s čimer je bila prav v središče načrtnega gospodarstva postavljena industrializacija, v okviru te pa elektrifikacija in izgradnja bažične industrije.

Ena izmed pomembnih novosti je bila, da so zaradi zagotovitve hitrega razvoja, metode načrtnega gospodarstva, zadovoljevanja osnovnih potreb delovnih množic in akumulacije za kapitalno graditev, tista podjetja ali cele panoge, ki so v tehničnem ali finančnem pogledu pomenili izhodiščno točko industrializacije, prišli pod občedrjavno oziroma zvezno kompetenco. Preostala podjetja so bila temelj gospodarskega razvoja posameznih republik, ki naj bi vsaj po prvih načrtih same razvijale svoje posebne industrije. Taka razdelitev podjetij je za Slovenijo pomenila, da so največja, najpomembnejša in najmodernejša podjetja postala t. i. materialna baza federativne gradnje in kot taka v vseh pogledih podrejena zveznim organom. Ker je v republiški pristojnosti ostala v glavnem le predelovalna industrija, je moralo biti težišče petletnega plana Ljudske republike Slovenije na tistih industrijskih panogah, ki so »po svojem značaju že predpostavljale hiter obrat kapitala, s tem hitro amortizacijo vloženih investicij, povečan obtok blaga in s tem povečanje celotnega narodnega dohodka«.³ To je z drugimi besedami pomenilo, da bo najpomembnejša vloga tega dela slovenske industrije v prvem petletnem planu predvsem dosegati predvideni narodni dohodek in ga v obliki prometnega davka odvajati v zvezni proračun.⁴ Poleg tega je slovensko politično vodstvo tudi načrtovalo, da bo v tem času s svojimi sredstvi zgradilo 18 novih tovarn in moderniziralo in osredotočilo obstoječo industrijo v nekaterih industrijskih središčih.⁵

V zavesti političnega vodstva je bilo, da bo uresničevanje vsaj prve petletke v veliki meri odvisno od uspešnosti gospodarskega

sodelovanja s Sovjetsko zvezo in vzhodno-evropskimi državami, zato je razumljivo, da so načrtovali uvoz večjega dela surovin, naprav, strojev in drugih industrijskih izdelkov iz teh držav in da so šteli za zelo ugodno rešitev, da bodo večji del tega lahko plačali s kompenzacijami (surovinami in proizvodi). Tako so slovenska ministrstva za potrebe kapitalne graditve v letu 1948 »sklenila« pogodbe za uvoz v skupni vrednosti 506 milijonov dinarjev (za 211 milijonov iz ČSSR, 103 milijone iz Madžarske, 82 milijonov iz Sovjetske zveze itd.),⁶ vendar je bila ta vsota februarja 1948 zmanjšana za polovico.⁷

Republiški investicijski plan za leto 1947, ki ga je Zvezna planska komisija občutno znižala,⁸ je industriji in rudarstvu namenil skoraj 660 milijonov dinarjev; pretežni del je bil določen za gradnjo Litostroja (137 milijonov), elektrifikacijo (70 milijonov) in obnovo premogovnika Zabukovca (50 milijonov), preostala sredstva pa so razdelili na številna podjetja republiške industrije, ki so načrtovala posodobitev ali razširitev svoje dejavnosti.⁹ Kljub velikim naporom v letu 1947 ni bil niti ni mogel biti dosežen načrtovani plan proizvodnje in tudi kapitalne graditve. Bodisi zaradi še nerešenih vprašanj metodologije planiranja ali pa napak v planu, bodisi zaradi pomanjkanja materiala, strojev in delovne sile.

Investicijski plan za leto 1948 je obsegal: plan kapitalne graditve (gradnjo tovarn in prometnih objektov, električnih central in napeljave, melioracije, načrte za drevesnice, povečanje živinskega fonda), plan družbene standarda in plan kadrov. Njegovi sestavljenci in predlagatelji so si prizadevali, da

¹ Razmah naše tekstilne industrije, Slovenski poročevalec (SP), št. 129, 18. september 1945. Naša kemijska industrija, SP, št. 130, 19. september 1945. Naraščanje proizvodnje v Trboveljskem premogokopnem resorju, SP, št. 155, 18. oktober 1945. Nagla obnova naše lesne industrije, SP, št. 161, 25. oktober 1945.

² Poročilo o delu CK KP Slovenije za leto 1946, ZA CK ZKS, fond CK ZKS III, šk. 18. Poročilo članov vlade Ljudske republike Slovenije v razpravi o ekspoziciji predsednika Miha Marinka na zasedanju Ustavodajne skupščine Ljudske republike Slovenije, Ljudska pravica (LP), št. 275, 23. november 1946.

³ Poročilo članov vlade Ljudske republike Slovenije v razpravi o ekspoziciji predsednika Miha Marinka na zasedanju Ustavodajne skupščine Ljudske republike Slovenije, LP, št. 275, 23. november 1946.

⁴ Prav tam.

⁵ Zapisnik seje CK KP Slovenije, 26. oktober 1946, ZA CK ZK Slovenije, fond CK ZK Slovenije III.

⁶ Plan investicijskih obvez iz leta 1947, 30. maj 1948, AS, fond Planske komisije LRS (fond PK), fasc. 45.

⁷ Rekapitulacija plana nabave strojev po investicijskem planu za leto 1948, 10. februar 1948, AS, fond PK, fasc. 42.

⁸ Obrazložitev predloga investicijskega plana za leto 1947, AJ, 41–147.

⁹ Predlog investicijskega plana za leto 1947, 4. februar 1947, AS, fond PK, fasc. 45.

bi pretežni del investicij namenili izgradnji objektov težke industrije, in to v krajih, kjer je bilo dovolj surovin in delovne sile in so imeli dobre prometne zveze. Zato so se odločili, da mora biti v letu 1948 razmerje med zveznimi in republiškimi investicijami (najmanj) 60 % : 40 %, razmerje med kapitalno in drugo gradnjo ter med gradbenimi in drugimi deli pa 70 : 30 %.¹⁰

Na seji zvezne planske komisije, 23. decembra 1947, je bilo sprejeto, da bodo celotne investicije v Jugoslaviji v letu 1948 znašale 47.657 milijonov dinarjev, od tega naj bi bile skupne investicije na ozemlju Ljudske republike Slovenije 6.780 milijonov dinarjev: 4.518 milijonov dinarjev zveznih in 2.262 milijonov republiških investicij. Od skupne vsote za republiko bi morali za industrijo in rudarstvo dati 3.039 milijonov dinarjev in od tega 1.892 milijonov za kapitalno graditev.¹¹

V zvezni investicijski plan za leto 1948 oziroma v plane zveznih ministrstev za elektrogospodarstvo, rudarstvo, težko in lahko industrijo so bila vključena skoraj vsa industrijska podjetja splošnega državnega pomena iz Slovenije. Pretežni del teh sredstev je bil namenjen za prioriteta gradbena dela na objektih težke industrije (Tovarna glinice in aluminija v Strnišču – 177 milijonov, Litostroj – 166 milijonov, TAM – 126 milijonov, Železarna Jesenice – 87 milijonov) in v elektrogospodarstvu (HC Vuzenica – 104 milijone).¹² Do konca avgusta je zvezna kapitalna graditev na slovenskem ozemlju obsegala: 3 hidrocentrale, 46 večjih in 15 pomožnih industrijskih objektov.¹³

Republiško gospodarstvo vodstvo je sicer »še« prve dni oktobra 1947 dobilo od zvezne planske komisije obvestilo o izdelavi investicijskega plana za leto 1948,¹⁴ vendar je do konca leta izdelalo dva predloga za posodobitev ali nove gradnje v republiški industriji. Razlika je bila predvsem ta, da je bil po predlogu, z dne 15. oktobra 1947, za investicije v industrijo in rudarstvo skupno namenjen 1.301 milijon dinarjev (785 milijonov za industrijo, 63 milijonov za rudarstvo in 199 milijonov za elektrogospodarstvo)¹⁵, po drugem, dne 6. decembra 1947, pa 1.279 milijonov dinarjev (838 milijonov za industrijo, 200 milijonov za rudarstvo in 220 milijonov za elektrogospodarstvo).¹⁶

V republiškem načrtu elektrifikacije je bila gradnja hidrocentral Savica, Kamniška

Bistrica, Iverje, Belica, termoelektrarne in toplarne Ljubljana, daljnovoda Hoče–Murska Sobota ter več razdelilnih in transformatorskih postaj.

Investicije za rudnike, ki so bili podrejeni ministrstvu za industrijo in rudarstvo oziroma glavni direkciji za rudarstvo Ljudske republike Slovenije (Velenje, Zabukovca, Kočevje, Senovo, Laško, Ilirska Bistrica, Kanižarica, Liboje, Št. Janž, Črna, Pečovnik, Pleše in Ptuj), so bile namenjene predvsem za zamenjavo instalacij in gradnjo obratnih zgradb: torej za dela, ki naj bi zagotovila bistveno povečanje rudniških zmogljivosti; v načrtu pa so bila tudi raziskovalna dela.

Najobsežnejši je bil naslovni seznam investicijskih objektov v industriji, saj so posamezne direkcije predvidele investicije za večino podjetij, ki so jim bila podrejena v tem letu. V kovinski industriji so bile investicije predvidene za: Mariborsko livarno in tovarno kovinskih izdelkov, Tubo (Ljubljana), Plamen (Kropa), Tovarno kovinske galanterije (Ljubljana), Tovarno preciznih meril in optičnih instrumentov (Kropa), Tovarno koles (Ljubljana), Titan (Kamnik), Tovarno verig (Lesce), Tržiško tovarno kos in srpov, Tovarno emajlirane posode (Celje), Utensilijo (Ljubljana), Seto (Tacen), Tovarna kovanega orodja (Zreče), Tovarna poljedelskega orodja in livarna (Muta), Tovarno okovja in pločevinastih izdelkov (Bistrica pri Limbušu), Tovarno tehtnic (Celje), Saturnus (Ljubljana), Tovarno pločevinastih in žičnih sit (Celje), Tovarno poljedelskih strojev (Maribor), Železarno Ruše, Tovarno kos in srpov (Sv. Lovrenc na Pohorju).

Elektroindustrija, kot nova industrijska panoga, je bila zastopana z dvema objekto: Elma (Črnuče) in Elko (Maribor). Posebej je bilo določeno, da se mora gradnja prve začeti februarja 1948 in do konca leta tudi končati.

V kemični industriji so lahko računale na določena sredstva: Tovarna organskih barvil (Celje), Tovarne Zlatorog (Maribor), Tovarna suhih barv (Domžale), Donit (Medvode), Tovarna tekstilnih in usnjarskih pomožnih sredstev (Ljubljana), Tovarna glinice (Ljubljana), Kemična tovarna (Ljubljana), Tovarna kemičnih izdelkov (Hrastnik), Tovarna kleja (Ljubljana), Tovarna lakov (Domžale), Tovarna umetnih brusov »Swaty« (Maribor), Kemična industrija Liboje, To-

varna škroba (Domžale) in nove tovarne: kemični kombinat v Velenju, Tovarna peroksida (prvotna lokacija je bila Tolmin, nato pa so se odločili za Podgorico), tovarna litopana in tovarna formaldehida, ki naj bi bili v Celju.

V tekstilni industriji: Škofjeloška predilnica, Predilnica Litija, Tkalnica hlačevine (Celje), Tovarna tiskanega blaga (Kranj), Tekstilindus (Kranj), Tovarna nogavic (Ljubljana), Tekstilna tovarna (Medvode), Tekstilna tovarna (Ajdovščina), Predilnica in tkalnica (Maribor), Tekstilna tovarna (Sv. Pavel pri Preboldu), Tovarna volnenih izdelkov (Majšperk), Združene tovarne svile (Maribor), Savinjska tovarna nogavic (Polzela), Juteks (Zalec).

V usnjarski industriji: Tovarna športnih čevljev (Žiri), Tovarna kovčkov (Domžale), Tovarna obutve Peko (Tržič), Runo (Tržič) in tovarne usnja v Šmartnem pri Litiji, Slovenj Gradcu, Kranju (Standard) in Ljubljani (Indus).

V živilski industriji: Tovarna sadnih sokov in marmelade (Sp. Hudinja), Tovarna jedilnega olja (Vir pri Domžalah), Pivovarna Laško in Union, Tovarna mesnih izdelkov v Murski Soboti in Mariboru, Lanenka (Ljubljana), Belsad (Črnomelj), Ljubljanska tovarna hranil, Sana (Hoče).

V industriji gradbenega materiala: opekarne v Celju, Ljubljani in Mariboru, Apnenica (Kresnice), Industrija bitumenskih izdelkov (Ljubljana), Tovarna cementnih izdelkov (Ljubljana), Granitna industrija Josipdol in Oplotnica.

V lesni industriji (ta je bila v letu 1948 podrejena ministrstvu za lesno industrijo): Tovarna upognjenega pohištva (Duplica pri Kamniku), Tovarna igrač (Novo mesto), Tovarna glasbil (Mengeš), Tovarna za impregnacijo pragov (Ribnica), Tovarna pisarniških in šolskih potrebbšin (Slovenj Gradec), Tovarna lesenitnih plošč (Ilirska Bistrica), Tovarna kopit in podpetnic (Sevnica), tovarni

tanina v Medvodah in Sevnici, Tovarna zamaškov (Ljubljana), LIK v Novi Gorici, Ljubljani in Novem mestu, Industrijski kombinat (Maribor), Lesna industrija (Ljubljana in Cerknica), več kot 10 LIP ter 10 večjih žag.

Že v letu 1947 so zvezni in republiški planski organi dobivali obvestila o precejšnjih težavah in problemih pri gradnji kapitalnih industrijskih objektov. V letu 1948 so se te težave in zastoji ne samo nadaljevali, temveč še povečali, saj je bil gradbeni program kar za 40 % večji kot leto prej. Planski organi so za to krivili številna izven, (nad)planska dela, spreminjanje in prekoračenje investicijskih sredstev, slabo organizacijo gradbišč, premajhno izkoriščanje mehanizacije, pomanjkanje strokovnjakov, neupoštevanje gradbenih programov in njihovo neprestano spreminjanje, premalo strogo kontrolo, slab odnos do evidence, popustljivost do napak itd. Republiška gradbena podjetja pa, ki so dela izvajala, so opozarjala, da je vzroke treba iskati v pomanjkanju gradbenega in drugega materiala in njegovi slabi kakovosti, pomanjkanju nekvalificirane delovne sile, ki so jo v začetku tega leta začeli »preusmerjati«¹⁰ v gozdarstvo in rudarstvo, v prepozno »fiksiranje«¹¹ gradbenega programa (prvi naslovni seznam kapitalnih objektov so republiška gradbena podjetja dobila šele prve dni aprila), pa tudi v preza-

poslenosti gradbenih podjetij. Pomembnejši in odločilni so bili t.i. zunanji vzroki, med njimi sta bila nevarnost zunanje intervencije in prekinitev gospodarskih pogodb in sploh vsakega gospodarskega sodelovanja v začetku leta s Sovjetsko zvezo, do konca leta pa tudi z drugimi državami tabora, tista, ki sta še posebno negativno vplivala na nadaljnji potek industrializacije države.

Jugoslovansko vodstvo se ni moglo odreči petletnemu planu, saj bi zanj to pomenilo poraz na vsej črti, zato je sklenilo napraviti vse, da bi se njegovo izvajanje nadaljevalo, četudi v okrnjenem obsegu. S tem namenom

¹⁰ Vlado Begović: Investicijski plan za leto 1948, Vprašanja naših dni, št. 24, 13. junij 1948.

¹¹ Plan investicij za leto 1948, 23. december 1947, AJ, 41–149.

¹² Investicijski plan gradbenih del za leto 1948, AS, PK, fasc. 14.

¹³ Poročilo o izgradnji objektov od 1. januarja do 31. avgusta 1948, AJ, 41–508.

¹⁴ Zapisnik rednega delovnega sestanka planske grupe, 10. oktober 1947, AS, fond Ministrstva za industrijo in rudarstvo LRS (fond MIR), fasc. 23.

¹⁵ Predlog plana investicijskih del za leto 1948, 15. oktober 1947, AS, fond PK, fasc. 15.

¹⁶ Predlog plana investicijskih del za leto 1948, 6. december 1948, AS, fond PK, fasc. 46.

se je že februarja začela široka politična akcija odkrivanja notranjih rezerv in »doslednega in vsestranskega izkoriščanja domačih surovinskih virov in obstoječih zmogljivosti«. ¹⁷ V tej akciji, ki je bila še posebno prisotna po petem kongresu Komunistične partije Jugoslavije, se je od gospodarskih podjetij in organov terjalo: zmanjšanje proizvodnih stroškov in porabe materiala, večjo produktivnost dela, delovno disciplino, izpolnitev delovne organizacije, evidence in metodologije, povečanje izvoza, ureditev problema delovne sile itd.

Za kapitalno gradnjo so bile še posebej pomembne spremembe v gradbeništvu in projektiranju. Temeljne uredbe o gradnji, gradbeni inšpekciji in projektiranju, ki so bile izdane v začetku junija ¹⁸, so sicer pomenile korak naprej v centralizaciji vodenja, saj je z njimi zvezno ministrstvo za gradnje dobilo nove in večje pristojnosti ¹⁹, toda prinesle so tudi večjo načrtnost, sistematičnost in nadzor v gradbeništvu. Uvedeni so bili normativi gradbenega materiala, ki so investitorjem in projektantom določali, katere konstruktivne elemente smejo izbrati za posamezne objekte in kakšne količine osnovnega gradbenega materiala smejo porabiti. Tako so bile v tem letu za objekte družbenega standarda in pomožne industrijske zgradbe že prepovedane železobetonske konstrukcije.

V začetku leta so bile v gradbeništvu najprej »popravljen« delovne norme iz leta 1947, konec leta pa je bila izdana uredba, ki je predpisovala, da mora biti vsako delo, ki se da meriti, opravljeno v normah. Te seveda še niso bile tehnične, temveč izkustvene, deloma pa tudi statične. ²⁰ Povečale so se plače gradbenim delavcem in izboljšal se je sistem distribucije gradbenega materiala. Ta je bil razdeljen na štiri skupine: osnovni, instalcijski, elektrotehnični in drugi. Junija so proizvajalci in porabniki gradbenega materiala dobili distribucijski plan »po proizvodnji in porabni liniji« in na podlagi tega sklenili pogodbe za tretji in četrti kvartal tega leta. ²¹ Seveda je to veljalo le za objekte, ki so bili v planu gradbenih del za leto 1948.

Najpomembnejši in tudi najučinkovitejši ukrep pa je bila prerazporeditev ali zmanjšanje investicijskih sredstev ter obsega gradbenih del. Republiška planska komisija je na zahtevo zvezne planske komisije že 3. januarja 1948 prerazporedila investicijska sred-

stva v škodo industrije in v korist rudarstva in lesne industrije. ²² Sprememba, ki jo je republiška planska komisija morala izvesti v začetku februarja, je že pomenila zmanjšanje investicij za industrijo in rudarstvo za 150 milijonov dinarjev, ponovno prerazporeditev preostalih sredstev na škodo industrije in v korist rudarstva in tudi že črtanje posameznih objektov (del) iz gradbenega plana. ²³ V naslednjih mesecih so morali v republiki izdelati še več takih predlogov. Z vsakim so se zmanjšala sredstva in število podjetij, ki naj bi jih dobila.

Kvalitetno spremembo v politiki kapitalne gradnje je pomenil dopis zvezne planske komisije, s katerim je 29. avgusta obvestila predsedstvo zvezne vlade, da je zaradi nastalih težav nujno treba zmanjšati obseg delovne sile, materiala in finančnih sredstev, predvidenih s planom za leto 1948, preusmeriti gradbeno operativno in uvozno opremo na prioritetne objekte zveznega pomena, ustaviti vsa zunaj planska dela in se odpovedati gradnji objektov, katerih gradnja se do tistega časa še ni začela ali ne bo končana do tretje faze do konca leta. ²⁴ Objekte za jugoslovansko armado naj bi v celoti gradili v predvidenem obsegu. ²⁵

V naslednjih dneh je zvezna planska komisija objavila naslovne spiske prioriteten del zveznega značaja, v katerih je bilo tudi 29 naslovov iz Slovenije. In to hidroelektrarne Mariborski otok, Moste, Vuzenica, TE Velenje, TP Maribor, premogovniki Trbovlje, Zagorje, Hrastnik, Rudnik živega srebra (Idrija), Proizvodnja nafte (D. Lendava), Rudnik in topilnica Mežica, železarne Jesenice, Štore, Guštajn, Tovarna aluminija in glinice Strnišče, Splošna, TAM, Iskra, Impol, Cementarni Anhovo in Trbovlje, tovarne papirja, lesovine ali celuloze v Količevem, na Sladkem vrhu, v Vidmu, Vevčah, Steklarna Rogaška Slatina, Inteks, Mariborska tekstilna tovarna in dve skladišči. ²⁶

Ta odločitev je vplivala na bistveno zmanjšanje republiških in lokalnih investicij in končno tudi na rebalans petletnega plana. V Sloveniji so se na partijski konferenci ²⁷ in na seji vlade ²⁸ odrekli devizam za republiške investicije, nadaljnji izgradnji izvenplanskih objektov kot tudi vsem tistim investicijam, za katere bi komisijsko ugotovili, da so »trenutno manj potrebe in pomembne«. Zato pa so sklenili vse moči usmeriti v izgradnjo

zveznih, tj. ključnih objektov. Prvo revizijo gradbenih del je posebna komisija opravila 8. oktobra, vendar ni bila »zadovoljiva, saj ni zagotavljala, da bodo vsa planirana dela dokončana«, zato so do konca oktobra naredili ponovno revizijo plana gradbenih del za leto 1948, s katero so »prekinili delo na veliki večini republiških in lokalnih objektov«.²⁹ Od republiških del se je lahko nadaljevala le gradnja hidroelektrarn Medvode, Savica, Kamniška Bistrica, Tovarne verig in Elme. Vsa druga republiška dela razen nekaterih objektov, ki so bili tik pred dograditvijo ali so imeli zagotovljen gradbeni program, so takoj ustavili oziroma jih niso dovolili začeti. Položaj je bila tak, da so kljub izrednim zahtevam republiške vlade morali ustaviti gradnjo stanovanjskih zgradb za republiška ministrstva.³⁰ Novembra je republiška vlada potrdila rebalans petletnega plana investicij Ljudske republike Slovenije, nato pa sestavila nov investicijski plan za leto 1948, ki pa tako kot zvezni ni bil izpolnjen.

Prehod na politiko prioritete gradnje industrijskih, rudarskih in kmetijskih objektov zveznega pomena ter delavskih stanovanj, za katero se je v naslednjih letih uveljavil naziv ključna ali temeljna investicijska gradnja, ni pomenil, da se je jugoslovansko vod-

stvo odreklo industrializaciji kot poglaviti metodi gospodarskega razvoja, temveč da se je odločilo za pospešen razvoj »industrije, ki gradi industrijo«. Vprašanje je, ali je bila ta politika prej odgovor na zunanje pritiske kot posledica notranjegospodarskih težav, očitno pa je, da je njeno udejanjanje v letu 1948 zahtevalo spremembe v razvojni politiki, gospodarskem sistemu, strukturi izvoza in zunanjetrgovinskih odnosov.

Ta politika je slovenskemu gospodarstvu napovedovala, da se bo z gradnjo novih in modernizacijo obstoječih zmogljivosti povečala proizvodnja v elektrogospodarstvu in bazični industriji ter izvoz njenih proizvodov in da je na drugi strani iz načrtov izpadla gradnja vrste novih tovarn ali posodobitev obstoječih, kot tudi, da bo občutno nazadovala predelovalna industrija, ki je pred vojno zavzemala največji delež v vrednosti slovenske (ponekod pa tudi jugoslovanske) industrijske proizvodnje, narodnega dohodka in zaposlenega prebivalstva. Novi objekti, ki so jih začeli v tem času graditi v drugih republikah, so napovedovali, da bodo znatno povečali zmogljivost posameznih republiških industrij in postopno zmanjšali delež industrije Ljudske republike Slovenije v skupni jugoslovanski proizvodnji.

¹⁷ Boris Kidrič: Sabrana dela, V. knjiga, Beograd 1985 str. 238.

¹⁸ UL FLRJ, št. 46/349/350, 3. junij 1948. UL FLRJ, št. 48/376, 9. junij 1948.

¹⁹ Dopolnjenje Ministrstva za gradnjo FLRJ vsem Ministrstvom za gradnjo LR, 11. junij 1947, AS, fond Ministrstva za gradnjo LRS (fond MG).

²⁰ Uredba o delovnih normah, UL FLRJ, št. 109/896, 18. december 1948.

²¹ Sistem distribucije gradbenega materiala po planu gradbenih del za leto 1948, 20. maja 1948, AS, fond MG. Navodilo sekretariata za gospodarsko koordinacijo predsedstva vlade LRS, 8. junij 1948, fond MG.

²² Predlog plana investicijskih del za leto 1948, 3. januar 1948, AS, fond MG.

²³ Predlog sprememb investicijskega plana ministrstev za leto 1948, 3. februar 1948, AS, fond MG.

²⁴ Usmerjanje gradbene operative in uvoza opreme v izgradnjo prioriteten objektov, 29. avgust 1948, AJ, 50–79.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Prioritetna dela zveznega značaja, 4. september 1948, AS, fond MG.

²⁷ Zapisnik partijske konference, 4. september 1948, ZA CK ZK Slovenije, fond CK ZK Slovenije III, sk. 23.

²⁸ Zapisnik seje vlade Ljudske republike Slovenije, 2. oktober 1948, AS, fond vlade LRS.

²⁹ Revizija plana gradbenih del za leto 1948, 29. oktober 1948, AS, fond PK, fasc. 7.

³⁰ Prav tam.

MAG. ZDENKO ČEPIČ

Agrarno in kmečko vprašanje v programih KPJ/ZKJ

Jugoslovanski komunisti so v skoraj sedem desetletij dolgi zgodovini svojega strankarskega organiziranja sprejeli le tri uradne programe, v katerih so določili glavne cilje delovanja. Vprašanje je, ali je to glede na dolgost dobe in intenzivnost aktivnosti, ki jo je v tem času izpričala Komunistična partija Jugoslavije oziroma Zveza komunistov Jugoslavije, dovolj ali ni. Programskih dokumentov, ki so usmerjali delovanje komunistov v vsej tej dobi, je bilo seveda v zgodovini jugoslovanske komunistične stranke več. Dejansko je tak programski dokument že Osnova združitve, sprejeta na prvem združitvenem kongresu aprila 1919 v Beogradu. Prav tako je med dokumente z značajem programa jugoslovanskih komunistov treba šteti tudi program Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (NRPJ) kot legalne oblike delovanja KP Jugoslavije v določenih zgodovinskih razmerah. Programski značaj imajo v veliki meri tudi resolucije partijskih kongresov in državnih partijskih konferenc pred vojno. To velja tudi za povojne kongresne resolucije. Razvoj je terjgal, da se je partija ves čas bolj ali manj prilagajala družbeni situaciji, v kateri je delovala, in je zato sprejemala nova stališča do vseh pomembnejših družbenih vprašanj. Vendar kljub temu v veliki meri hitremu razvoju partijske strategije in taktike, ki so ga zahtevale politične in družbenoekonomske okoliščine, ves čas svojega ilegalnega delovanja v času med obema vojnoma ni sprejela nobenega novega uradnega programa. Svoj prvi in za osemindvajset let edini program je KP Jugoslavije sprejela v drugem letu svojega strankarskega delovanja, leta 1920.

Ves čas delovanja KP Jugoslavije v medvojnem obdobju, pa tudi med narodnoosvobodilnim bojem, ko je bila v bistvu izvedena socialistična revolucija, ki se je na področju spreminjanja družbenoekonomskih odnosov nadaljevala še nekaj let po vojni, je veljal prvi partijski program, sprejet na drugem partijskem kongresu v Vukovarju, junija 1920 (20. do 24. junij). Drugi program KP Jugoslavije je bil sprejet na prvem povojnem kongresu, to je petem, ki je bil dvajset let po zadnjem, četrtem partijskem kongresu. Ta program, sprejet na petem kongresu KP Jugoslavije julija 1948 (21. do 28. julij), je veljal le deset let, do sedmega kongresa aprila 1958 (22. do 26. april). To pa je bil prvi kongres organizacije jugoslovanskih komunistov, ko ti sebe

niso šteli več za stranko, marveč za zvezo komunistov, katere vloga, naloge in način delovanja naj bi bili drugačni od klasičnih strankarskih.

Vsi trije programi so nastali v času javnega delovanja organizacije jugoslovanskih komunistov, zato so stališča, izražena v njih, imela svoj odmev v družbi. Seveda sta glede na zgodovinski razvoj in vlogo partije v njem imela povojna programa drugačne posledice na družbeno dogajanje, kot jih je imel prvi. Ta je imel posledice predvsem za partijo, saj je tedanja vladajoča politika reagirala nanj in nastopila proti stranki komunistov s prepovedjo njenega legalnega strankarskega delovanja. Vsi trije programi so izhajali iz ocene razvoja politične situacije, predvsem pa družbenoekonomskih odnosov v času, v katerem so nastali, pri čemer je za vse značilna ocena razvoja kapitalizma kot tistega, proti čemur mora biti naperjena ost delovanja revolucionarne politične organizacije delavskega razreda.

V vseh treh programih so si torej jugoslovanski komunisti postavili za končni cilj svojega delovanja vzpostavitev komunizma. Glede na zgodovinske okoliščine, v katerih so programi nastali, in na ocenjeno stopnjo kapitalizma pa so bile poti in načini za doseg cilja različno opredeljeni. Prvi program iz leta 1920 je najjasnejše in odkrito govoril o nujnosti revolucije, o diktaturi proletariata kot edinem načinu za zrušitev buržoazije, medtem ko je v tretjem, to je v programu ZK Jugoslavije, dopuščena možnost mirnega, evolutivnega prehoda v socializem. To pa je tedaj, v letu 1958, izzvalo nemajhno odklonilno stališče v vrstah komunističnega gibanja po svetu.

V zvezi z vprašanjem revolucije se je v partiji postavilo tudi agrarno in kmečko vprašanje. Podobno kot tudi pri drugih vprašanjih, na primer nacionalnem, je partija tudi na tem področju naredila v svojem mišljenju razvoj. Vprašanje vloge in položaja kmetov v proletarski revoluciji in v razvoju družbe, potem ko proletariat prevzame politično oblast, je bilo obravnavano v vseh partijskih programih. Vsak program pa je glede na zgodovinske okoliščine, v katerih je nastal, oziroma glede na oceno razvoja političnih, predvsem pa družbenoekonomskih odnosov in gospodarskega razvoja obravnaval kmečko in agrarno vprašanje v duhu svojega časa.

Na drugem, vukovarskem kongresu, na katerem je bil sprejet prvi program jugoslovanskih komunistov in je zato KP Jugoslavije tudi postala prava delavska stranka leninistične usmeritve, sta bili prav agrarno in kmečko vprašanje ključni vprašanji, na katerih so se lomila kopija med dvema strujama v stranki: med komunistično večino in centrumaško manjšino. Kopja med komunisti, ki so gledali naravnost k cilju, revoluciji in vzpostavitvi diktature proletariata ter komunizmu na eni strani, in manjšino, ki je izhajala iz ocenjevanja domačih razmer in z bolj ali manj dolgim svetovnim procesom,¹ na drugi, so se lomila predvsem na strankinem programu in njeni taktiki v takratnih družbenih razmerah. Reševanje agrarnega in kmečkega vprašanja, kot je bilo načrtano v predlogu programa KP Jugoslavije in nato tudi v predlogu akcijskega programa za delovanje partije v tedanjih razmerah, kongresu ju je predložila komunistična večina, sta bili tisti točki, pri katerih je prišlo do največjih razhajanj med obema

Prikaz pogledov KPJ/ZKJ na agrarno in kmečko vprašanje v luči programov temelji na objavljenem gradivu kongresov, na katerih so bili programi sprejemani, in na objavljenih programih. Za drugi kongres KPJ iz leta 1920 je to objavljena zbirka virov: Drugi (Vukovarski) kongres KPJ. Izvori za istoriju SKJ, serija A/1/2, Komunist, Beograd 1983 (dalje navajam: 2 kongres); V. kongres KPJ, Stenografske beležke, Kultura 1948, navajam po V. kongres KPJ, Cankarjeva založba, Ljubljana 1948 (dalje navajam: 5. kongres); 7. kongres SKJ, Stenografske beležke, Kultura, Beograd 1958, navajam iz: Sedmi kongres ZKJ. Cankarjeva založba, Ljubljana 1958 (dalje navajam: 7. kongres).

¹ Rdeči prapor, I, št. 10, z dne 3. julija 1920, uvodnik »Po II. strankinem kongresu v Vukovaru«. F. Klopčič (Velika razmejitev, DZS, Ljubljana 1969, str. 264, op. 227) meni, da je avtor tega uvodnika brez podpisa Lovro Klemenčič, in to zaradi uporabe številnih srbizmov in rusizmov.

partijskima strujama. Agrarno in kmečko vprašanje je bilo tedaj vitalno vprašanje jugoslovanske komunistične partije, saj je posegalo v jedro problema, to je, koliko mora stranka industrijskega proletariata v pretežno agrarni deželi okrepiti svoje vrste s kmeti in s katerimi, da ne bi oslabilila svojega razrednega revolucionarnega značaja.²

Kmečko in agrarno vprašanje je bilo aktualno za partijo že na kongresu združitve, ko je bila sprejeta kompromisna rešitev, v kateri je že bila klica razdora, do katerega je nato prišlo na drugem kongresu. Odločitev prvega kongresa glede agrarnega vprašanja se je nanašala v glavnem na izvajanje agrarne reforme, to je na ukinjanje fevdalnih posesti in brezplačno razdeljevanje zemlje interesantom. Že na tem kongresu pa je bilo postavljeno tudi vprašanje socializacije oziroma kolektivizacije te razlaščene zemlje, za kar so se zavzemali predstavniki levece.³

Pred drugim kongresom, predvsem pa na njem, so se razlike med komunisti in centrumaši pokazale prav v zvezi s presojo možnosti izvajanja socialistične revolucije v Jugoslaviji glede na številčno stanje delavskega razreda, industrijskega proletariata. V zvezi s tem je bilo postavljeno vprašanje zveze med delavci in kmeti oziroma vprašanje vloge in položaja kmečkih množic v socialistični revoluciji. Centrumaši so zagovarjali stališče čistega razrednega boja, v katerem je edini dejavnik industrijski proletariat, in so zato odklanjali možnost sodelovanja s kmeti. Kmetje po mnenju Dragiše Lapčevića niso enovit razred, temveč tvorijo kmečko prebivalstvo različne socialne skupine – od veleposestnikov do kmečkega proletariata. Predstavniki centrumašev so menili, da v Jugoslaviji socialistična revolucija tedaj ni mogoča zaradi maloštevilnega proletariata. Do sodelovanja kmetov, malih posestnikov, ki naj bi v revoluciji nadomestili proletariat, pa so imeli odklonilno mnenje. O vaški revščini, malih kmetih in tistih brez zemlje je na primer Dragiša Lapčević sodil, da bodo ti lahko postali osnova revolucionarne delavske partije šele tedaj, ko bodo prešli iz svojega družbenoekonomskega položaja malega lastnika v mezdni odnos, torej ko se bodo proletarizirali.⁴ Živko Topalović je v vaškem proletariatu sicer videl vojsko revolucije, nikakor pa ne v njem tistega, ki bi lahko zamenjal proletariat kot nosilca razrednega boja.⁵ Levica je bila za

zvezo med delavci in kmeti, pri čemer je izhajala iz tez komunistične internacionale, ki jih je njen izvršni komite junija 1920, še pred kongresom KP Jugoslavije, poslal vsem komunističnim partijam in so bile objavljene tudi v jugoslovanskem komunističnem tisku. To je bilo stališče, ki se je opiralo predvsem na izkušnje ruske revolucije. Nasploh je komunistična večina gradila svoja stališča do revolucije, pa tudi do agrarnega in kmečkega vprašanja na stališčih tretje internacionale. Živko Jovanović, predstavnik komunistične večine, ki se je v KP Jugoslaviji tedaj največ ukvarjal z agrarnim in kmečkim vprašanjem, je sodelovanje proletariata s kmeti, delovnim ljudstvom na vasi utemeljeval s stanjem kapitalizma, ki je bil po njegovem mnenju v krizi. Izrazil je prepričanje partijske večine o nujnem sodelovanju proletariata s kmeti, če želi KP Jugoslavije svoj program tudi izvesti z besedami: »Tistega dne, ko uspemo, da to veliko množico delovnega ljudstva osvestimo in prepričamo, da so njihovi interesi istovetni z interesi kmečkega proletariata, tistega dne, ko pridobimo kmete za nov družbeni red, za novo družbo, za komunizem, tega dne, vam rečem, bo Komunistična partija lahko uspešno izvajala svoj komunistični program in svoje akcije.«⁶

Prav tako so bila različna mnenja o reševanju agrarnega vprašanja, čeprav ne tako nasprotna kot ob kmečkem vprašanju. To je bilo predvsem stališče do agrarne reforme. Postavljalo se je vprašanje, ali naj se razlaščena zemlja razdeli med kmete, v prvi vrsti male in tiste brez zemlje, ali pa naj se socializira. Manjšina je na agrarno reformo gledala predvsem kot na ukinitev fevdalnih ostankov v kmetijstvu in razdelitev razlaščene zemlje. Topalović je izražal prepričanje, da je potrebna takojšnja rešitev za kmete, v mislih je imel le male, revne kmete. Tem naj bi se po njegovem mnenju najbolj pomagalo z izboljšanjem njihovega posestnega stanja, ne pa z revolucijo. V tako izvedeni reformi, to je v dvigu posestnega stanja kmečkega prebivalstva, predvsem najrevnejšega, je videl način za zadovoljitev malega kmeta. Levica se je zavzemala bolj za socializacijo vse razlaščene zemlje oziroma za postopno razlastitev vseh kmetov, tudi malih. V polemiki s Topalovićem je Sima Marković zatrjeval, da ni namen komunistov razlastiti vse kmete, vsaj ne v prvem obdobju revolucije.⁷ Torej

se je komunistična večina ogrevala za rešitev agrarnega vprašanja v dveh fazah; v prvi bi razlastili veleposestva in velike kmete, medtem ko bi malim kmetom in tistim brez zemlje zemljo brezplačno razdelili, v drugi fazi pa bi razlastili tudi te male posestnike in zemljo socializirali. V programu je prevladala kompromisna rešitev: mali lastniki, tisti, ki ne izrabljajo tujega dela, ne bodo razlašeni, medtem ko se bodo veleposestva socializirala. Pogoj za takšno reševanje agrarnega vprašanja pa je bila seveda izvedena socialistična revolucija in vzpostavitev diktature proletariata.

Program KP Jugoslavije se je pač v skladu z marksistično teorijo, predvsem pa na podlagi praktičnih izkušenj ruske revolucije, izrekkel za ekspropriacijo in socializacijo proizvodnje in trgovine. Socializirana naj bi bila tudi razlašena veleposestva, ki naj bi služila kot zgled, kako je mogoče zemljo obdelati z modernim orodjem in stroji, posledica tega pa bi bila, da bi se na podlagi teh pozitivnih izkušenj tudi mali in srednji kmet opredelila za skupno obdelavo zemlje. S tem je program v bistvu razglasil načelo prostovoljne kolektivizacije, ki pa naj bi bila izvedena postopno. V akcijskem programu, to je v dokumentu, ki je na podlagi sprejetega programa opredeljeval trenutne in aktualne naloge KP Jugoslavije in je bil dopolnitev programa, je bil v zvezi z agrarno reformo, zasnovano na načelu »zemljo tistemu, ki jo obdeluje«, predviden tudi organ, ki naj bi razlašeno zemljo razdeljeval. To naj bi bil kmečki svet, torej nekakšen organ, kot so bili v Rusiji odbori vaše revščine.

Kljub različnim pogledom na razredni boj, predvsem na pot in način, kako v komunizem, pri tem je bilo med ključnimi vprašanji na

drugem kongresu jugoslovanskih komunistov prav kmečko vprašanje, pa je vendarle prevladala »ideja, da je potrebno pritegovati nove družbene sloje, brez katerih revolucija ne more zmagati«, torej kmečke delovne množice, pri čemer pa mora ostati vodja revolucije proletariat.⁸ V nadaljnjem delovanju KP Jugoslavije je bila ta strateška usmeritev deležna nenehnega taktičnega prilagajanja in iskanja pravega načina in oblike, kako kmečke delovne množice pritegniti in vključiti v boj delavskega razreda za nove družbene odnose. KP Jugoslavije je s programom, ki ga je sprejela na svojem drugem kongresu leta 1920, torej prav na začetku svoje poti, kot politična organizacija razrednega jugoslovanskega proletariata vstopila v revolucijo, ki jo je lahko začela praktično izvajati šele čez enaindvajset let. V času od sprejema programa, v katerem je kljub nasprotovanju manjšine v stranki zmagala komunistična usmeritev, pa do časa, ko se je začel program uresničevati, je partija, kar zadeva agrarno in kmečko vprašanje, naredila in je morala narediti več korakov, ki pa so bili bolj taktičnega značaja kot pa nova strateška opredelitev, bistveno drugačna kot jo je zastavljal program. Kljub temu, da se v svojem bodočem delovanju partijski aktivisti in voditelji niso velikokrat sklicevali na vukovarski program, je ta v veliki meri doživel uresničitve. To pa je bilo lahko predvsem zato, ker je izhajal iz teoretičnih postavk proletarske revolucije. Uresničitev programa je poleg vseh specifičnosti jugoslovanske revolucije, s katerimi se ponaša, morda najbolj vidna prav v tistih točkah, ki so bile ob njegovem sprejemanju najbolj sporne, to je v praktični rešitvi agrarnega in tudi kmečkega vprašanja.

V svojem prvem programu so jugoslovan-

² Prav tam.

³ Na prvem kongresu Delavske socialistične stranke za Slovenijo 11. aprila 1920, ko se je ta proglasila za sestavni del SDSJ(k) ter sprejela njeno »osnovo združitve« iz prvega kongresa, so slovenski komunisti sprejeli to tudi kot svoj program, z resolucijo o agrarnem vprašanju vred. Tekst tega »praktičnega delovnega programa« (Viri za zgodovino Komunistične stranke na slovenskem v letih 1919–1921, št. 1, 37. Ljubljana 1980, str. 90–94), kot so to poimenovali slovenski komunisti, pa je domala v celoti istoveten s predlogom akcijskega programa, ki ga je dva meseca in pol pozneje na drugem kongresu KPJ v Vukovarju predložil Ž. Topalović; to pomeni, da je Topalović predlagal na drugem kongresu resolucijo prvega kongresa. (2. kongres, str. 111–117.)

⁴ 2. kongres, str. 91.

⁵ 2. kongres, str. 192.

⁶ 2. kongres, str. 210.

⁷ 2. kongres, str. 200.

⁸ 2. kongres, str. 163.

ski komunisti torej že postavili bistvene prvine v pogledih na agrarno in kmečko vprašanje. Ti so se pozneje bolj ali manj prilagajali razmeram, predvsem ekonomskim. Kasneje so sicer sodili, da je bilo agrarno in kmečko vprašanje v tem programu nepravilno zastavljeno, vendar so pri tem na ti vprašanji gledali v ozki povezavi z nacionalnim vprašanjem. Tega pa program drugega kongresa resnično ni postavil pravilno; pri tem je treba poudariti, da obeh vprašanj, nacionalnega in kmečkega, tedaj, leta 1920, niso enačili in avtomatsko povezovali. To je bila kasnejša Stalinova »tvorba«, ki je imela dolgoročne posledice v komunističnem gibanju po svetu in pri nas.

V narodnoosvobodilnem boju, ki je bil hkrati tudi oborožena faza revolucije, v kateri je bila ustvarjena njena politična podlaga, je bila vloga kmetov v bistvu taka, kot jo je postavil več kot dvajset let pred tem program KP Jugoslavije. Sodelovanje kmetov v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji je bilo odločilnega pomena za njen uspeh. Pri tem je treba opozoriti, da je KP Jugoslavije kot vodilna politična in idejna sila tako narodnoosvobodilnega boja kot revolucije pritegnila kmete v osvobodilni boj in tudi revolucijo ne na razredno revolucionarni podlagi, kot je bilo to mišljeno v partijskem programu, marveč prvenstveno na narodnoosvobodilni oziroma patriotični. Takšnega značaja je bilo tudi reševanje agrarnega vprašanja med narodnoosvobodilnim bojem, na primer razlaščenje in razdeljevanje zemlje leta 1942 na osvobojenem ozemlju v Sloveniji. Kmetje so v narodnoosvobodilnem boju postali vojska upora in revolucije, tako kot je predvidel v diskusiji o partijskem programu leta 1920 Živko Topalović. Kmečko vprašanje je bilo tako v praksi rešeno v razmerah narodnoosvobodilnega boja. Pri tem pa praksa v mnogočem potrdila tudi stališča manjšine na drugem kongresu KP Jugoslavije.

Povojno reševanje agrarnega vprašanja, v prvi vrsti agrarna reforma, se je tudi v veliki meri skladalo s stališči, zapisanimi v partijskem programu. Tudi pri zasnovi povojne agrarne reforme so prišla do izraza mnoga opozorila in stališča, ki jih je na drugem kongresu izrekel Živko Topalović, a so bila tedaj zavrnjena kot nemarksistična. Tako je na primer, pri povojni agrarni reformi šlo tudi za odpravo vseh fevdalnih ostankov v zemljiški lastnini in za razdelitev razlaščene

zemlje med male kmete, tiste, ki je niso imeli dovolj, in tiste brez nje. Šlo je v bistvu za potešitev gladu po zemlji malega kmeta in tistega brez zemlje, to je tistih, ki so v vojni in revoluciji predstavljali poglavitni del narodnoosvobodilne vojske. To, da je treba za agrarno reformo zadovoljiti malega kmeta, se je na vukovarskem kongresu zavzemal Topalović, zato je odklonil socializacijo vse razlaščene zemlje. Po vojni je torej nova, ljudska oblast ravnala tako, da je izvedla agrarno reformo po načelu »zemljo tistemu, ki jo obdeluje«, in ni nacionalizirala zemlje, kot je bilo to izvedeno v oktobrski revoluciji z Dekretom o zemlji. To, da je KP Jugoslavije kot vodilna politična sila ljudske oblasti v Jugoslaviji izvedla agrarno reformo, da je zemljo razdelila kmetom, da razlaščene zemlje ni nacionalizirala in socializirala in da je nasploh dopustila nadaljnji obstoj privatnih kmetijskih pridelovalcev, je bilo po mnenju Stalina in informbiroja tri leta kasneje eden hujših grehov jugoslovanskih komunistov.

Dilema, ali zemljo nacionalizirati in socializirati ali izvesti agrarno reformo v klasičnem smislu, je ob koncu vojne vsekakor bila prisotna v vodstvu revolucije oziroma KP Jugoslavije. O tem sicer ni neposrednih pisnih pričevanj, vendar je mogoče to zaznati posredno, iz govorov tedanjih vodilnih partijskih in državnih funkcionarjev, ko so spomladi in poleti 1945 omenjali agrarno reformo.⁹ Kljub nasvetom sovjetskih svetovalcev, da naj se zemlja nacionalizira in izvede takojšnja kolektivizacija, je v vodstvu partije in države prevladalo isto stališče, kot so ga jugoslovanski komunisti sprejeli v programu leta 1920. Vzroke za takšno odločitev, to je, zakaj v Jugoslaviji ni bilo mogoče izvesti nacionalizacije zemlje, je na petem kongresu KP Jugoslavije leta 1948 pojasnil Boris Kidrič. Njegov argument proti nacionalizaciji zemlje je bil: izvedena teritorializacija kmeta v Jugoslaviji in njegovo sodelovanje v revoluciji, kar bi imelo politično negativne posledice, saj bi nacionalizacija zemlje imela v resnici značaj ekspropriacije. Res pa je tudi, da je bila po vojni razdeljena agrarnim interesentom, v prvi vrsti malim kmetom in tistim brez zemlje, le slaba polovica zemlje, ki je bila v agrarnem skladu, preostala je bila socializirana oziroma nacionalizirana.

Program, ki si ga je na svojem drugem kongresu postavila KP Jugoslavije in v kate-

rem je jasno opredelila svoje cilje, od osvojitve oblasti z revolucijo, uvedbe diktature proletariata, vzpostavitve ljudske vojske pa do izvedbe ekspropriacije, je bil torej uresničen v času narodnoosvobodilnega boja in v prvih povojnih letih. Svoj novi program je KP Jugoslavije sprejela šele tri leta po koncu vojne, dejansko šele v obdobju, ko so bile izvedene že vse zahteve socialistične revolucije na vseh področjih družbenega življenja. V tem času je KP Jugoslavije svojo politično vodilno vlogo izvajala preko ljudske fronte, katere program je vzela za svojega.

V času tako imenovanega strankarskega pluralizma v Jugoslaviji, njegov konec se časovno sklada s prvim povojnim partijskim kongresom, je bilo formalno obnovljeno strankarsko življenje in mnoge predvojne politične stranke, devet po številu, so obnovile svoje delovanje. Zato so morale predložiti Ministrstvu za notranje zadeve tudi svoje programe in statute. Tega pa tedaj KP Jugoslavije ni storila.⁹ Tako se KP Jugoslavije formalno ni vključila v politično življenje kot stranka s svojim strankarskim programom, ki bi bil odobren od nove državne oblasti, katere vodilna sila je bila prav KP Jugoslavije. Mnenje, da je bila KP Jugoslavije kot stranka v času strankarskega pluralizma v ilegali ali vsaj prikrita v ljudski fronti in da ni nastopala odkrito kot klasična politična stranka, s svojim programom in po svojem programu, v veliki meri drži. Seveda pa drži tudi to, da je KP Jugoslavije svojo politično usmeritev v gradnjo socializma izvajala preko ljudske fronte oziroma preko programa, ki si ga je ta postavila. Tito je na drugem kongresu ljudske fronte leta 1947 izrecno poudaril, da je program ljudske fronte tudi program komunistične partije in **obratno** (podčrtal Z. Č.). Vprašanje pa je, kateri program KP Jugoslavije, ki je bil tudi program ljudske fronte, je imel v mislih. Če bi razumeli to dobesedno, je bil to lahko le program, sprejet leta 1920 v Vukovarju. Do preobrata v tem, kateri program je program ljudske fronte in kateri KP Jugoslavije, je prišlo na naslednjem kongresu Ljudske fronte Jugoslavije leta

1949, ko je bilo v resoluciji jasno zapisano, da program KP Jugoslavije v polni meri izraža tudi cilje in težnje Ljudske fronte Jugoslavije. V statutu Ljudske fronte Jugoslavije (2. člen) je bilo poudarjeno, da član Ljudske fronte ne more biti kdor pripada politični organizaciji, katere program je v nasprotju s programom KP Jugoslavije. To pa je veljalo že za novi program KP Jugoslavije, ki je bil medtem sprejet.

Ker je bil torej do leta 1948, do petega kongresa KP Jugoslavije, program ljudske fronte tudi program komunistične partije, je treba vedeti, kakšen je bil program, sprejet na prvem kongresu Ljudske fronte Jugoslavije v začetku avgusta 1945. Glede agrarnega vprašanja so programska načela Ljudske fronte Jugoslavije bila usmerjena predvsem v agrarno reformo, rešitev kmečkih dolgov in pravičnejšo davčno politiko. To pa pomeni, da je šlo v prvi vrsti za program s področja socialne politike. Agrarno vprašanje je bilo tudi prvo med ekonomskopolitičnimi vprašanji, ki je dobilo svojo zakonsko rešitev po vojni. Začasna ljudska skupščina Demokratske federativne Jugoslavije je namreč že avgusta 1945 sprejela zakon o agrarni reformi in kolonizaciji, ki so ga začeli izvajati v najkrajšem času. Tako je bila v veliki meri uresničena zahteva iz programa Ljudske fronte in s tem je torej tudi KP Jugoslavije uresničevala zahtevo po reševanju agrarnega vprašanja, kot jo je izražal vukovarski program KP Jugoslavije.

Svoj drugi program je KP Jugoslavije sprejela na petem kongresu julija 1948, ki je bil sklican v veliki meri zaradi situacije, nastale po očitkih Stalina vodstvu KP Jugoslavije spomladi istega leta. O sklicu kongresa je ožje partijsko vodstvo sicer razmišljalo že večkrat prej, vendar so sklep o sklicu petega kongresa sprejeli na seji centralnega komiteja 12. aprila 1948, ko so tudi zavrnilo vse Stalinove očitke iz prvega pisma, poslanega vodilnim osebnostim KP Jugoslavije.

O programu je na kongresu govoril Moša Pijade, ki je menil, da za njegov sprejem ni niti prezigodaj niti prepozno, saj je bil povojni

⁹ Nikola Gačeša: Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948. Matica Srpska, Novi Sad 1984, str. 97–99.

¹⁰ M. Pavlović: Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske stranke, Socialističke stranke Jugoslavije iz 1945 godine, Istorija 20. veka, III. 1985, 1, ISI, Beograd, str. 120.

politični in ekonomski razvoj jugoslovanske države in družbe tak, da je novi družbeni red – socializem, dobil šele v tistem času svojo vsebinsko in oblikovno podobo. To naj bi šele omogočalo partiji postavljati si naloge za nadaljnji razvoj. V resnici je tedaj, v letu 1948, bil program KP Jugoslavije iz leta 1920 v glavnih točkah bolj ali manj izpolnjen.

V novem programu so bili na eni strani osvetljeni idejnopolični temelji uresničevanja programa KP Jugoslavije iz leta 1920, na drugi pa so bile navedene konkretne naloge, ki so stale tedaj pred komunistično partijo kot vodilno politično silo v Jugoslaviji. Program KP Jugoslavije iz leta 1948 je bil bolj akcijski program, usmerjen predvsem v prakso. Moša Pijade je v svojem referatu na petem kongresu izrazil obžalovanje, da je program premalo teoretično poglobljen v tistih vprašanjih, ki so se pojavila po svetu po drugi svetovni vojni in so bila povezana z razvojem ljudske demokracije. Povedal je, da so jugoslovanski komunisti teorijo razvoja socializma v pojavni obliki ljudske demokracije pričakovali od sovjetskih teoretikov, ki pa tega po njegovih besedah niso dali.

Nedvomno je šlo v tem pričakovanem teoretičnem prispevku, ki ga jugoslovanski komunisti od sovjetskih teoretikov niso dobili, tudi za vprašanje reševanja agrarnega in kmečkega vprašanja v razmerah razvoja ljudske demokracije. Kako pomembno je bilo to vprašanje ne le v praksi, saj je šlo v pravem pomenu za »krušno« vprašanje, marveč tudi teoretično in idejno, kaže to, da je na petem kongresu Edvard Kardelj v svojem referatu govoril o agrarnem in kmečkem vprašanju na začetku tistega dela, v katerem je govoril o nadaljnjih nalogah socialistične graditve v Jugoslaviji.

Program KP Jugoslavije iz leta 1948 je bil vsekakor usmerjen v graditev socializma, znane kot ljudska demokracija. Če je bil prvi program jugoslovanskih komunistov jasno izražen program revolucije in nasilne zrušitve kapitalizma, potem je mogoče drugi program označiti predvsem kot porevolucijski, usmerjen v graditev novih družbenoekonomskih odnosov. To je odsevalo tudi v agrarnem in kmečkem vprašanju.

Slednje je bilo, kar se tiče sodelovanja proletariata in kmetov v oboroženi fazi revolucije, rešeno v praksi, načelno pa tudi v opredelitvah, zapisanih v programu. Program

je utemeljeval, tako kot tisti iz leta 1920, vodilno vlogo delavskega razreda, ta pa naj bi zagotavljala ljudski oblasti tiste osnovne značilnosti diktature proletariata, ki naj bi zagotavljale socialistični razvoj. Delavski razred je bil v programu postavljen kot najbolj napredni revolucionarni del družbe, medtem ko je »delovne kmete« uvrščal med delovno ljudstvo. »Program KPJ izraža interese in težnje delavskega razreda Jugoslavije, hkrati pa obsega interese ostalih delovnih ljudi Jugoslavije.« je bilo zapisano v programu. Kot delavski razred je bil torej štet izključno industrijski proletarijat, medtem ko so bili vsi drugi všteti v delovne množice. Po programu je osvoboditev delavskega razreda prinesla osvoboditev tudi kmetu, saj sta bila oba izkoriščana od istega razreda – kapitalistov.

S tem strankinim programom se je KP Jugoslavije izrekla za nadaljnje zaostrovanje razrednega boja, ki mora trajati vse do likvidacije ekploatorskih elementov. Kar se tiče teh na agrarnem področju, je program izhajal iz prepričanja, da prevladujejo v kmetijstvu kapitalistični odnosi in da zato brez likvidacije kapitalističnih elementov na vasi ni možna socialistična graditev. Ti elementi pa so bili vsi tisti, ki niso bili »delovni kmetje«, torej tisti, ki niso sami obdelovali zemlje, ki so izkoriščali najemno delovno silo. Po programu je bila KP Jugoslavije odločno na strani malega in srednjega kmeta. Za nalogo si je postavila zaščito teh kmetov pred izkoriščanjem in »ropanjem vaških bogatašev«. To svojo nalogo pa je prenesla na državno oblast ter v programu zapisali namene ukrepov državne oblasti na agrarnem področju. Ti so bili: »Okrepiti pozicije socialističnega sektorja narodnega gospodarstva, a na vasi še posebej«. (Podčrtal Z. Č.)¹¹

Kmečko vprašanje je bilo torej v programu KP Jugoslavije načeloma in deklarativno rešeno, bolj pa se je program ukvarjal z agrarnim vprašanjem. Za razliko od prvega programa, ki je videl v agrarnem vprašanju predvsem problematiko agrarne reforme, je drugi program v tem vprašanju videl predvsem proces socialistične preobrazbe kmetijstva v smeri kmečkega delovnega zadružništva. Kar se tiče kmečkega vprašanja, je bila vodilna vloga delavskega razreda zagotovljena. Ta je prevzel tudi skrb za »delovne kmete« proti ostankom »kapitalističnega sveta«. Praksa pa je že v tistem času, še bolj pa

v nekaj naslednjih letih, v mnogočem kazala drugačno podobo. Simbioza delavskega razreda, to je industrijskega delavstva, in delovnih kmetov ni bila tako popolna, kot je bilo zapisano v programu. V resnici je šlo v medsebojnem odnosu delavskega razreda in kmetov bolj za proces znan kot »prvotna socialistična akumulacija«, torej za proces prelivanja presežne vrednosti iz kmetijstva v industrijo. Ni torej šlo za enakovreden odnos med neagrarnimi in agrarnimi proizvajalci, marveč za odnos, v katerem je bil delavski razred v nekem smislu eksploatacijski do kmeta. Ena od značilnih oblik te eksploatacije so bile na primer »škarje cen« in drugi ukrepi kmetijske politike. Namen, ki posvečuje ta sredstva eksploatacije, pa je industrializacija, ki so jo šteli za prvi pogoj razvoja socializma. Kmetijstvo je namreč postalo osnovni materialni vir za industrializacijo, ki se je začela izvajati v Jugoslaviji v okviru prve petletke. Za industrializacijo pa ni bila potrebna samo velika družbena akumulacija, ta se je ustvarjala v prvi vrsti v kmetijstvu, marveč tudi številčno močan delavski razred. Vir za to je bil tudi v kmetijstvu. KP Jugoslavije in ljudska oblast sta zato skrbeli, da je bil priliv delovne sile z vasi v industrijo čim večji, saj je bila potreba po industrijskih delavcih resnično velika. Delavski razred je rasel na račun krčenja kmečkega prebivalstva, in to predvsem tistega, za katerega se je partija v programu deklarativno postavljala v bran, to je na račun malega kmeta, tistega, ki si je z agrarno reformo ustvaril malo kmečko posest. Potreba po številčnem večanju delavskega razreda je imela tako na eni strani praktičen pomen zaradi potreb industrializacije, na drugi pa je imel ta proces deagrarizacije tudi idejnopolitično podlago. Številčno večanje delavskega razreda naj bi tudi krepilo socializem, pač po logiki, da je delavski razred nosilec revolucije, socializma, da je nasploh najbolj napredna gibalna družbena moč. Takšno razmišljanje, ki se je pretvarjalo v življenje tudi s prikritimi nasilnimi sredstvi, je v bistvu potrjevalo stališče, znano že od socialne demokracije pred prvo

svetovno vojno, namreč, da fizična rast delavskega razreda omogoča temu razredu prevzem in izvajanje oblasti, kar pa gre v smeri graditve socialističnih družbenopolitičnih in ekonomskih odnosov.

Da je šlo v tistih letih pri agrarnem in kmečkem vprašanju v resnici za proces prvotne socialistične akumulacije, kaže tudi tisti del programa KP Jugoslavije, ki govori o socialistični preobrazbi in napredku kmetijstva. Tudi v programu je bilo vse, kar zadeva razvoj socialističnih družbenopolitičnih in ekonomskih odnosov, podrejeno industrializaciji. To je veljalo tudi za kmetijstvo; industrializacija je veljala kot pogoj za socialistično preobrazbo kmetijstva. Na drugi strani pa je program videl prav v kmetijstvu, v povečanju njegove proizvodnje, pogoj za razvoj industrije. Pogoj za dvig industrije je torej bilo kmetijstvo, »brez česar sta nemogoča delo in razvoj industrije, kakor tudi normalno preskrbovanje delavcev, nameščencev in delovnih ljudi sploh z življenjskimi sredstvi«. ¹² Kmetijstvo je imelo tako predvsem nalogo zagotavljati preskrbo za tiste, ki so delali v neagrarni proizvodnji, v prvi vrsti v industriji.

Sredstvo in organizacijska oblika socialistične preobrazbe kmetijstva pa je bilo zadružništvo kot »najprikladnejša organizacijska oblika za zbiranje kmečkih delovnih množic v borbi za izolacijo vaških izkoriščevalcev in za pritegnitev delovnih kmetov k socialistični graditvi«. ¹³ Glede razvoja zadružništva se je program izrekel za postopno krepitev zadružne lastnine, in to tako, da bi se kmetje »na lastnih izkušnjah prepričali o prednosti velike zadružne proizvodnje z visoko tehniko pred malim individualnim gospodarstvom z zaostalim delovnim orodjem«. Posebej je bilo v programu v zvezi z zadružništvom poudarjeno načelo prostovoljnosti, kajti »vsako umetno forsiranje ali administrativni pritisk bi samo zavirala in motila proces socialistične preobrazbe vasi ter slabila zvezo delavcev in kmetov«. ¹⁴

Komunistična partija Jugoslavije se je torej v svojem programu izreкла za dve bistveni načeli pri procesu izvajanja socialistične pre-

¹¹ 5. kongres – Program, str. 525.

¹² 5. kongres – Program, str. 430.

¹³ 5. kongres – Program, str. 526–527.

¹⁴ 5. kongres – Program, str. 531.

obrazbe kmetijstva v obliki kmetijskega združništva. To sta bili postopnost in prostovoljnost. Kar se tiče teh načel o socializaciji kmetijstva, je bilo istovetno stališče znano že iz programa, sprejetega na drugem kongresu leta 1920.

Agrarno vprašanje je bilo tako v programu KP Jugoslavije, sprejetem na petem kongresu, teoretično rešeno. Delovno združništvo je bilo postavljeno kot »alfa in omega« procesa socialistične preobrazbe kmetijstva. Kako pa se je proces socializacije oziroma kolektivizacije razvijal v praksi, to je drugo vprašanje. Je vprašanje povojne kmetijske politike, ki je sicer temeljila na načelih, ki jih je KP Jugoslavije postavila v svojem programu, a se je v praksi v veliki meri razvijala drugače. To velja predvsem za načelo prostovoljnosti pri vstopanju v kmečke delovne zadrage. O postopkih, ki so bili v nasprotju z zastavljenim načelom, zgodovinski, arhivski viri skoraj v celoti molčijo, medtem ko spomin tistih, ki so bili s tem prizadeti, govori drugače. Res pa je, da so najvišji predstavniki ljudske oblasti, hkrati pa tudi vodilni partijski funkcionarji, ves čas deklarativno zahtevali uveljavljanje načela prostovoljnosti pri vstopanju v kmetijske delovne zadrage.

Na petem kongresu pa vprašanje socialistične preobrazbe kmetijstva še ni bilo v celoti zaostreno. Agrarno in kmečko vprašanje je dobilo namreč svoj praktični izraz v agrarni politiki, ki se je izoblikovala nekaj mesecev po kongresu. Ključni točki programa agrarne politike sta prispevka Edvarda Kardelja, eden iz leta 1947 (Komunist št. 3) o kmetijskem združništvu v planskem gospodarstvu, drugi pa iz začetka leta 1949. Oba imata nekako programski značaj in pomen, kar še zlasti velja za Kardeljev uvodni referat na drugem plenumu Centralnega komiteja KP Jugoslavije konec januarja 1949. Zanj in za resolucijo tega plenuma velja, da sta začrtala pot kmetijskega združništva v smeri kolektivizacije, s čimer naj bi se v praksi agrarno in kmečko vprašanje povsem rešilo.

V letih po sprejemu programa KP Jugoslavije je bilo agrarno vprašanje tako, kot se je razvijalo, eno ključnih vprašanj v političnem in gospodarskem življenju jugoslovanske države in družbe. V letih do sprejema naslednjega programa organizacije jugoslovanskih komunistov je bilo v družbi izvedenih veliko

sprememb, ki so v mnogih primerih kazale povsem nasprotno podobo od stanja, kakršno je bilo, ko je bil sprejet drugi program KP Jugoslavije. Organizacija jugoslovanskih komunistov je v tem času spremenila svojo vlogo in položaj v družbi ter tudi ime. Od šestega kongresa, novembra 1952, namreč ni bila več politična stranka v klasičnem smislu. To pa je med drugim zahtevalo tudi spremembo programa.

O potrebi, da se ob vseh spremembah v organizaciji jugoslovanskih komunistov sprejme tudi novi program, je na šestem kongresu ZK Jugoslavije spregovoril Milovan Djilas. Poudaril je, da je bilo za izdelavo novega programa, ki bi bil sprejet na tem kongresu, premalo časa, za vzrok pa je navedel tudi to, da tedaj še ni bila povsem začrtana pot socialističnega razvoja tako doma kot v tujini in da se tudi organizacija jugoslovanskih komunistov niti v teoriji niti v praksi še ni povsem otresla birokratskih, sovjetskih naplavin. O programu iz leta 1948 je rekel, da ga sicer ni nihče ukinil, da pa ga »je potepala borba z vsemi tistimi iluzijami revolucionarjev, ki smo jih imeli o ZSSR in njenih voditeljih, pa tudi o njihovi teoriji in praksi pri graditvi socializma«. Program, sprejet na petem kongresu, je označil kot tak, ki je kazal takratno idejno stanje KP Jugoslavije, to je »še vedno močan in globok vpliv vsakovrstnih, na pol prepisanih ter mehanično sprejetih teorij iz ZSSR«. Menil je, da je bil ta program poln napak in utvar, to pa je bila posledica pomanjkanja lastnih izkušenj in naivnega zaupanja v ZSSR in njene voditelje.¹⁵

Ker je bil torej program iz leta 1948 izraz položaja, v katerem je bila tedaj KP Jugoslavije, ga je že naslednji, šesti kongres razveljavil in sklenil, da se izdela nov program. Svoj tretji program so jugoslovanski komunisti sprejeli na sedmem kongresu v Ljubljani, od 22. do 26. aprila 1958.

V obdobju od šestega do sedmega kongresa je bilo tudi v kmetijstvu veliko sprememb. Dejansko se ta čas petih let, kar se tiče kmetijstva, deli v dve fazi; prva je od začetka leta 1953 do 1956, druga pa od 1957 naprej. Sedmi kongres s programom, sprejetim na njem, je torej padel v novo obdobje razvoja kmetijske politike. V tem času so bile spremembe v zvezi z zadrugami, saj se je pokazalo, da usmeritev v kolektivizacijo z

vsiljevanjem kmetijskih delovnih zadrug ni dala rezultatov, ne političnih ne ekonomskih. V novi usmeritvi je bil dan poudarek na razvoju splošnih kmetijskih zadrug kot osnovni obliki organiziranja socialističnega kmetijstva. Velik del delovnih kmečkih zadrug se je reorganiziral v splošne kmetijske zadruge. Skoraj polovica kmetijskih posestev v Jugoslaviji je bila vključena v te zadruge, v Sloveniji pa celo 80 odstotkov. Kljub reorganizaciji pa kmetijstvo tudi v tem času ni naredilo vidnejšega napredka in njegovo zaostajanje je bilo resna zavora za celoten družbenoekonomski razvoj države. Šele leta 1956 se je kmetijska proizvodnja približala predvojni ravni; spričo povečanja števila prebivalstva in spremenjene socialne strukture, z bistvenim povečanjem neagrarnega prebivalstva, je to pomenilo velik ekonomski problem. Kmetijska politika se je začela spreminjati v prvi polovici 1957, ko je zvezna ljudska skupščina sprejela resolucijo o perspektivnem razvoju kmetijstva in združništva. S tem je začrtala pot socialistične preobrazbe kmetijstva v smeri kooperacije. Šlo je torej za nov način v procesu podružbljanja kmetijske proizvodnje, ki naj bi bil postopen in ne bi nasilno posegal v individualno lastništvo nad zemljo. Individualni kmetijski proizvajalec oziroma posestnik sicer ni bil štet za možnega nosilca razširjene reprodukcije v kmetijstvu, in to zato ne, ker bi »takšna orientacija pomenila prepustiti vas anarhični ekonomski in socialni diferenciaciji ter bi velik del delovnih kmetov bil izpostavljen eksploataciji. S tem bi se upočasnil proces razvoja socializma v naši državi«. Tako je bilo stališče, zapisano v resoluciji zvezne skupščine.¹⁵ Razvoj socialistične preobrazbe kmetijstva v obliki kooperacije med individualnimi zemljiškimi lastniki, katerih lastnina je bila z ukrepi iz leta 1953 omejena na deset hektarski maksimum, in družbenim sektorjem, to je splošnimi kmetijskimi zadrugami, je namreč imel predvsem

ekonomsko nujno. Ta je zahtevala, da se ublaži prvotna socialistična akumulacija oziroma njene posledice, torej je bil namen združevanja kmetov v kooperacijo mišljen na ekonomskih osnovah, vse to v interesu dviga kmetijske proizvodnje. Nikakor pa ni bil namen take usmeritve razvoja, da bi akumulacija iz industrije šla v kmetijstvo.¹⁷

Na teh osnovah, ki jih je postavila resolucija Zvezne ljudske skupščine aprila 1957, je bilo grajeno tudi stališče do agrarnega vprašanja v programu ZK Jugoslavije, sprejetem leto dni kasneje.

Program, sprejet na sedmem kongresu, je bil »v prvi vrsti neka generalizacija oziroma sistematizacija naše socialistične prakse kakor tudi prakse drugih dežel. Ko povzema program določene sklepe iz dosedanjega razvoja socializma in njegovih notranjih protislovij, si hkrati prizadeva teoretično osvetliti perspektive in pogoje nadaljnega boja za napredek socializma«. Tako ga je označil Edvard Kardelj, ki je novi program na kongresu predstavil.¹⁸ Ta program je bil sprejet v času, ko je bil po mnenju zveze komunistov zaznaven silovit razvoj socialističnih družbenih odnosov v Jugoslaviji in tudi po svetu; to je bil čas, ko je v zvezi komunistov prevladovalo prepričanje, da socializem prerašča v svetovni proces. Temu je bil posvečen velik poudarek v programu. Čeprav so program kasneje predstavljali kot tak, ki je napisan dolgoročno, in tako ga predstavljajo še danes, pa so ga ustvarjalci razumeli kot program »sedanje generacije«. »Ne bi imelo smisla misliti namesto prihodnjih generacij, ki bodo to lahko vsekakor bolje opravile, kakor mi danes.« je namen programa časovno opredelil Kardelj.¹⁹ To, da je bil program »usmerjen v sedanjost, k sedanjim problemom«,²⁰ se je morda še najbolj kazalo prav v tistih njegovih delih, ki se dotikajo agrarnega vprašanja oziroma kmetijske politike. Bolj kot v obeh prejšnjih programih se je namreč to vprašanje spreme-

¹⁵ Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo, VI. kongres KPJ (ZKJ). Cankarjeva založba, Ljubljana 1952, str. 162–163.

¹⁶ Stanje poljoprivrede i zadrugarstva i perspektive njihovog razvoja. Savezna narodna skupština, Kultura, Beograd 1957, str. 136.

¹⁷ Dragan Veselinov: Seljak i kooperacija u Jugoslaviji. Socializam, XXIV, 1981, 7-8, str. 1188–1189.

¹⁸ Edvard Kardelj: Problemi naše socialistične graditve, knjiga V. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1963, str. 198.

¹⁹ 7. kongres, str. 279.

²⁰ Glej opombo 18.

nilo v povsem pragmatično vprašanje aktualne kmetijske politike. Na drugi strani pa se je zasnova agrarne politike, kot jo je določil program ZK Jugoslavije, obdržala vse do danes, vsaj uradno, kar se tiče programa ZK Jugoslavije.

Bistvo pogleda ZK Jugoslavije na agrarno problematiko je bilo tedaj na eni strani vprašanje zvišanja kmetijske proizvodnje, na drugi pa socialistične preobrazbe kmetijstva. V programu je bilo to razumljeno kot enoten proces z dvem stranema, ki vzajemno vplivata ena na drugo in ena brez druge ne more obstajati; zvišanje kmetijske proizvodnje ne more biti brez socialistične preobrazbe kmetijstva, te pa ne brez zvišanja kmetijske proizvodnje. Kmetijska politika, kot jo je opredeljeval (jo opredeljuje) program ZK Jugoslavije, je izhajala iz dejstva, da je razvoj kmetijstva kot gospodarske panoge treba pospešiti, da bi se zagotovil enakomerni razvoj proizvodjalnih sil. Tak razvoj pa je po programu mogoč edino z ustvarjanjem velikega socialističnega kmetijstva. Cilj politike ZK Jugoslavije na področju kmetijstva je bil (in je še) postopno podružbljanje procesa proizvodnje. Ta proces pa mora potekati brez nasilnega poseganja v individualno lastništvo zemlje. V programu je bilo poudarjeno mnenje zveze komunistov o nujnosti zagotovitve varnosti kmetov²¹ v zvezi z njihovo zemljo oziroma njihovo privatno zemljiško posestvijo. Mišljena je bila pravna varnost, namreč to, da zemlje kmetu ni mogoče odtujiti, ga razlastiti, če zemljo obdeluje. Razlastitev je bila predvidena le v posebnih primerih, te pa je določal zakon, in če je to zahtevala splošna družbena potreba. Zemlja se je štela za splošno last in za njeno obdelavo so in morajo biti zainteresirani tako agrarni kot tudi neagrarni proizvajalci. Posredno je bil v programu postavljen kot pogoj za nedotakljivost zemljiške lastnine obdelanost zemlje. Kmet je torej moral imeti pred očmi svoj lastni interes kot tudi interes družbene skupnosti, če je hotel uživati zagotovilo varnosti glede nadotakljivosti zemljiške lastnine. Možnost obstoja privatne zemljiške posesti, v maksimalnem obsegu desetih hektarov, je bila tako posredno pogojena s splošno družbeno koristnostjo posesti oziroma z njeno produktivnostjo. Ta pa naj bi se povečala s podružbljanjem proizvodnje in zemlje, kajti na podlagi lastnih izkušenj naj bi se individualni kmetijski pridelovalec prostovoljno

odločil za vključitev v socialistično kooperacijo, »ki ga edina lahko reši iz zaostalosti in revščine«. ²² Poudarek je bil torej v prvi vrsti na podružbljanju proizvodnje, ne pa na podružbljanju zemljiške lastnine. V tem programu se je zveza komunistov ponovno izrekla, kot že v obeh prejšnjih, za načelo postopnosti, ki naj izvira iz lastne odločitve individualnega kmetijskega proizvajalca na podlagi lastnega interesa in lastnih izkušenj. Ponovno pa je bila poudarjena tudi prostovoljnost. Dejstvo, da se proces podružbljanja zemlje ne bo razvijal prisilno s splošno nacionalizacijo ali na kak drug način, je po prepričanju zveze komunistov, izraženem v programu, izhajalo iz tega, da je privatna zemljiška posest v Jugoslaviji izključno v rokah malega in srednjega kmeta. To naj bi zagotavljalo postopen, na ekonomskih razlogih temelječ proces, ki bo tekkel v smeri socializacije zemlje. Podružbljanje zemlje kot proizvodjalnega sredstva naj bi po programu potekalo preko procesa podružbljanja kmetijske proizvodnje »na podlagi zmemor močnejših socialističnih proizvodjalnih sil v gospodarstvu in posebno v kmetijstvu«. Proces podružbljanja zemlje je bil štet za sestavni del razvoja socializma nasploh, pri čemer je bilo poudarjeno, da so načini različni, odvisni pač od konkretnih družbenoekonomskih in političnih razmer. Tako naj bi ta proces pri nas torej potekal v obliki združevanja kmetov v kooperaciji. ²³ Kooperacija je bila v programu imenovana za najboljše sredstvo, da se po mirni in postopni poti preseže privatna lastnina proizvodjalnih sredstev v kmetijstvu. Privatno lastnino nad zemljo je program štel za resno oviro pri razvoju proizvodjalnih sil. To pa pomeni, da je ZK Jugoslavije videla (vidi) razvoj kmetijstva kot proizvodjalne panoge le v smeri podružbljanja, in to v obliki kooperacije med privatnim in družbenim sektorjem. Kot osnovna oblika kooperacije je bila predvidena splošna kmetijska zadruga, ki naj bi bila »sredstvo premagovanja malolastniške stihije«. Namen kooperacije je bil tako na eni strani podružbljanje na način, ki naj bi ustrezal interesom družbene skupnosti in tudi interesom delovnega kmeta, na drugi pa je bil njen namen tudi zbliževanje in združevanje delovnega kmeta z delavskim razredom. ²⁴ Po mnenju, zapisanem v programu, je enotnost interesov »delovnih ljudi mesta in vasi« izhajala iz prepričanja, da je

bil interes velike večine kmetov, ki so imeli malo posest (z ukrepi »agrarne reforme« leta 1953 je bila dosežena neke vrste egalitarnost kmetov), odprava vsake oblike izkoriščanja »človeka po človeku«. Zbliževanje delavskega razreda in delovnih kmetov naj bi torej izhajalo iz skupnih interesov, predvsem kar se tiče odprave izkoriščanja. Poleg skupnih interesov pa naj bi delovnega kmeta približeval delavskemu razredu tudi materialni položaj kmeta. Program je videl pogoj za zvezo med delavstvom in kmeti le v obstoju tistega kmeta, katerega posestno stanje je takšno, da obdeluje zemljo sam, brez izkoriščanja delovne sile. To pa pomeni, da se je program ZK Jugoslavije zavzel za zvezo delavskega razreda s kmeti na istih osnovah, kot je bilo to izraženo že v prvem in drugem programu.

Šesto poglavje programa govori o družbenoekonomski ureditvi in v tem sklopu so predstavljeni tudi struktura družbe in njena notranja protislovja. V resnici je to prava sociološka analiza sestava družbe, katere namen je prikazati, kakšni so medsebojni odnosi med socialnimi skupinami. Za poglobitve družbenoekonomske sile je program štel delavski razred in kmete. Glede delavskega razreda, o katerem meni, da je vodilna družbena sila, tako kot do sedaj vsi programi jugoslovanskih komunistov, je ta program poudaril, da je mlad in nov, rekrutiran večinoma iz vasi. V tem pa je po programu tudi vzrok, da je v vrstah delavskega razreda še veliko zaostalih pojmovanj. To pa je bilo v programu določena novost, saj je bil delavski razred v obeh dotedanjih programih predstavljen le kot najbolj napreden, monoliten, pravi »nadrazred«. Tokrat pa je bila na njegov način izrečena posredna kritika. Program tudi priznava, da ekonomsko, tehnično in drugo znanje delavskega razreda v Jugoslaviji ne zadostuje zmerom modernemu gospodarstvu, kakršno naj bi bilo gospodarstvo socialistične dežele.

O razredu kmetov pravi program, da nastajajo pod vplivom ekonomskih dejavni-

kov med kmeti spremembe. Tak ekonomski dejavnik, ki ga program sicer posebej ne poudarja, je bil ukrep, s katerim je bil določen zemljiški maksimum na 10 hektarov. V programu je priznано, da je relativno nizek. Ta zemljiški maksimum naj bi bil tudi sredstvo proti pojavom kapitalističnih odnosov, ki so po mnenju, izraženim v programu, načelno možni zaradi obstoja privatne lastnine. Program ZK Jugoslavije iz leta 1958 zato tudi trdno stoji na načelu, da naj ima zemljo tisti, ki jo obdeluje. Pri tem načelu pa je šlo za njegovo drugačno razumevanje kot v prvi povojni agrarni reformi. Takrat je bilo to načelo postavljeno zato, da bi se zemlja pravično razdelila, zdaj pa naj bi z njim omejili in izkoreninili kapitalistične odnose na vasi oziroma preprečili možnost pojavov kapitalističnih teženj, na katere je opozarjal program. Po programu je obstoj privatne lastnine nad zemljo načeloma predstavljal pogoj za restavracijo kapitalističnih odnosov na vasi oziroma kapitalizma nasploh.

Agrarno in kmečko vprašanje v programu ZK Jugoslavije ni bilo več razumljeno tako kot v prejšnjih dveh programih jugoslovanskih komunistov, ko sta imeli ti vprašanji bolj politični predznak. To velja še zlasti za prvi program, ko je prav kmečko vprašanje pomenilo tisto točko, okrog katere se je vrtil velik del razprave o revolucionarnem delovanju KP Jugoslavije. Na sedmem kongresu in v programu, sprejetem na njem, pa sta ti vprašanji bili bolj ekonomsko obarvani in sta se spremenili v kmetijsko politiko.

Veliko bolj kot program ZK Jugoslavije sta za področje kmetijstva imela programski značaj dokumenta, od katerih je eden posredno viden tudi v programu, drugi pa ga bistveno dopolnjuje. To sta bila resolucija Zvezne ljudske skupščine iz aprila 1957 in gradivo devetega plenuma zveznega odbora Socialistične zveze delovnega ljudstva Jugoslavije iz maja 1959. Zlasti pa velja to za obsežen referat Edvarda Kardelja o problemih socialistične politike na vasi. To je bil v

²¹ Osnutek programa ZKJ govori o tem, da se »kmet čuti varnega na svoji zemlji«, medtem ko je v sprejetem in objavljenem besedilu programa v slovenščini to izraženo drugače, in sicer, »da se čuti kmet trdnega na svoji zemlji«. V srbohrvaški različici pa je v programu zapisano, da se »seljak oseča sigurnim« (vse podčrtal Z. Č.), torej varnim.

²² 7. kongres – Program, str. 387.

²³ 7. kongres – Program, str. 386.

²⁴ 7. kongres – Program, str. 395.

resnici razdelan program kmetijske politike v smeri podružbljanja, kot jo je načrtoval program ZK Jugoslavije.

Vprašanje je, kakšen je bil idejni razvoj politične misli jugoslovanskih komunistov v zvezi z agrarnim in kmečkim vprašanjem v luči programov. Kakšen je bil oziroma ali je sploh bil narejen bistven idejni napredek v pogledih na kmečko in agrarno vprašanje, ali je šlo le za spreminjanje v smislu sprotnega popravljanja in prilagajanja določenim družbenoekonomskim in političnim razmeram. Prvi program je ti vprašanji, bistveni za revolucionarno stranko delavskega razreda, postavil najbolj jasno in ostro. Kljub temu da je bilo stališče, kot ga je do teh vprašanj izrazil prvi program, ocenjeno kot kompromis oziroma kot napačno, pa se je takšno stališče partije v bistvenih potezah manifestiralo tudi v naslednjem programu, sprejetem potem, ko je KP Jugoslavije izvedla revolucijo in uvedla diktaturo proletariata. To je v veliki meri razumljivo, saj sta oba programa, tako prvi kot drugi, glede agrarnega in kmečkega vprašanja izhajala iz marksistične teorije o razrednem boju, njegovih nosilcih itd., hkrati pa tudi iz izkušenj oktobrske revolucije in graditve socializma v Sovjetski zvezi. Tretji program, sprejet potem, ko so jugoslovanski komunisti že več kot deset let stali na čelu graditve socialističnih odnosov in so izvršili tudi korenite spremembe v pogledih na razvoj socializma, pa je v zvezi z agrarnim in kmečkim vprašanjem izražal nove poglede na kmetijsko politiko. Pogledi »ljublanskega programa« iz leta 1958 so bili tako bolj posledica vprašanj praktičnega gospodarskega razvoja, ki je prav v kmetijstvu doživljal največ težav zaradi nepravilne politike, kot pa bistvenih novih in drugačnih idejnih pogledov na agrarno in kmečko vprašanje.

Dejstvo, da je program ZK Jugoslavije, sprejet pred tridesetimi leti, še vedno v veljavi in da postaja vprašanje kmetijstva danes vedno bolj aktualno, tako gospodarsko kot tudi politično, postavlja vprašanja, ali bo mogoče na podlagi stališč programa do agrarnega in kmečkega vprašanja najti praktično

rešitev, ali se bo prav na tem področju treba zateči k tistim mislim v programu, ki govorijo o tem, da »nič, kar je bilo ustvarjenega, nam ne sme biti tako sveto, da bi ne moglo biti preseženo in da se ne bi umaknilo tistemu, kar je še bolj napredno, še bolj svobodno, še bolj človeško«.

Ta v nekem smislu najpovednejša misel programa ZK Jugoslavije izpred tridesetih let mora veljati tudi za kmetijstvo in njegov nadaljnji razvoj v večjo proizvodnost in svobodnejšo proizvodnjo.

Seveda pa programi politične stranke, kar je KP Jugoslavije bila, oziroma družbenopolitične organizacije in vodilne subjektivne sile, kar je in za kar se priznava ZK Jugoslavije, niso stvarni izraz določenega stanja v družbi, tako ne na političnem kot na ekonomskem področju. Programi v mnogočem kažejo bolj na stopnjo razvoja politične misli, pri čemer je ta misel seveda v mnogočem posledica konkretnih in ekonomskih razmer v družbi. Programi vsebujejo tako bolj načela in usmeritve k cilju, za katere se bori politična stranka ali organizacija. To velja tudi za programe jugoslovanskih komunistov. To kažejo tudi pogledi na agrarno in kmečko vprašanje. Od predvsem načelnega pogleda v prvem, vukovarskem programu se je pogled na ti vprašanji pod vplivom spremenjenih razmer in položaja delovanja KPJ/ZKJ v povojnem obdobju spremenil v eno glavnih vprašanj družbenoekonomskega razvoja jugoslovanske države in družbe. Vsekakor pa je bil resničen razvoj reševanja tako kmečkega kot agrarnega vprašanja v praksi v mnogočem drugačen, kot so bila načela, postavljena v programih. To pa je stvar proučevanja konkretne kmetijske politike, ki se je izvajala v določenem času. Za agrarno in kmečko vprašanje, kot je bilo postavljeno v programih KPJ/ZKJ, velja zato tudi misel Karla Marxa, ki jo je zapisal ob sprejemanju enega prvih programov politične stranke delavskega razreda – v Gothskem programu, namreč, »vsak korak resničnega gibanja je važnejši ko ducat programov«.

ALEŠ GABRIČ

Prispevek k problematiki slovenske kulturne politike (1945–1952)

Kulturni delavci so med narodnoosvobodilnim bojem kljub času, ki za kulturno ustvarjanje ni bil ugoden, razvili živahno kulturno delovanje in načrtali lastno pot kulturnega razvoja. Cilje te poti so označili na 4. zasedanju kulturnega plenuma Osvobodilne fronte 2. avgusta 1945 oz. prvem povojnem, ki je izzvenel v temle tonu:

- spremenjen položaj slovenskega naroda mu daje možnost za rojstvo nove kulture
- boj je treba prenesti na kulturno področje in nadaljevati boj proti stari miselnosti in kulturi, tj. proti dekadenci in izmom, ki so odsev bega iz stvarnosti
- v tem boju nam je zgled ZSSR, toda pri tem ne sme iti za golo, našim razmeram neprilagojeno posnemanje.

Na tem plenumu je Juš Kozak negativno označil socialistični realizem. Dejal je, da sta v umetnosti kvaliteto določala talent in genij, nikoli namen. Socialistični realizem pa se je le v redkih primerih dvignil nad apologijo družbenih idej in tendenc.¹

POD VPLIVOM
SOVJETSKEGA KULTURNEGA MODELA
1945–1948

Devetnajstega junija 1945 je bil ustanovni občni zbor Društva za kulturno sodelovanje Slovenije s Sovjetsko zvezo, ki so se ga udeležili najuglednejši slovenski kulturni delavci: Oton Župančič, Boris Zihlerl, Josip Vidmar, Ferdo Kozak, Fran Zwitter, Božidar Jakac, Bojan Stupica in drugi. Kongres je sprejel resolucijo in pravila.² V pravilih so naloge društva našteje v členu 5:

»Naloga društva je, da se z vsemi primernimi sredstvi trudi za spoznavanje ZSSR in za vzpostavljjanje in vzdrževanje kulturnega sodelovanja med slovenskim narodom in narodi Zveze sovjetskih socialističnih republik, predvsem pa:

1. da organizira in pospešuje učenje ruskega jezika s tečaji, šolami, itd.;
2. da nabavlja in širi v Sloveniji knjige, časopise, časnike in vse druge publikacije, ki se izdajajo in tiskajo v ZSSR, predvsem v ruščini, in da osnuje svoje javne knjižnice in čitalnice;
3. da nabavlja knjige, časopise, časnike in druge publikacije, ki se izdajajo in tiskajo v Sloveniji, ter jih daje na razpolago ustrezajočim zainteresiranim društvom, organizacijam in ustanovam v ZSSR;

4. da organizira in pospešuje organiziranje javnih predavanj z vseh področij kulturnega življenja in aktivnosti narodov ZSSR, in sicer kakor predavanja naših znanstvenikov in drugih javnih delavcev tako tudi predavanja znanstvenikov in drugih javnih delavcev iz ZSSR v Sloveniji, a prav tako tudi predavanja slovenskih znanstvenikov in drugih javnih delavcev v ZSSR;

5. da organizira in podpira organiziranje: glasbenih koncertov, gledaliških predstav, književnih predavanj in akademij, razstav upodabljajoče umetnosti in vseh ostalih kulturnih manifestacij, na katerih se bodo izvajala ali razstavljala dela umetnikov iz ZSSR v iste namene;

6. da organizira in pospešuje potovanja skupin slovenskih delavcev, kmetov, gospodarstvenikov, znanstvenikov, umetnikov, zdravnikov in drugih javnih delavcev, njihovih društev in organizacij iz Slovenije v ZSSR zaradi spoznavanja in proučevanja države življenja in dela v ZSSR kakor tudi prihajanje ustrežajočih skupin, društev in organizacij iz ZSSR v Slovenijo z istim namenom;

7. da organizira in pospešuje organiziranje obojestranskih manifestacij s področja fizične kulture in drugih manifestacij kulturnega značaja, ki niso posebej omenjene in navedene.«³

Čeprav društvo ni zaživel, so se kulturni stiki vzpostavili na tej podlagi, vendar skoraj izključno na relaciji ZSSR – Slovenija.

Kulturni stiki so postajali živahnejši ob koncu leta 1946, ko so se v dveh mesecih zvrstili kar trije kongresi, ki so se ukvarjali s kulturnimi problemi: prvi kongres Društva za kulturno sodelovanje Jugoslavije s Sovjetsko zvezo (7. novembra), prvi kongres Zveze književnikov Jugoslavije (17.–19. november) in prvi vseslovanski kongres (8.–11. decembra). Sočasno so slovensko časopisje preplavili članki, govori in intervjuji sovjetskih teoretikov socialističnega realizma: Gorkega, Ždanova, Fadjejeva. Sovjetska estetska teorija je zavzela slovenski kulturni prostor in bila v absolutni premoči še nekaj let, to pa je pomenilo zaviranje razvoja domače estetske teorije.

V Sovjetski zvezi je v praksi ždanovščina tretirala socrealizem kot edini pravilni način kulturnega ustvarjanja, z izjemami pa so obračunali na surov način. Ždanovščine v takem pomenu besede pri nas ni bilo, saj naša kulturna politika ni poznala ostrih metod

obračunavanja. V Sloveniji sta imeli nalogo nadzirati in usmerjati dogajanje na kulturnem področju komisiji agitpropa pri Centralnem komiteju Komunistične partije Slovenije in Izvršnem odboru Osvobodilne fronte s svojimi podkomisijami. Komisije so pregledovale programe kulturnih institucij in jih po potrebi korigirale. Pri tem delu so predvsem skrbele za ideološko stran, tj. za zaostritev boja proti zahodni dekadenci in klerikalni propagandi ter za navezovanje stikov s slovanskimi narodi, še posebej z ruskim. Ves množični tisk, ki je bil v rokah Osvobodilne fronte in Komunistične partije Slovenije, je bil odgovoren komisijam Agitpropa oz. njunima podkomisijama za tisk in agitacijo. Svojega predstavnika je v Agitpropu imel tudi radio. Agitprop je torej prek sredstev javnega obveščanja in v neposrednem stiku s kulturnimi institucijami izvajal kulturno-politični program političnih organizacij in imel možnost posredovanja v primeru odstopanja od linije. Leta 1956 je Boris Zihl ob ustanovitvi ideološke komisije dejal, da ta ne pomeni oživljanja nekdanjega agitpropa, ki je imel pravico vmešavati se v različna kulturna vprašanja in jih dirigirati od »goraj«.⁴

Od sovjetskega modela kulturne politike je v Sloveniji ostal stalen boj proti idejnim tokovom z Zahoda in spodbujanje idejno prečiščene umetniške dejavnosti. Rezultati pa so se pokazali v premoči sovjetske kulture na slovenski kulturni sceni.

V letih 1945–1947 je bilo v Sloveniji skupaj izdanih 283 prevedenih del, od tega kar 184 iz ruskega jezika, 59 iz drugih slovanskih jezikov, iz zahodne literature 37 in 3 druga.⁵ Pri ruskih delih so mnoga nosila novejšo letnico stvaritve (torej v duhu socrealizma). Za zahodno literaturo pa so na seji Agitpropa Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije decembra 1947 jasno določili, naj se iz zahodne literature prevajajo samo klasiki.⁶

Ljubljanska drama je v sezoni 1947–1948 prikazovala 7 slovenskih, 6 sovjetskih, 1 delo drugih jugoslovanskih narodov ter 4 klasične igre. Zahodni svet je bil tudi tu zastopan le v klasičnem repertoarju. Tudi v gledališču so iskali pot k umetniškemu izrazu z imenom socialistični realizem, ki je bil v našem osrednjem gledališču že znan, vendar ga je bilo treba razviti in kultivirati.⁷ V zbirki Knjižnica slovenskega gledališča, ki je bila v prvi vrsti

namenjena ljudskim odrom, je bilo v letih 1946–1948 izdanih 17 gledaliških iger, od tega 11 slovenskih, 5 rusko-sovjetskih in 1 češko.⁸

Repertoar opernega gledališča je bil drugačen. Ciril Cvetko je zapisal: »Za nas je sovjetska opera in balet deveta dežela in nobenega izgleda ni, da bi se stvar premaknila z mrtve točke... Ob primerjavi dramskega in opernega načrta ima pač dramski načrt ogromno prednost.«⁹

Tudi v kinematografih so prevladovali ruski filmi, ki pa kljub dobri propagandi v časopisju niso naleteli na ugoden odziv. Polne dvorane so bile le za nekaj prvih filmov v letu 1945, ko pa so se začele zgodbe in klišeji ponavljati, so bile dvorane od leta 1946 vse bolj prazne. Ljudi so še pritegnile pravljice zgodbe, ideološko obarvani vojni in zgodovinski filmi pa sploh ne. Redki angleški filmi pa so nasprotno pritegnili veliko več ljudi.¹⁰

LETO 1948 NE PRINAŠA SPREMENB

Ob zaostritvi političnih odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo v informbirojevskem sporu 1948. leta ni prišlo do preloma z dotedanjo kulturno politiko, ki je bila pod delnim sovjetskim vplivom. Do premika na tem področju je prišlo šele v začetku petdesetih let.

Na 5. kongresu Komunistične partije Jugoslavije julija 1948 je Milovan Djilas v svojem referatu za nalogo na področju književnosti določil »izdajanje klasičnih književnih domačih in tujih del, domače in tuje realistične in sodobne revolucionarne književnosti, pri čemer zavzema sodobna sovjetska književnost prvo mesto«.¹¹

Referat o agitacijsko-propagandnem delu na drugem kongresu Komunistične partije

Slovenije novembra 1948 je imel dr. Jože Potrč. Kot izhodišče za nadaljni kulturni razvoj je označil duha narodnoosvobodilnega boja, partizansko borbena tradicijo in razredno ideologijo partije. O idejnosti pa je dejal: »Apolitičnost in brezidejnost mora popolnoma izginiti iz kulturno-prosvetnega dela.« Proti raznim sektaškim odklonom je kot edino pravilno navedel »pojmovanje ideološke borbe za socializem, za znanost, za marksistično-leninistično teorijo, za idejnost v umetnosti, proti lažiznanosti, misticizmu in predsodkom; to borbo vodi in organizira vsa Partija«. Da ne bi zaostajalo širjenje kulture in partijskega dela med ljudmi, mora partija podpirati množične iniciative našega ljudstva na kulturnem področju, jih usmerjati in jim dati potrebni **politični** karakter.¹²

V resoluciji kongresa sta v drugem poglavju naštetih tudi ti točki:

»4. Sistematično se boriti proti sovražnim vplivom v kulturnem življenju, proti brezidejnosti in apolitičnosti, dvigajoč kulturno življenje na višjo idejno in umetniško raven. Pri tem uporno graditi resnično kulturo na osnovah domačih naprednih kulturnih tradicij, domače revolucionarne borbe, ob redni naslonitvi na socialistično kulturo sovjetskih narodov in razvijajočo se kulturo narodov ljudske demokracije, ter ob izkoriščanju naprednih, revolucionarnih tokov zapadne kulture.

6. Vsestransko idejno pomagati pri razvoju književnosti in vseh panog umetnosti, boreč se proti zapadnjaškim, dekadentnim in formalističnim pojmovanjem in težnjam, boreč se za visoko idejnost in visoko kvaliteto naše književnosti in umetnosti sploh.«¹³

Smernice na kulturnem področju so bile enake kot pred sporom s Sovjetsko zvezo.

¹ Slovenski zbornik 1945, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1945, str. 26.

² Ljudska pravica, 20. junija 1945, št. 49, str. 3.

³ Pravila Društva za kulturno sodelovanje Slovenije z ZSSR, Ljubljana 1945.

⁴ Zapisnik seje Ideološke komisije pri CK ZKS, 2. marca 1956, ZA CK ZKS, Ideološka komisija 1956, Fond CK ZKS III/76.

⁵ Slovenska bibliografija 1945–1947, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1948, str. 112–113.

⁶ Sklepi seje Agitpropa CK KPS, 15. decembra 1947, ZA CK ZKS, Agitprop 1947, Fond CK ZKS III/27

⁷ Novi svet 1949, št. 3, str. 323–332.

⁸ Novi svet 1948, št. 7–8, str. 611.

⁹ Ljudska pravica, 24. julija 1948, št. 175, str. 1–2.

¹⁰ Franc Milošič, kinooperater pri Vesna filmu, ustna izjava piscu, 6. maja 1988.

¹¹ Ljudska pravica, 24. julija 1948, št. 175, str. 1–2.

¹² Slovenski poročevalec, 14. novembra 1948, št. 272, str. 4–5.

¹³ Slovenski poročevalec, 16. novembra 1948, št. 273, str. 2.

Razlika je bila v resoluciji, kjer je omenjena tudi potrebnost navezave na napredne revolucionarne tokove zahodne kulture. Do leta 1948 so zavračali možnost vsake povezave z moderno zahodno kulturo in tudi s tradicijo prejšnjih obdobj na domačih tleh. Leta 1948 pa so se tu pokazale prve spremembe ob polemiki o vrednosti slovenskih impresionističnih slikarjev, ki se je razvila ob februarjski razstavi v Moderni galeriji. Dokončno je dvome o vrednosti impresionistov zavrnil učenc francoskega impresionista Toulousa Lautreca Moša Pijade, ki se je nekaj časa mudil v Ljubljani.

Z drugačnim ocenjevanjem impresionizma se je razbila shema ocenjevanja umetniške vrednosti, ki jo je razvilo obdobje 1946–1948: kvalitetno = napredno (ki nastaja v Sovjetski zvezi in v deželah ljudske demokracije), nekvalitetno = nazadnjaško (ki je nastalo v prejšnjih reakcionarnih režimih in ki sedaj nastaja na Zahodu). Takšno delitev je možno opaziti v večini umetniških kritik v letih 1946–1948 v sredstvih javnega obveščanja. Kritika je bila ideološko posplošena in se je le redko dotikala konkretnih umetniških prvin.

Medtem ko se kulturno-politični program ni spremenil, pa je bilo iz uradnih krogov kulturnih delavcev vse glasneje slišati zahtevo po spremembah na tem področju. Začela se je kazati razpoka med kulturno politiko in prakso. V letih 1948–1950 razlike, ki so se kazale v esejistiki in kritiki, še niso direktno napadale socialističnega realizma, temveč so le opuščale navezavo naših kulturnih tokov na sovjetske. Izjave, ki sledijo, imajo to skupno lastnost, da še omenjajo socrealizem, ne pa tudi sovjetskega vzorca.

Ivan Bratko je na ustanovnem občnem zboru Zveze mladih kulturnih delavcev 27. oktobra 1948 dejal, da včasih nekateri vulgarizirajo ta pravec in proglašajo za socialistični realizem stvari, ki so bolj blizu belo-črni literaturi ali pa imajo elemente naturalizma, neuspelega eksperimentiranja in podobno, vendar pa se pri nekaterih kvalitetnih književnikih in igralcih kaže vedno uspešnejše razumevanje tega pravca.¹⁴

O tem da bo tudi naša bodoča arhitektura imela vse značilnosti socialističnega realizma, ki je prijem in vsebina sovjetske umetnosti in brez dvoma tudi naše, je zapisala Mira Kraigher, nato pa dodala, da se mora naša arhi-

tektura nasloniti na tokove zahodne in na dediščino domače arhitekture, ni pa omenila sovjetske.¹⁵

Resolucija drugega kongresa Zveze književnikov Jugoslavije, ki je potekal od 26. do 28. decembra 1949 v Zagrebu, pa je sploh prva resolucija, ki ni postavila zahteve po zgledovanju na izkušnje sovjetskega kulturnega ustvarjanja.¹⁶ Ta kongres ni obračunal z Zogovičevimi stališči iz prvega kongresa, na katerem so bili položaj in naloge književnosti postavljeni v duhu črno-bele literature sovjetskega socialističnega realizma.

OPUŠČANJE
SOVJETSKEGA KALUPA
PO LETU 1950

Ob koncu leta 1949 so se tudi v političnih forumih začeli zavedati napak, ki jih povzroča pretirana naslonitev na sovjetski kulturni model. Komisija za agitacijo in propagando Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije je kritizirala prevzemanje oblik ruskega časopisja, ker je tam samoiniciativa tiska dušena,¹⁷ in menila, da imamo »preveč prevodov iz ruske literature in premalo iz drugih dežel, zlasti slabo črpamo napredno ameriško literaturo«, zato je treba deliti »po kriteriju: domači in tuji pisatelji, ne pa zapadni, sovjetski, domači«.¹⁸ Pod kritiko so padli tudi šolski učni načrti, pri katerih »je najslabši predmet zgodovina, ker so skoraj vsi učbeniki ruski prevodi zgodovine«, ¹⁹ hkrati pa do obveznega pouka ruščine vlada »med dijaki in tudi starši precejšnja antipatija, ki izvira delno iz težav, ki jih povzroča učenje ruščine ob istočasnem učenju srbohrvaščine, še v večji meri pa je ta antipatija posledica Kominforma«.²⁰

Odmik od sovjetskega kulturnega modela se je v Sloveniji nato začel šele v letih 1950–1951 in ne leta 1948 hkrati z informbirojevskim sporom. V vodstvu jugoslovanske države so v teh letih še vedno računali na to, da jim bo uspelo vodstvu Sovjetske zveze dokazati, da smo na pravi poti. Ko našemu vodstvu ni uspelo najti skupnega jezika, se je začelo iskanje drugačne poti. To nam lahko ponazorijo tudi nekateri statistični kazalci. (Izdana knjižna dela v letih 1945–1952; prevodi iz tujih jezikov ipd.)

Če pa bi upoštevali naraščanje celotne izdajateljske produkcije in deleža izvirne slovenske literature v njej, bi bile razlike še

večje. Leta 1948 je bil delež slovenskih : tujih del približno 4 : 1, leta 1952 pa že okrog 6,5 : 1. Tako je delež knjig, prevedenih iz germanskih jezikov, med vsemi izdanimi deli narastel le za nekaj več kot dvakrat, od 2,5 % leta 1948 na 5,9 % leta 1952. Pri ruskih prevodih pa je bil padec več kot desetkratni, od 12,5 % na 1,1 %.

Za gledališke in operne predstave ni moč dobiti tako natančne podobe, saj podatki v knjigi Repertoar slovenskih gledališč 1867–1967 niso popolni. V tabeli so upoštevana Slovensko narodno gledališče Ljubljana, Maribor in Trst ter Slovensko ljudsko gledališče Celje.

Število gledaliških del

	sloven.	rusko-sovjet.	druge slov. nar.	zahodna kult.
1947/1948	14	6	3	11
1948/1949	15	9	7	9
1949/1950	13	4	4	11
1950/1951	13	1	3	14
1951/1952	11	2	5	9

Dodati je treba, da so od sezone 1950/1951 naprej ruska dela starejšega datuma nastanka. Prva sodobna dela zahodnega kulturnega področja so prišla na oder Drame, Slovenskega narodnega gledališča Ljubljana, v začetku petdesetih let, in to: Arthur Miller leta 1950, Kanin Garson Born yesterday in Jean Anouilh Povabilo v grad pa v sezoni 1951/1952.²²

V kinematografih je bilo sovjetskih filmov vse manj. Leta 1950 je bilo v kinu Triglav, ki je imel takrat reprezentančni spored z velikim številom premier, 21 premier, od tega 4 iz ZSSR. Poleg tega je bilo na sporedu še 10 sovjetskih filmov. Premiere sovjetskih

filmov si je povprečno ogledalo 782 ljudi na dan, druge premiere pa 1158. Leta 1951 med 9 premierami ni bilo nobene ruske, pač pa so si obiskovalci lahko ogledali dve reprizi sovjetskih filmov. Od leta 1952–1955 pa ni bilo na sporedu nobenega sovjetskega filma.²³

Podobne tendence je moč opaziti tudi pri pomenu ruskega jezika v šolah. V predmetniku za gimnazije in osnovne šole je bil ruski jezik obvezen od prvega razreda naprej do šolskega leta 1950/1951, kot drugi jezik pa so se učenci učili angleščino, francoščino ali nemščino.²⁴

S šolskim letom 1951/1952 pa so v prvem in drugem razredu gimnazij uvedli kot prvi jezik nemščino, angleščino ali francoščino, ruski pa je ostal le tistim, ki so se ga učili že prej. Kjer so bile možnosti, so se dijaki lahko neobvezno v višjih razredih učili še en jezik, poleg naštetih tudi ruščino in italijanščino.²⁵

O vplivu sovjetskega modela v šolstvu priča tudi naslednja tabela, ki kaže odnos izvirnih slovenskih učbenikov in ruskih prevodov po letih izdaje.

	1948	1949	1950	1951
Domači	5	2	24	20
Ruski prevodi	9	4	1	3 ²⁶

Bliskovit skok domačih slovenskih učbenikov v letih 1950/1951 si lahko razložimo s tem, da je bilo treba za šolska leta od tega leta naprej naenkrat nadomestiti stare učbenike, ki so bili večidel prevodi iz ruščine.

Iskanje drugačne poti na kulturnem področju se je torej začelo v začetku petdesetih let. Kulturna politika se ni preusmerila od sovjetskega modela na Zahod, temveč je na novo ocenila, kaj je za našo kulturo sprejem-

¹⁴ Novi svet 1948, št. 11, str. 841.

¹⁵ Novi svet 1948, št. 10, str. 780.

¹⁶ Novi svet 1950, št. 1, str. 87–88.

¹⁷ Poročila uprave za agitacijo in propagando pri CK KPS 2, november 1949, ZA CK ZKS, Agitprop 1949, Fond CK KPS III/27.

¹⁸ Poročila ... 3, 20. decembra 1949, isto.

¹⁹ Zapisnik seje biroja CK KPS, 11. januarja 1950, ZA CK ZKS, Politbiro 1950, Fond CK KPS III/2.

²⁰ Poročila ... 5, 9. maja 1950, ZA CK KPS, Agitprop 1950, Fond CK KPS III/27.

²¹ Slovenska bibliografija 1945–1947; 1948; ... 1952.

²² Repertoar slovenskih gledališč 1867–1967, SGM, Ljubljana 1967.

²³ Spored kina Triglav, 25. decembra 1949–12. februarja 1958; hrani Franc Milošič.

²⁴ Vestnik ministrstva za prosveto (dalje MP) LRS, 13. septembra 1947, št. 12, str. 17. Isto, 14. avgusta 1948, št. 5, str. 56; Objave MP LRS, 15. avgusta 1951, št. 9, str. 1–2.

²⁵ Objave MP LRS, 15. avgusta 1951, št. 9, str. 1–2.

²⁶ Založništvo (poročilo), ZA CK ZKS, Agitprop 1954, Fond CK ZKS III/27.

ljivo in kaj ne. Socialistični realizem je izgubil svoj dotedanji pomen in se ni omenjal več. Ohranila pa se je optimistično-heroistična linija v umetnosti. Zato niso bila odprta vrata vsem tokovom z Zahoda, temveč le tistim, v katerih so se slovenski umetniki že izkazali pred letom 1941. V boju proti zahodni dekadenci ni bila več kritizirana celotna moderna zahodna umetnost, temveč le tista, ki ni imela optimističnega pogleda. Boj proti dekadenci se je zato usmeril predvsem proti eksistencializmu. Izdaja Kocbekovih novel Strah in pogum je pomenila nov vrh boja proti delu moderne zahodne umetnosti. Vendar ta knjiga ni bila edini vzrok za novo ofenzivo proti moderni zahodni umetnosti. Leta 1951 je mentorsko Mladinsko revijo zamenjala Beseda, v kateri so bili objavljeni prvi članki o Camusu in Sartru. Besede eksistencializem ali njen slovenski odsev kocbekovščina in Sartre so iz uradnih krogov dobile izrazito negativen predznak.

Boris Zihlerl je na seji politbiroja Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije 20. decembra 1951 dejal: »... po Informbiroju je opaziti izrazit vdor zapadnih vplivov. Ta misel se je vgnezdila pri določeni plasti krščanskih socialistov in delom mladine. Sartrovščina je organiziran pojav. Sartra študi-

rajo v krožkih. ... To se ne omejuje samo na književnost, ampak prodira tudi drugam, npr. v gledališki repertoar (Ljubljansko gledališče, Narodno gledališče, komorno gledališče). ... Iste tendence imamo v slikarstvu: freska na Ljubljanskem gradu; na Akademiji je bila na razstavi kubistična soba, a so jo skušali Zihlerlu prikriti.« Na seji so se dogovorili, da morajo aktivirati književnike komunizme v boju proti tem pojavom.²⁷

Eksistencializma ali sartrovščine ne smemo enačiti s celotno zahodno umetnostjo. Vpliv zahodne umetnosti se je kazal tudi v umetniških izrazih, ki so jih uporabljali slovenski umetniki pred drugo svetovno vojno, pa jih je leto 1941 za celih deset let vrglo v pozabo. Kulturna politika do teh ni več kazala negativnega stališča. Kakšen pa je bil odnos do obeh polov, socrealizma in eksistencializma, je vidno iz citata govora Borisa Zihlerla, ki ga je imel na slovesni akademiji ob Prešernovem dnevu v Ljubljani 7. februarja 1952:

»Odkrito rečeno, če nam ne bi preostalo nič drugega kakor izbirati med psevdosocialističnim in eksistencialističnim shematizmom v književnosti, tedaj bi se bržčas vendarle odločili za prvega.«²⁸

²⁷ Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 20. decembra 1951, ZA CK ZKS, Politbiro 1951, Fond CK ZKS III/2.

²⁸ Novi svet 1952, št. 2, str. 8.

BOŽO REPE

Program ZKJ in nacionalno vprašanje v šestdesetih letih in v začetku sedemdesetih let

Če bi želeli zadostiti tako ambicioznemu naslovu, kot ga ima moj prispevek, bi moral biti ta nujno večdimenzionalen. Zajeti bi moral programske in resolucijske usmeritve kongresov in posvetov ZK Jugoslavije ter, rečeno v političnem žargonu, »prizadevanja za uresničitev v praksi«, teoretično analizo nacionalnega vprašanja in mednacionalnih odnosov, predvsem pa seveda dejansko stanje in razmere, torej tisto, kar se je zgodilo oziroma se ni, pa bi se v obravnavanem obdobju po političnih in siceršnjih predvidevanjih moralo. Tak pristop terjaja poglobljeno in sistematično študijo, ki je v kratkem času in glede na to, da poglavitni viri še niso dostopni, zaenkrat ni moč napisati. Zato kaže zapis jemati bolj kot opozorilo na posamežne probleme in dileme kot pa njihovo temeljito osvetlitev in vzročno povezavo.

V času sprejemanja programa ZK Jugoslavije (1958) je med jugoslovanskimi komunisti še vedno vladalo prepričanje, da je bilo nacionalno vprašanje z revolucijo načelno rešeno enkrat za vselej. Program o tem govori takole: »V Jugoslaviji danes ne obstaja nacionalno vprašanje kot problem nacionalnega hegemonizma in zatiranja narodov. Porok za to je celoten politični in družbeni sistem, ki zagotavlja vsem narodom in nacionalnim manjšinam Jugoslavije enakopraven položaj in slehernemu narodu pravico, da odloča o svoji usodi.« (Program ZK Jugoslavije, ČZDO Komunist, Ljubljana, 1985, str. 168.) Med faktorje, ki bi utegnili negativno vplivati na mednacionalne odnose v Jugoslaviji, je prišteval program politične in idejne ostanke buržoaznega nacionalizma, ki je dobival v tedanjih razmerah novo spodbudo v birokratizmu. Nacionalizem naj bi v resnici prikrival protisocialistične tendence, egoistične in partikularistične interese ali pa se izražal kot spontana oblika negativne reakcije na oblike birokratskega centralizma in hegemonizma. Program je dopuščal tudi možnost, da bi lahko bili pojavi nacionalizma posledica oziroma izraz neenakomerne ekonomske razvitosti posameznih delov države. Vse pa ostaja znotraj že omenjenega »buržoaznega nacionalizma«, torej protislovij, ki jih je podedovala socialistična Jugoslavija. O tem, da bi mogla tudi protislovja socialističnega razvoja vplivati na mednacionalne odnose in biti vzrok ali spodbuda za nacionalizme, se takrat ni govorilo in ne pisalo.

Praksa takih stališč ni potrjevala. Že leto dni po sedmem kongresu, leta 1959, je izvršni komite CK ZK Jugoslavije pod pritiskom dejanskih razmer organiziral razpravo o narodnih manjšinah, ki ji je v naslednjih letih sledila obširna raziskava o položaju posameznih manjšin. Vzrok za to je bilo centralistično in unitaristično ravnanje, ki se je izražalo tudi v odnosu do narodnih manjšin, predvsem v nezaupanju do njih, oteževanju nemotenega razvoja njihovega radija, tiska, ne vključevanju pripadnikov manjšin v politično odločanje ipd. Pri tem nezaupanju je prednjačila zlasti služba državne varnosti.

Na videz mirna, brezkonfliktna situacija je pod površino že tedaj skrivala mogočen spopad med centralistično in demokratično strujo, spopad, ki je prihajal do izraza predvsem na sejah najvišjih partijskih državnih organov. Problem mednacionalnih odnosov pa se je tudi tam le redko izražal naravnost. Običajno je spopad potekal na drugih področjih, zlasti na področju gospodarskih odnosov, demokracije in sistema, skratka dilem o tem, kakšen socializem naj bi gradili.

Težave v gospodarstvu so spodbudile kratkotrajno gospodarsko reformo leta 1961, ki pa zaradi nasprotovanj niti ni dobro zaživela. Razočaranje nad petletnim načrtom 1961–1965 ter gospodarskim načrtom za leto 1962, ki sta bila narejena še po starem, je izzvalo reakcijo zlasti v najrazvitejših delih države in nekateri slovenski poslanci so v zvezni skupščini glasovali proti planu za leto 1962 – to je bil prvi tak primer v jugoslovanski povojni parlamentarni praksi – proti planu pa so nekateri nastopili v drugih zveznih organih.

Konec leta 1962 so se začele posamične javne razprave o nacionalnih odnosih (npr. polemika med Pirjercem in Čosićem), niso pa postale pogostejša tema. Vedno bolj očitno je bilo, da samo gospodarski ukrepi ne bodo dovolj in da so problemi na vseh področjih – tudi na področju mednacionalnih odnosov. Tito je zato marca 1962 sklical razširjeno sejo izvršnega komiteja CK ZK Jugoslavije.

Tridnevna razprava je polarizirala dve stališči: eno, da je krivec za težaven položaj prevelika demokracija in decentralizacija in, da so zato potrebne večja disciplina, ideološka enotnost, večja zavest. In drugo, ki je bolj izhajalo iz ekonomskih razmer in zahtevalo nadaljevanje razvoja v skladu s programom petega kongresa (ločevanje ZK Jugosla-

vije od neposrednega odločanja, analiza dejanskega stanja in prilagajanje gospodarskega in političnega sistema temu, obračanje k vzroku in ne k posledicam). Tito se ni mogel odločiti ne za eno in ne za drugo stran. Sprejeti so bili sklepi in nato napisano pismo izvršnega komiteja CK ZK Jugoslavije članstvu, ki pa se je omejevalo predvsem na deformacije in boj proti njim (bogatenje, privilegiji, pojavi šovinizma, nacionalizma, partikularizma, liberalizma) ter na zahteve po večji monolitnosti, disciplini in kontroli. Podobna je bila vsebina Titovega govora maja istega leta v Splitu. Nekaj dni po seji izvršnega komiteja CK ZK Jugoslavije je izvršni komite CK ZK Slovenije sprejel deloma drugačne sklepe, s težiščem na graditvi sistema in usklajevanju gospodarske politike s proklamiranimi načeli delavskega in družbenega samoupravljanja, kar so na seji izvršnega komiteja CK ZK Jugoslavije ostro kritizirali. Tito je sklical sejo slovenskega in zveznega sekretariata izvršnega komiteja in na njej ugotovil, da so se v Sloveniji razpasli nacionalizem in težnje po odcepitvi ter da se zapostavlja vloga zveze komunistov. Obenem je izrazil tudi razumevanje za slovenske zahteve glede nerešenih gospodarskih problemov. Na pogovoru so skušali nesporazume odpraviti in to jim je v dobršni meri – seveda ob Titovi avtoriteti – tudi uspelo. Slovenski izvršni komite je nato svoje sklepe popravil in bolj poudaril boj proti nacionalizmu v Sloveniji. Pogovor je verjetno preprečil javen, morda celo širši konflikt med zveznim in slovenskim vodstvom, mednacionalnih in drugih problemov pa ni ublažil. Sprememb – vsaj kar se tiče položaja republik in avtonomnih pokrajin – ni zagotovila niti nova ustava leta 1963, ki je pravice v primerjavi z ustavo iz leta 1946 celo omejila, zanemarjeni sta bili državstvenost republik in avtonomna pokrajina na račun družbenopolitičnih skupnosti. Zato so že tri leta pozneje začeli ustavo dopolnjevati, nato pa je to bilo do začetka sedemdesetih let oziroma do sprejema ustave leta 1974 praktično vsakoletna praksa.

Sredi šestdesetih let so se začele tudi bolj poglobljene teoretične razprave o nacionalnem vprašanju. Odprle so jih Naše teme (št. 8–9, avgust, september 1965), ki so celotno številko namenile tej tematiki. Sicer še vedno v prepričanju, »da potreba ne izhaja iz neke izjemno politične teže, ki bi jo nacionalno

vprašanje imelo za socialistično Jugoslavijo v tem času» (str. 1157), vendar že ob spoznanju o veliki občutljivosti mednarodnih odnosov za vsako večnacionalno skupnost in upoštevanju dejstva, da je prav problem mednarodnih odnosov ena od kriznih preizkusnih točk socializma in revolucionarnih delavskih gibanj. Zeleno luč za taka razmišljanja so dali kongresi v letu 1964, predvsem osmi kongres ZK Jugoslavije, ki je nacionalnemu vprašanju posvetil kar nekaj pozornosti. Referat Josipa Broza-Tita je na nekaterih mestih zvenel zelo aktualno, zlasti v delih o deatizaciji, potem izobraževanju, pri katerem naj bi federacija bila navzoča samo toliko, kolikor je treba določiti splošna načela o urejanju odnosov s stališča enotnosti družbenega in političnega sistema (z opombo, da tudi razlik, ki rastejo izključno iz nacionalne zabubljenosti, nacionalistične ozkostičnosti, podcenjevalnega odnosa do dosežkov drugih, ne bi mogli uspešno odstranjevati s predpisovanjem »enotnosti«, ampak bi jih, nasprotno, s tem še krepili), nadalje, ko je govoril o problemu nerazvitih, katerih razvoj se mora uresničevati v skladu z objektivnimi možnostmi celotnega gospodarstva, racionalnim vlaganjem, tehnično in kadrovsko pomočjo (če je lahko zagotavljamo državam v razvoju, z ničimer ne moremo opravičiti, da ni organizirane pomoči tudi za naša nerazvita območja, je rekel Tito), prožnejšo kreditno politiko in ustrežnejšo politiko nerazvitih samih, ki naj spodbujajo zainteresiranost in pritegnejo sredstva gospodarskih organizacij z drugih območij za lastni razvoj.

Titova (pa tudi Kardeljeva in Vlahovičeva) kritika mnenj, da bi se narodi morali formirati v enoten jugoslovanski narod, ter priznanje, da tudi v socialistični Jugoslaviji obstajajo protislovja, ki izvirajo iz njene večnacionalnosti, na osmem kongresu ni izzvala razprav. Republiški kongresi so pri obravnavi tega vprašanja – z lokalnimi specifičnostmi – sicer izhajali iz Titovega govora, vendar so ostajali znotraj teze o dokončni rešenosti nacionalnega vprašanja.

Če je Titov stavek, izrečen na osmem kongresu (8. kongres ZKJ, str. 35, Komunist, Ljubljana, december 1964): »Toda za to smo tu komunisti, da spoznamo obstoječa protislovja in da jih kar najbolje rešujemo,« za prvo polovico šestdesetih let – na splošno – še držal, so se v drugi polovici začele razmere spreminjati. Ljudje so začeli obstoječa proti-

slovja zaznavati in na različne načine javno (kar je bila tudi posledica demokratizacije odnosov v družbi) izražati nezadovoljstvo z razmerami, preden je nanje reagirala zveza komunistov. Prepričanje, da je najprej naloga komunistov odpravljati obstoječa protislovja, je vodilo v »reševanje« problemov znotraj centrov partijske ali partijsko-državne moči, mimo institucij javnega političnega odločanja. Večino velikih mednarodnih konfliktov ali nacionalnih izbruhov ob koncu šestdesetih in na začetku sedemdesetih let (demonstracije na Kosovu, cestna afera, maspok, liberalizem v Srbiji) so reševali znotraj najvišjih partijskih organov. Podobno je veljalo za številne »manjše« konflikte na gospodarskem, pravnem, kulturnem in drugih področjih, kjer je zveza komunistov nastopala v vlogi razsodnika.

Gospodarska reforma iz leta 1965 je, kot vemo, dejansko zaživela po političnem obračunu z Rankovičovo skupino leta 1966, na četrtem, brionskem plenumu, ki pa je zajel samo vrh ledene gore. Reforma, brionski plenum in razprave o ustavnih amandmajih so dajali upanje, da se bodo uspešneje razvijali tudi mednarodni odnosi v Jugoslaviji. Toda leta 1968 je prišlo do demonstracij na Kosovu. To je bilo na videz presenetljivo, saj je brionski plenum za Albance na Kosovu pomenil veliko olajšanje. Toda hitra gospodarska rast – seveda v kosovskih razmerah – ki se je začela konec petdesetih let z izdatnimi finančnimi injekcijami iz federacije (ustanovitvi fonda za nerazvite), nenadna sprostitev na vseh področjih, zlasti kulturni razcvet, vedno tesnejše sodelovanje Kosova z Albanijo, nepremišljen (enostranski) razvoj visokega šolstva, nastanek mlade kosovske inteligence, ki je bila, razumljivo, precej romantično usmerjena, obenem pa vpliv tradicije, plemenskih in družinskih povezav, nepotizem, patriarhalna morala, visoka nataliteta, nepisani zakoni, močnejši od pravnega reda, zavožene naložbe, zapleten jugoslovanski sistem, ki je onemogočal neposredni vpliv množic na odločanje, vse to je povzročilo zelo protislovno situacijo. Zbirokratizirana in avtoritarna politična elita v pokrajini je ni bila sposobna obvladati. V takih razmerah je prišlo tudi na Kosovu do razprav o ustavnih amandmajih, ki so bile zelo čustveno obarvane. Teza o Kosovu republiki je bila praktično vse do zadnjega v razpravi tudi v ustavni komisiji kosovske skupščine. Zahteve po večjih pravi-

cah so se radikalizirale, izkoriščalo jih je tudi iredentistično gibanje, in to je pripeljalo do demonstracij, katerih pomen je vodstvo na Kosovu zmanjševalo. V prid tem prizadevanjem kosovskega vodstva so šle tudi težave na Hrvaškem, kjer so se leta 1967 s pismom Matice Hrvatske o položaju hrvaškega jezika začele ostre polemike o nacionalnem vprašanju, pa tudi težave z decentralizacijo v Srbiji. Kosovo je bilo nemirno tudi v sedemdesetih letih; vesti o tem sicer niso prihajale v jugoslovansko javnost, poročalo pa je o njih tuje časopisje, razmere v pokrajini so bile nekajkrat predmet razprav v najvišjih zveznih forumih, a brez vidnih rezultatov.

Politična usmeritev, ki jo je marca 1969 na izhodiščih osmega kongresa sprejel deveti kongres ZK Jugoslavije, je optimistično oceno programa iz leta 1958 postavila v bolj realne okvire. Temeljna težnja po večji suverenosti in avtonomnosti federalnih enot se je izrazila v stališčih, da ima vsaka članica federacije pravico, da odloča o rezultatih svojega dela (ob upoštevanju načela solidarnosti), da mora federacija postati oblika dogovarjanja republik in pokrajin in da je protislovja nacionalnih interesov mogoče premagovati samo ob polnem spoštovanju zakonov blagovne proizvodnje. Normativno so oziroma naj bi tako usmeritev uzakonili ustavni amandmaji leta 1971, še bolj pa ustava 1974.

Kljub spremenjeni politični usmeritvi (po mnenju zagovornikov centralistično urejene Jugoslavije pa prav zaradi nje) so se nesoglasja v federaciji v tem času kopičila, tako da so se kar naprej vrstile intervencije predsedstva ZK Jugoslavije in njegovih organov, zlasti izvršnega biroja. To je bila tudi posledica dejstva, da so kongresnim sklepom spremembe v praksi sledile počasi in stežka, pogosto šele po pritisku javnosti.

Do enega takih pritiskov je prišlo nekaj mesecev po devetem kongresu, avgusta 1969 v Sloveniji, v času t. i. cestne afere (cestne situacije, cestne krize, cestne akcije, akcije za hitre ceste, akcije ob financiranju izgradnje hitrih cest, cestne zadeve, zadeve hitrih cest, tudi cestne kampanje). Ta je povzročila krizo v odnosih med federacijo in Socialistično republiko Slovenijo in prvič v povojni zgodovini Jugoslavije je prišlo do odkritega in javnega nasprotovanja ene republike federaciji.

Povod zanj je bil sklep zveznega izvršnega sveta julija 1969, da za četrto posojilo Mednarodne banke za obnovo in razvoj (40-odstotno sofinanciranje graditve cestnih projektov) predlaga avtocesti Beograd–Novi Sad in Sarajevo–Zenica ter cesti Niš–Priština–Peć in Bar–Ulcinj. Ti odseki so bili del projekta sedmih cest, ki ga je zvezni izvršni svet (ker ni bilo ustreznega programa dolgoročnega razvoja cestnega omrežja v Jugoslaviji) na podlagi dogovora med republikami sprejel leta 1968. (Spomladi 1969 se je sestava zveznega izvršnega sveta zamenjala.) V njem so bili poleg omenjenih tudi del avtoceste Šentilj–Nova Gorica (odseki Vrhnika–Postojna, Maribor–Celje in Postojna–Razdrto), avtocesta Zagreb–Karlovac in cesta Skopje–Tetovo–Gostivar–Kičevo–Ohrid–Bitola–jugoslovansko-grška meja.

Ker je Slovenija pri prejšnjem, to je tretjem posojilu (prvo in drugo posojilo je Jugoslavija dobila v letih 1963–1968 in ju je porabila za graditev dela jadranske magistrale, ceste Ljubljana–Naklo in Županja–Opuzen), dobila del sredstev za odsek Vrhnika–Postojna (poleg odsekov Zagreb–Karlovac in Gostivar–Kičevo), sta druga dva slovenska odseka (Hoče–Levec in Postojna–Razdrto) bila izpuščena iz četrtega posojila in naj bi (skupaj z odsekom Kičevo–Ohrid in Skopje–Tetovo) po predvidevanju zveznega izvršnega sveta prišla na vrsto v naslednjem (petem) posojilu. Seveda je končno odločitev tako o višini posojila kot o tem, kateri projekti so za sofinanciranje primerni, sprejela Mednarodna banka za obnovo in razvoj.

Zvezni izvršni svet, ki je pri odločanju o vrstnem redu imel proste roke, čeprav so odgovornost za vračilo posojil prevzemale republike, je upošteval načelo paritete, prav to pa je bilo v prejšnjih razpravah o projektih predmet spora. Po mnenju predstavnikov Slovenije bi pri določitvi vrstnega reda morali upoštevati ekonomske kriterije, predstavniki Bosne in Hercegovine ter Kosova pa so menili, da sredstva pripadajo nerazvitim področjem, saj ima Jugoslavija prav zaradi njih status nerazvite države in pravico do posojila.

Površna in nekomentirana novica o sklepu zveznega izvršnega sveta (predstavniki slovenskega izvršnega sveta na seji zveznega izvršnega sveta niso bili navzoči, točka je bila na dnevni red uvrščena naknadno, gradivo pa razdeljeno tik pred sejo) je dajala vtis, da sta

oba odseka izpadla iz celotnega projekta sedmih cest. Ker zvezni izvršni svet, ki je že odšel na dopust, ni pravočasno reagiral z ustrezno informacijo, je v Sloveniji novica povzročila veliko razburjenje, ki se je izrazilo v sredstvih javnega obveščanja (ta so v cestni aferi odigrala pomembno vlogo, vredno posebne analize), sklicih petindvajsetih občinskih skupščin in številnih drugih političnih in družbenih organizacij od občin do republike. Slovenski izvršni svet, ki je ob javnih interpretacijah, da sta oba slovenska odseka izpadla iz celotnega projekta, molčal, z izjavami nekaterih predstavnikov vlade in drugih republiških organov pa je tako razlago posredno podpiral in spodbujal (tudi še potem, ko je že bilo znano, da odseka nista izpadla, ampak da naj bi prišla na vrsto pri naslednjem, petem posojilu), je v posebnem pismu ultimativno zahteval od zveznega izvršnega sveta, da oba odseka uvrsti v četrto posojilo, slišati pa je bilo tudi zahteve v javnosti, da se postavi vprašanje revizije materialnih obveznosti Slovenije do federacije, skliče republiško in zvezno skupščino, odpokliče slovenske odposlance iz zvezne skupščine in da zvezna vlada odstopi. Zmedo so še povečevale različne ali različno interpretirane izjave nekaterih funkcionarjev, zlasti tedanjega predsednika zveznega izvršnega sveta Mitje Ribičiča.

Z zahtevo po ponovni obravnavi sklepa in kritiko ravnanja zveznega izvršnega sveta sta podprla republiški izvršni svet tudi sekretariat slovenskega centralnega komiteja in predsedstvo Skupščine Socialistične republike Slovenije, ki sta v zvezi s tem izdala tudi posebni sporočili za javnost. Do tega trenutka je bilo slovensko vodstvo – vsaj na zunaj – še enotno.

Ker se je kriza stopnjevala, je v vodstvu ZK Jugoslavije prišlo do ocene, da je vlada sama ne bo mogla rešiti in da bo potrebna intervencija ZK Jugoslavije. Na seji, dne 7. avgusta 1969, je izvršni biro predsedstva ZK Jugoslavije podprl ravnanje zveznega izvršnega sveta, dogodka v Sloveniji pa obsodil kot nesprejemljivo metodo političnega pritiska ene od republik na federacijo. Zvezni izvršni svet je na seji nekaj dni pozneje (13. avgusta) svoj sklep o cestah potrdil, v Sloveniji pa se je med komunisti začela diferenciacija, ki sprva še ni imela (kadrovskih) posledic. V času porajajočega se »maspoka« na Hrvaškem in »liberalizma« v Srbiji so se

radikalizirale tudi ocene cestne afere in njenih nosilcev, to pa je – poleg različnih pogledov na gospodarski in politični razvoj v Jugoslaviji in položaj Slovenije v njej ter na nekatera druga vprašanja, pa tudi spričo osebnih nesoglasij v slovenskem vodstvu, leta 1972 prisililo k odstopu predsednika izvršnega sveta Staneta Kavčiča ter nekaj drugih politikov, ki so imeli v cestni aferi pomembnejšo vlogo ali so podpirali Kavčičevo politiko.

Povod za izbruh nezadovoljstva v Sloveniji je sicer izhajal iz enostranskih in površnih informacij o dodeljevanju cestnih posojil, vzroki zanj pa so bili globlji. Predvsem v počasnem in nedoslednem izvajanju gospodarske reforme, ki je konec leta 1968 praktično izgubila zagon (kar pa je vodstvo priznalo šele leta 1971), in v ureditvi federacije, ki je zavirala težnje in zahteve po večji samostojnosti republik. Način dela in vloga zveznega izvršnega sveta, ki je v času cestne afere v glavnem vozil po utečenih tirnicah iz obdobja pred brionskim plenumom, sta to dovolj nazorno pokazala. Cestna afera je pospešila razmišljanja o potrebi po reformiranju federacije, pa tudi izdelavo načrtov za njeno izpeljavo, na drugi strani pa poglobila razcep (ob formalno sicer zagotovljeni enotnosti) v slovenskem vodstvu in postopno prevlado politikov, ki so zagovarjali usmeritev, uveljavljeno nato v začetku sedemdesetih let.

Konec leta 1969 so tudi na Hrvaškem dali vrsto iniciativ za intenzivnejšo reformo federacije. S prenosom sredstev za neposredno reprodukcijo, ki so – tudi še po gospodarski reformi 1965 – ostajala v prejšnjih centralnih, tedaj pa že samo beograjskih bankah, so – podobno kot v Sloveniji – želeli modernizirati iztrošeno industrijo in razvijati turizem. Tudi Hrvaška se je spopadala z vrsto hudih problemov – od slabe in nezadostne infrastrukture, množičnega odliva kvalificirane delovne sile do neenakomernega regionalnega razvoja. Na pritisk Hrvaške po sistemskih spremembah, zlasti zahteve, da z devizami razpolagajo tisti, ki jih ustvarjajo, oziroma da je treba opustiti prakso prelivanja deviznega suficita po nerealnem tečaju v centralni sklad, so začeli ponekod gledati kot na pretirano poudarjanje nacionalnih interesov in zanemarjanje solidarnosti ter pomoči nerazvitim, kmalu pa je bilo tudi slišati očitke na račun nacionalizma. Ta se je – hkrati s sicer upravičenimi

in v institucijah izraženimi zahtevami – začel proti koncu šestdesetih let – nekako od objave že omenjene deklaracije o poimenovanju in položaju hrvatskega jezika – na Hrvaškem zares krepiti in se oblikovati v negativen proces. V sredstvih javnega obveščanja so bili vse številčnejši prispevki o ekonomskem izkoriščanju Hrvatske, očitki, da komunisti v zgodovini niso imeli dovolj posluha za probleme hrvaškega bitja, pisanje o Srbih kot tujih elementih v hrvatskem tkivu ipd. Tri točke: ekonomski problemi, vprašanje federacije oz. hrvaške države in Srbi, zlasti tisti na Hrvaškem, so bile jedro zapisov in polemik in tudi različnih gledanj nanje: od priznanja ustavnih amandmajev kot minimuma, ki ga Hrvaška lahko sprejme (to tezo je podpiral tudi del partijskega vodstva z Mikom Tripalom vred), do zavračanja razprav o amandmajih, ker naj ne bi zadostovali hrvaškim potrebam (študentski voditelji).

Cilji gibanja so bili heterogeni – odvisni od pripadnosti posameznim strujam ali organizacijam, središnji je bil – kot so kasneje ugotavljali v političnih forumih – doseči ključno pozicijo v Hrvaški in spodkopati celotno tedanjo strukturo ter doseči politično in ekonomsko kar najbolj samostojno Hrvaško, neke vrste konfederacijo; v skrajni varianti (to razglašajo in podpirajo zlasti ustaški emigranti) pa samostojno in etnično čisto Hrvaško. Jedro gibanja so bile Matica Hrvatska s svojimi organizacijami ter nekatere druge institucije, npr. Izseljeniška matica. Leta 1971 je nastal paralelni center na zagrebski univerzi, ki pa organizacijsko in finančno ni bil tako močan kot Matica in je bil tudi v zahtevah veliko bolj pisan in neenoten. Način delovanja je bil različen: vključevanje v politične oblike in mehanizme odločanja, organiziranje tribun, javnih razprav, manifestacij, štrajkov, predvsem pa vplivanje na ljudi prek sredstev javnega obveščanja, podpiranje tistega dela hrvaškega vodstva, ki je bilo naklonjeno maspoku, dajanje prednosti t.i. pravim Hrvatom na vodilnih delovnih mestih v delovnih organizacijah ipd. Vse to je izzivalo tudi srbski nacionalizem, ki je bil zlasti aktiven v srbskem društvu Prosveta in njegovih organizacijah, vendar pa ni dosegel takega obsega kot maspok.

Naraščanje gibanja je imelo posledice tudi znotraj ZK Hrvaške. Januarja 1970 je CK ZK Hrvaške na znani deseti seji – ki je še danes

predmet polemik – ocenil, da je unitarizem dominantna politična tendenca in nevarnost za družbeni razvoj Jugoslavije. Povod za sejo so bili članki Miloša Žanka (tedaj podpredsednika zvezne skupščine), v katerih je opozarjal na krepitev nacionalizma na Hrvaškem. Nanje so na seji (med drugimi tudi dr. Vladimir Bakarić) ostro reagirali, Žanka so obsodili kot unitarista in z njim politično obračunali.

Poldrugo leto kasneje, 4. julija 1971, se je Tito, ker se je gibanje še vedno krepilo, v Zagrebu sestal s hrvaškim vodstvom. Na sestanku je bil zelo oster. Dejal je, da je Hrvaška, kar se tiče divjanja nacionalizma, postala ključni problem v državi in da gre za vprašanje razrednega boja, za to, ali bo zmagal socializem ali nacionalizem. Vprašal je, ali se bo ponovilo leto 1941. Zahteval je kar najbolj odločno akcijo; kdor ne bi bil sposoben zanj, naj bi zapustil funkcijo.

Po sestanku ni bilo večjih sprememb – razen nekaj izključitev aktivnih privrženecv maspoka iz zveze komunistov – vendar so tudi temu nekateri vodilni komunisti nasprotovali – le v hrvaškem vodstvu je začela naraščati polarizacija. Ta je po ponovnem Titovem obisku septembra v Splitu pripeljala do razcepa. Tito jer bil na Hrvaškem tudi oktobra. V Karlovcu je med vojaškimi manevri govoril delegaciji Združenja vojaških starešin Jugoslavije. Njegov govor pa se je razlikoval od ocen na zaprtih sestankih, dalo se ga je razumeti, kot da gre pri maspoku zgolj za posameznike oz. posamezne ekscese na eni strani in neodgovorne izjave posameznih voditeljev na drugi. Takó je del hrvaškega političnega vodstva in tiska izjavo tudi interpretiral, kar je stvari še dodatno zapletlo.

Jeseni so se začeli tudi nemiri na večini fakultet (študentski voditelji so že nekaj mesecev prej napovedali »vročo jesen«), kot rečeno, z zelo pisanimi zahtevami – od predlogov, da naj Hrvaška zaprosi za sprejem v Združene narode in za finančno pomoč ZDA (ravno v tem času je bil Tito na obisku v ZDA), do zahtev po bojkotu zvezne administracije, če ta do določenega roka ne bo rešila deviznega problema, in zahtev po izključitvah nekaterih politikov iz CK ZK Hrvaške, češ da so unitaristi (npr. M. Baltića, D. Dragosavca, J. Vrhovca). S študenti se je del hrvaškega vodstva pogajal, vendar brez uspeha. V dneh 30. novembra in 1. decembra

1971 se je Tito sestal z vodstvom Hrvaške v Karadjordjevu in tam je prišlo do konfrontacije zlasti s tistimi funkcionarji, ki so maspok podpirali v prepričanju, da gre za široko napredno gibanje, katerega del so tudi Socialistična zveza delovnega ljudstva Hrvaške, ZK Hrvaške in druge politične organizacije. Naslednjega dne je bila seja predsedstva ZK Jugoslavije. Na njej so obsojili dogajanja na Hrvaškem in ocenili, da protisamoupravne in protisocialistične sile povečujejo pritisk na socialistično družbo, kar naj bi bila tudi posledica idejnopoličnih omahovanj in popuščanja anarholiberalističnim težnjam v ZK Jugoslavije. Praktično je bil sprejet zametek usmeritve, ki jo je (z nekaj vmesnimi sejami o tem, kako zagotoviti enotnost) 18. septembra 1972 izrazilo pismo Tita in Izvršnega biroja predsedstva ZK Jugoslavije. V naslednjih tednih je del hrvaškega vodstva dal ostavko (med njimi dr. Savka Dapčević, Pero Pirker in Mika Tripalo), iz zveze komunistov je bilo izključenih 741 komunistov, 280 jih je s funkcij odstopilo ali so jih zamenjali, razformiranih je bilo 23 organizacij zveze komunistov (Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ*, Školska knjiga, Zagreb 1985, str. 429, 430, in Duga, št. 310–414, januar–marec 1986). Vodilni akterji Matice Hrvatske in voditelji študentskega gibanja so bili obsojeni na daljše ali krajše zaporne kazni (nekateri tudi zaradi sodelovanja z emigracijo oz. zaradi posedovanja pištol in hladnega orožja, ki so ga našli v nekaterih študentskih domovih). K sodniku za prekrške je zaradi nacionalističnih izgrediv šlo več kot 800 ljudi. Nemiri na Hrvaškem so se še nekaj časa nadaljevali z množičnimi shodi, trosenjem letakov, napisi, javno podporo nekaterim odstavljenim politikom, vendar se je položaj v naslednjih mesecih počasi umiril.

Z maspokom je del privržencev hotel rešiti tudi nekatere realne probleme, na katere je že prej opozorila tudi cestna afera, vendar način že v začetni fazi ni bil ustrezen. Do izraza je prišla, kot je temu rekel dr. Branko Horvat (*Teleks*, 11. februar 1988, št. 6, str. 17), nezrelost prebivalstva, ki si je dajalo duška z nacionalističnimi izgrediv. Hrvaško vodstvo se v teh razmerah ni najbolje znašlo in zahtev ni artikuliralo na ustrezen način prek političnih in državnih institucij, obenem pa ni razmejilo upravičenih zahtev od nacionalističnih in šovinističnih. Po drugi

strani pa je tudi res, da je ločnica – ekstremi so seveda izvzeti – v takih primerih težko vidna in običajno predmet subjektivne ocene, in da se je marsikakšen, tudi zelo konkreten predlog, povedan v za to pristojnih institucijah, izgubil v labirintu posrednega odločanja ali pa so ga blokirali ljudje, ki jim ni bilo do sprememb in so zato v marsikaterem okolju začeli izgubljati vero v to, da se bodo razmere izboljšale. To seveda velja tudi za druge republike in pokrajini.

V kontekst obravnavane problematike sodi tudi t.i. liberalizem v Srbiji, kjer je nacionalno vprašanje ena od središčnih točk spora, čeprav neposredno v razpravah ni bilo tako v ospredju kot problemi demokracije, znotraj partijskih odnosov ali gospodarstva. Z njim se zaključuje obdobje množičnih poskusov nacionalne afirmacije ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let, ki je v tedanjih in kasnejših ocenah dobila negativni predznak. Pri tem kaže omeniti tudi kadrovske zamenjave v nekaterih drugih republikah (Makedonija, Bosna in Hercegovina), ki pa so verjetno bolj posledica preprirov v vodstvih (boja za prevlado) in težnje ustreči generalni oceni organov ZK Jugoslavije o nevarnostih nacionalizma povsod po Jugoslaviji, kot pa načelnih razhajanj pri ocenjanju nacionalnega vprašanja.

Prve kritike na račun razmer v Srbiji so se začele konec leta 1971 in v prvi polovici leta 1972, v času torej, ko je kriza na Hrvaškem dosegla vrh in so se razmere po razpletu že začele umirjati. V glavnem so letele na preveliko splošnost akcij ZK Srbije, na popuščanje nacionalističnim in tehnokratskim pojavom, na liberalni odnos vodstva zveze komunistov do nekaterih profesorjev na beograjski univerzi: to je Tito zgodaj spomladi 1972 tudi očital vodstvu Srbije na sestanku, ki ga je imel z njim na Brionih. Na tem sestanku je tudi zahteval, da naj bo za delavce zagotovljen dohodek, ne pa da se vse obveznosti – z investicijami vred – poravnavaajo prej, šele nato pridejo na vrsto plače delavcev. Kritika je letela na stališča, da bi z zategovanjem delavskega pasu zgradili moderno infrastrukturo v Srbiji. Strinjal se je s tem, da ni treba, da ima zveza komunistov vse v svojih rokah, vendar je opozarjal, da so na vseh odgovornih položajih komunisti.

Aprila 1972 je bila konferenca ZK Srbije, na kateri pa je prevladalo mnenje, da v Srbiji

niso potrebne radikalne spremembe. Hkrati so se v srbskem vodstvu začeli spori, letele so kritike na račun pisanja tiska in očitki, da del vodstva popušča liberalizmu in tehnokratizmu. Sledile so razprave CK ZK Srbije o nacionalizmu, vendar v praksi ni bilo rezultatov. Sredi junija je bil znova zaprt sestanek ožjega vodstva, na katerem so se začele izraziteje kazati razlike, ki pa so v javnost prišle šele na naslednji seji CK ZK Srbije. Do tedaj so se težnje po ostrejši roki (zagovarjala sta jih zlasti Draža Marković in Petar Stambolić ter nekateri drugi politiki) v liberalnejšem delu političnega vodstva še lahko blažili. Julija je del članov CK ZK Srbije ugotavljal razlike med politiko ZK Srbije in ZK Jugoslavije. Septembra je sledilo pismo Tita in izvršnega biroja predsedstva CK ZK Jugoslavije, oktobra pa štiridnevni pogovor Tita s političnim aktivom Srbije. Tito je srbskemu vodstvu med drugim očital, da njegove govore v Srbiji drugače interpretirajo kot druge in da so sredstva informiranja v Beogradu v rokah tistih, ki so proti enotnosti in proti interesom socialistične Jugoslavije. Menil je, da usmeritev ZK Srbije ni v skladu z usmeritvijo ZK Jugoslavije glede osnovnih vprašanj, kot so boj za samoupravljanje, boj proti nacionalizmu in birokratizmu, boj v zvezi z uresničevanjem t.i. delavskih amandmajev. Usmeritev je videl v odločnem boju na vseh frontah hkrati v enako intenzivnostjo tako proti birokratskim, dogmatskim, konservativnim silam kot proti anarholiberalizmu, razrednemu sovražniku, nacionalizmu in malomeščanstvu. Omalovaževanje boja proti anarholiberalizmu in razrednemu sovražniku pomeni v bistvu oportunitizem in vodo na mlin čvrstim silam.

Na račun dela srbskega vodstva (zlasti obeh vodilnih v CK ZK Srbije, Marka Nikežića in Latinke Perović) so na sestanku letele tudi pripombe, da so ustavni amandmaji sicer sprejeti in politično uveljavljeni, vendar da bolj poudarjajo tiste, ki govorijo o samostojnosti, suverenosti republik in njihovi poziciji v federaciji, pozabljajo pa na tisto, kar naj bi jih uresničilo, to se pravi predvsem na korenite spremembe fiziognomije bank, podjetij, ki so se ukvarjala s ponovnim izvozom uvoženega blaga (t.i. reeksporterjev), zunanje trgovine, trgovine na veliko (po nekaterih ocenah je tedaj 70 % jugoslovanskega izvoza šlo prek beograjskih izvoznih podjetij). Pri tem je šlo

za izražanje kritik iz vseh republik na račun koncentriranja kapitala in ohranjanja kapital-skih odnosov v teh institucijah, kar je imelo dolgoročne politične in ekonomske posledice v vsej državi. Ta kritika je bila upravičena, saj so npr. banke v Srbiji združevale in oplajale kapital, ki je po odpravi zveznih investicijskih fondov ostal v bankah, in ni bilo prevelikega navdušenja, da bi ga investirali po vsej Jugoslaviji. Seveda pa to ni bilo samo srbsko vprašanje, ampak problem celotnega gospodarskega sistema Jugoslavije, ki tega vprašanja ob reformi ni ustrezno rešil, kar je del politično-gospodarskih struktur v Srbiji s pridom izkoriščal. Pripombe so letele tudi na liberalnejši odnos do razrednega sovražnika pri političnih konfrontacijah, sodnih pregonih, izrekanju sodb, prikazovanju tega v sredstvih javnega informiranja. Poleg tega so bili kritizirani nacionalistični pojavi v tisku, publicistiki, izdajateljski dejavnosti, očitki pa so leteli tudi na to, da pojem socialistične demokracije v Srbiji dobiva primesi meščanske demokracije. Kritizirali so mnenja, ki so se izražala v Srbiji, in sicer, da gre v tej republici za progresivne težnje, medtem ko druge potekajo konservativni procesi. Neustrezen naj bi bil tudi način dela organov centralnega komiteja. Tedaj je namreč moral vsak funkcionar na teren in z občinskimi vodstvi razpravljati o konkretnih problemih, vendar je po tedanjih ugotovitvah šlo predvsem za brezplodne razprave, ki niso prispevale k reševanju problemov.

O upravičenosti očitkov je zaradi nedostopnosti primarnih virov težko soditi, prav tako kot o tezi, da je del srbskega vodstva, z Markom Nikežićem vred, videl prihodnost Srbije v nekaj deset velikih modernih gospodarskih sistemih, ki naj bi zajeli največji del, praktično večino delavskega razreda in tehnične inteligence in dajali kar največji del nacionalnega dohodka, v jugoslovanskem prostoru pa imeli vlogo neke vrste multinacionalk. Taki sistemi naj bi omogočili družbeno stabilnost, neodvisna od njih pa bi bila politika. Odprto ostaja vprašanje, koliko je bil tak koncept, če je obstajal, dodelan in koliko sploh uresničljiv.

Pet dni po oktobrski seji sta odstopila Marko Nikežić in Latinka Perović, kmalu zatem pa še nekateri drugi srbski in vojvodinski politiki, ki so njuno usmeritev podpirali ali se z njo strinjali, med drugimi Koča

Popović. Novi predsednik CK ZK Srbije Tihomir Vlaškalić je družbeno bistvo liberalizma videl v tem, da dovoljuje, da se v zvezi komunistov, v proizvodnih odnosih in v družbi izgubljajo in topijo razredni, socialistični kriteriji in da se vse bolj širijo elementi in vedenje meščanske družbe. (Komunist, 21. december 1972, št. 823, str. 8.)

Tudi v Srbiji oz. med srbskimi politikami so sledile kadrovske spremembe na vseh ravneh – od zunanjega ministrstva, univerze do sredstev javnega obveščanja.

Problemi, s katerimi se je v času liberalizma spopadalo pozneje odstavljen srbsko vodstvo, so segali na področje gospodarskih težav, klasičnega vprašanja odnosov med Srbijo in Jugoslavijo (identifikacije obojega, kot je temu rekel Marko Nikezić), ki je ob reformi federacije znova močno oživelo, potem vprašanj odnosov med Srbijo in Hrvaško, zadevali so položaj obeh pokrajin, pri čemer so si nasprotovale različne teze o pokrajinah kot konstitutivnih elementih federacije ali kot zgolj administrativnih regijah, ipd.

Kolikor lahko sodim po dostopnih virih, je do teh vprašanj – tako vsaj kažejo govori in članki – odstavljene del srbskega vodstva imel napreden odnos, vendar celotna podoba tedanjih družbenih odnosov v Srbiji zaenkrat ostaja še zastrta.

Obravnave nacionalizmov so bile v začetku sedemdesetih let stalna tema na sestankih partijskih vodstev. Dne 11. in 12. julija 1972 je predsedstvo ZK Jugoslavije organiziralo obširno razpravo o izviri nacionalizma in članstvu na dveh časopisnih straneh v sedemnajstih točkah naročilo, kako naj se proti nacionalizmu bori. Seja – skupaj z nekaterimi drugimi, ki so ji sledile v tem času in katerih rezultat je bilo potem pismo pred-

sednika Tita in Izvršnega biroja predsedstva ZK Jugoslavije, pomeni začetek obdobja, ki ga zgovorno ilustrira naslov članka, vzet iz govora ob Titovem obisku v Sloveniji, decembra 1972: »Duh enotnosti se širi po Jugoslaviji«. (Komunist, št. 822, 14. december 1972, str. 6.)

Obdobja krepitve moči partijskih vodstev in državnih organov, v katerem je prišlo do velikih kadrovske sprememb, do poudarjanja demokratičnega centralizma in prenašanja njegovega načela na vso družbo, pritiskov za ideologizacijo celotnega družbenega življenja, poostrene partijske kontrole vseh pomembnejših točk odločanja, še zlasti pa kadrovske politike, ali kot pravi dr. Dušan Bilandžić: »Politična kriza 1971–1972 je v praksi izzvala birokratski odklon, ki je v politično življenje stihijsko uvajal stari stil in metode političnega delovanja. Ni težko zaključiti, da smeri družbenega razvoja niso bile popolnoma v skladu z vizijo programa ZKJ in z demokratizacijo revolucionarne diktature, ki je trajala polnih dvajset let.« (Dr. Dušan Bilandžić, Zgodovina SFRJ, str. 437.)

K temu kaže dodati, da so za urejanje mednarodnih odnosov bolj kot program pomembni pozneje sprejeti dokumenti, zlasti usmeritve osmega in devetega kongresa. ZK Jugoslavije je cilje znala določati, ni pa jih zmogla uresničiti. Nezmožnost za izpeljavo sočasne reforme federacije, gospodarstva in političnega sistema, ki je terjala tudi odrekanje političnemu monopolu, je vodila v politiko koncesij, dogovorno ekonomijo, popuščanje enemu na račun drugega, ustvarjanje lažnega socialnega miru in zgolj priseganja na bratstvo in enotnost, dolgoročno pa v globoko krizo – tudi krizo mednarodnih odnosov, ki jo doživljamo danes.

(nadaljevanje na strani 964)

LITERATURA, ARHIVSKI IN POMEMBNEJŠI ČASOPISNI VIRI

- Program ZKJ, Komunist, Ljubljana 1985.
- 8. kongres ZKJ, Komunist, december 1964.
- 9. kongres ZKJ, Komunist, Ljubljana 1969.
- Branko Petranović: Historija Jugoslavije 1918–1978, Nolit, Beograd, 1980.
- Dušan Bilandžić: Historija Socialističke federativne republike Jugoslavije, Školska knjiga, Zagreb 1985.
- Dušan Dragosavac: Zbivanja i svjedočenja, Globus, Zagreb 1985.
- Dragoslav Draža Marković: Život i politika 1967–1978, Rad, Beograd 1987.
- Miloš Mišović: Koji je tražio republiku, Narodna knjiga, Beograd 1987.
- Radošin Rajović: Avtonomija Kosova, Ekonomika, Beograd 1985.
- Albanci, Cankarjeva založba, Ljubljana 1984.
- Sinan Hasani: Istine i zablude, Centar za informacije i publicitet, Zagreb 1986.
- Dnevnik in spomini Staneta Kavčiča 1972–1979, 1980–11987, Časopis za kritiko znanosti 109/110, 111/112, Ljubljana 1988.
- Branko Horvat: Kosovsko pitanje, Globus, Zagreb 1988.
- Dragan Marković, Savo Kržarec: Liberalizam od Đilasa do danas, Sloboda, Beograd 1978.
- Dragan Marković, Savo Kržarec: Zašto su smenjivani, Partizanska k., Narodna k. 1985.

* * *

- Seje izvršnega komiteja CK ZKS 1958–1966.
- Seje predsedstva CK ZKS 1966–1968 in njegovih organov.
- Seje sekretariata CK ZKS 1968–1974.
- Seje izvršnega komiteja CK ZKJ 1958–1966.
- Seje predsedstva ZKJ 1969–1974.
- Seje izvršnega biroja predsedstva ZKJ 1969–1974; Zgodovinska arhiva CK ZKS in CK ZKJ.
- Pogovor Josipa Broza-Tita in Edvarda Kardelja z delegacijo avtonomne pokrajine Kosova in Metohije, 21. marca 1967 v Beogradu, NIN, 17.–31. maj 1987.
- Aktivnost SK Srbije u borbi protiv nacionalizma i šovinizma u SR Srbiji. Politika, 2. julij 1972, str. 3–15.

* * *

- Dr. Dušan Bilandžić, Trideset let programa ZKJ, Komunist, 6. maj, 10. junij 1988.
- Srbija pred pismom in potem, Delo, 15. april 1973.
- Jurica Korbler i Petar Stanivuković, Proljeće i jesen mas-poka u Hrvatskoj, Duga, št. 310–414, januar–marec 1986.
- Zdenko Has, Istina iz drugog ugla, Duga 316–317, april, maj 1986
- Pogovor z Vlado Gotovcem, Nova revija 69/70, 1988.
- Intervju z Ivanom Zvonimirom Čičkom, Mladina, št. 22, 3. junij 1988, str. 16–19.
- Intervju z Mikom Tripalom, Mladina št. 10, 11. marec 1988.
- Intervju z dr. Brankom Horvatom, Teleks, 11. februar 1988, št. 6, str. 16–20, in 18. februar 1988, št. 6, str. 16, 17.
- Tko li je šutio na Kosovu, Borba, 17.–21. marec 1987.
- Carevo novo ruho, Danas, 2. junij 1987, št. 276, str. 20, 21.
- Ranko Končar, Iskušenja otvorenih tema, Danas, št. 259, 3. februar 1987.
- Stane Kavčič, Spopad, Teleks, 7. januar 1988, št. 1, str. 18–21; 21. januar 1988, št. 3, str. 17–19.

IZ RAZPRAVE

dr. DUŠAN NEČAK

Tudi sam sem si zabeležil dachauske procese, v kontekstu, ki ga je načel Ivanič, namreč v kontekstu povezovanja dachauskih procesov z informbirojem. Treba je reči, da – po mojem mnenju – dachauski procesi neposredne zveze z informbirojevim sporom nimajo; so pa tudi drugačna mnenja. Dachauski procesi so fenomen, ki traja od leta 1947 do danes, čeprav je bilo devet procesov skoncentriranih v relativno kratkem razdobju, od aprila 1948 do konca 1949. Med seboj so zelo različni, od glavnega aprilskega do procesov leta 1949, s skupaj 31 obsojenimi.

Težko je trditi, da so procesi »slovenska stvar«. Slovenska posebnost so le toliko, kolikor so se dogajali samo pri nas, čeprav imamo podobne procese tudi v Splitu. Dolgo smo bili prepričani, da gre za »slovensko stvar«, po tem namreč, da je procese preiskovala le slovenska Udba in da je slovensko politično vodstvo ne glede na to, ali je bilo locirano v Ljubljani ali Beogradu, bilo tisto, ki je vodilo te procese. V zadnjem času pa se je pokazalo, da jugoslovanski okvir dachauskih procesov ne samo ni bil izključen, marveč je neposredno obstajal. Jugoslovanska Udba – Ranković, Stefanović, Kapidić, torej njeni vrhovi, so bili v določenem času (pred začetkom glavnega procesa) prisotni in so preiskavo do določene mere vodili. Vprašanje, ki pa še ni dokončno rešeno, je, ali so odšli v Beograd zato, ker so bili prepričani, da nima smisla naprej raziskovati, ker so ljudje nedolžni oziroma vsaj niso krivi tistega, za kar so bili obtoženi ali pa zato, ker so bili »naši« na pravi poti. Zagotovo pa se takrat ni dogajalo nič brez vednosti Beograda.

Drugo vprašanje, če sem te prav razumel, je, ali je v teh ljudeh treba iskati neke vrste opONENTE, opozicijo ali drugo garnituro nasproti obstoječemu političnemu vodstvu. Moje mnenje v tem pogledu ni povsem istovetno s kolegi v naši skupini, čeprav se razlikuje samo v podrobnostih, namreč, da to v nobenem primeru ni bila druga garnitura. To so bili ljudje, ki so bili na politični ravni po formalni plati dosti nižje od obstoječe garniture, po politični moči in ugledu pa daleč pod ravni, npr. Kardelja, Kraigherja, Marinka ali Mačka.

Največkrat pa se zastavlja vprašanje, zakaj in odkod ti procesi, zakaj taki, zakaj 11 smrtnih obsodb, če pustim ob strani druge podrobnosti. Naša skupina, ki to še raziskuje, ni prišla do dokončnega spoznanja in najbrž do njega tudi še lep čas ne bo mogoče priti, če sploh bo kdaj mogoče. Najbolj frekventirana teza, ki kroži v javnosti, je znameniti ruski spisak. V dokumentaciji nismo našli niti ene sledi o njem. Imamo pričevanja, imamo ljudi, ki to trdijo, imamo zapise, ki pravijo, da bi bilo to mogoče, vendar že sam potek dogodkov dezavuirajo to tezo oziroma jo pokaže kot nesprejemljivo. Če bi spisak res obstajal, bi ljudi, ki bi bili na spisku, aretirali vse naenkrat oziroma v kratkih časovnih presledkih. Pa ni bilo tako. Kot vemo, so se aretacije začele že leta 1947 (celo 1946. leta – Puffler) in so se nadaljevale tik do glavnega procesa aprila 1948. Kar smo lahko ugotovili in kar je nesporno, je, da ljudje za konkretne obtožbe niso bili krivi. Tu in tam je mogoče govoriti o kakšnih podrobnostih, ki so nekoliko drugačne od prejšnje trditve. Recimo pri Pavlu Gasserju je mogoče reči, da je bil delno kriv, vendar pa v načelu nihče ni bil kriv za to, kar so ga bili obtožili: za gestapovsko agenturo.

Dodatno vprašanje, ki se postavlja, je vprašanje eksekucije na smrt obsojenih. Uradni datum eksekucije je 12. maja 1948, vendar pa vsaj za nekatere zagotovo ne drži in so bili eksekutirani morda celo leta 1951. Postavlja se vprašanje, zakaj ta zamik, če vemo, da po prvem procesu leta 1948, Diehlovem procesu, ni bilo nobenih tako hudih obsodb. Nasprotno, nekateri so bili celo že spuščeni takrat, ko naj bi bil del tistih, ki so bili obsojeni na smrt, šele ustreljen.

Dachauske procese je treba jemati kot proizvod časa, pogojen ne samo z notranjepolitičnimi, ampak tudi z zunanjepolitičnimi razmerami v Jugoslaviji in po svetu. To seveda ni nobeno opravičilo, gre samo za to, da kot zgodovinarji skušamo dogajanje postaviti v čas in kraj. Treba je reči, da je Jugoslavija takrat živela v paranoičnem strahu. Ta paranoični strah je bil do določene mere napihnjen, po drugi strani pa so bili tovs resnici hudi časi za novo družbo. Zlasti ne smemo pozabiti na gestapovsko agneturo, ki je bila takrat še živa in za katero so bili pri nas prepričani, da je po dogovoru med Wolfom in Dullesom prešla v roke zahodnih obveščevalnih služb. Pod pritiskom gestapovske nevarnosti se je vse skupaj tudi odvijalo.

prof. TONE FERENC

Ali ni že Janžekovičeva komisija zanesljivo ugotovila, da niso bili nič krivi? To ni šele zdaj odkrila vaša komisija. Od tega je že deset let ali več.

dr. DUŠAN NEČAK

Ne samo Janžekovičeva komisija, ki je izdelala najširši elaborat o dachauskih procesih (več kot 300 strani), tudi Debevc, ki je bil takrat major Udbe, je že leta 1951 v analizi procesov jasno povedal, da obsojeni niso bili krivi. Poznamo tudi obsežen elaborat iz leta 1968, ki ga je izdelal nekaterim med vami znan Rado Škraba in ga sestavljajo tudi deli Debevčevega referata. Potem je bila istega leta imenovana komisija, ki jo je ustanovila partija (Izvršni komite CK Slovenije) in jo je vodila Lidija Šentjurs ali bila vsaj njen spiritus agens, končno je tu Janžekovičeva komisija, ki je izdelala doslej najširši elaborat. Zato smo v prvem poročilu o raziskovalni nalogi, ki je bila objavljena, jasno povedali, da so te ugotovitve, ki smo jih preverjali, povsem točne in da zato ni potrebe po posebnem, dodatnem študiju osnovnih dejstev. Skušali pa smo pojasniti nekatere podrobnosti, npr. locirati grobove eksekutiranih obsojencev. Pa še to naj povem, da ne bom razumljen, kot da česa nočem povedati: letos bomo oddali v tisk publikacijo, v kateri bomo objavili vse dokumente, ki smo jih videli in ki zadevajo dachauske procese. Po naših predvidevanjih bo knjiga obsegala nekaj sto strani.

dr. JANKO PRUNK

Najbrž je še precej stvari odprtih. V našem zgodovinoписu so tudi druge stvari, verjetno važnejše od dachauskih procesov, čeprav je to ena zelo kritičnih in žalostnih, ne preveč junaških za naš družbenopolitični razvoj. Mislim, da se zgodovinarji ukvarjamo tudi z drugimi rečmi, vprašanji koncepta graditve itd., ne samo z ekscesnimi pojavi. Vztrajal bi pri tem, da se take usmeritve v razpravi, kolikor mogoče, držimo. Zato bi rad, da preidemo k novim vprašanjem, kot so šesti kongres, koncept, ki je takrat dozorel do tiste junaške in pogumne odločitve, da smo po dveh letih skromnega eksperimenta delavskega samoupravljanja prišli do tega, da se je partija odločila za radikalno družbeno odpiranje, za radikalno demokratizacijo, o kateri vemo, kako se je končala, kako hitro se je ustavila pred velikimi problemi in kako je bil zavrt proces, ki se je začel v Zagrebu. Kaj se je dogajalo v letih 1952–1958, takrat so se na idejnem, političnem in gospodarskem področju dogajale zelo bistvene stvari.

mag. JERA VODUŠEK-STARIČ

Zgolj v prid celovite historične podobe let neposredno po izbruhu spora z informbirojem je treba poudariti, da je to obdobje, ki ga sicer upravičeno označujemo kot eno najbolj črnih obdobij, zelo zapleteno in polno dogajanj. Zato so sodbe o njem tudi tako različne. Tako nekako, kot če bi nas danes kdo vprašal, kaj je značilnost današnjega političnega trenutka. Verjetno bi vsako od nas o njem izpričal eno od resnic, ki pa zato ne bi bila nič manj resnična, težko pa bi podali celotno podobo dogajanj. Tako je pač s kriznimi oziroma prelomnimi obdobji, ki so tudi za zgodovinarje najtežji. Res je torej, da je čas po informbiroju čas, ko je prišlo do raznih političnih zaostrovanj, sodnih procesov, Golega otoka, do ideoloških razčiščevanj, ki so imela podlago v preteklih obdobjih.

Na drugi strani pa je prav to obdobje prineslo nekaj novosti (tudi s stališča razmer, ki so bile takrat veljavne v komunističnih partijah v drugih deželah) v partijski koncepciji lastne, kot tudi državne organiziranosti in politike. Mogoče smo tu premalo analizirali samo leto

1948, ko je namreč partija takoj po petem kongresu, vsaj v Sloveniji, nastopila z, pogojno rečeno, javnim delovanjem (vsaj v primerjavi s prejšnjim obdobjem ga lahko tako označimo). Prav tako so se hitro izvajale kadrovske spremembe, ločevanje partijskih in državnih funkcij. Partija je iskala oziroma je bila prisiljena iskati stik z ljudmi prek raznih konferenc, sestankov itn. Vse te organizacijske spremembe so nastajale v času, ko še ni bilo ideološkega obračuna oziroma preloma s Sovjetsko zvezo, in ostale ter se razvijale potem, ko je do njega prišlo, in tudi potem, ko je napetost minila. Dvojnost obdobja je videti tudi v tem, da se je na eni strani do skrajnosti zaostril odnos do kmeta, na drugi pa smo v Sloveniji imeli najmanjše število informbirojevcev in procesov proti njim. Zlasti je bilo teh obsodb malo leta 1948, več jih je bilo v valovih, ki so sledili (zlasti leta 1951), če me spomin ne vara. Vedeti je namreč treba, da je situacija dosegla svojo kulminacijo pozimi 1949/1950 oziroma spomladi 1950, ko je postalo jasno ne samo našemu vodstvu, ampak diplomatskim in drugim krogom po svetu, ne vem, koliko je to znano javnosti, da je bila možna in tudi zelo verjetna vojaška intervencija Sovjetske zveze v Jugoslaviji. Jeseni 1949 in nato pozimi te intervencije iz strateških razlogov še ni bilo pričakovati, na spomlad 1950 pa je tak razplet bil resno pričakovan.

Prav v tem času se je začela razvijati tudi teorija, ki je v svojem bistvu obračunavala s sovjetsko teorijo in prakso, iskali so odgovore za potrebe jugoslovanske prakse v klasičnih delih marksizma-leninizma. Ta prizadevanja so dosegla kulminacijo na šestem kongresu. Po njem se je ta teoretična ofenziva pomirila, nekatere rešitve so umaknili, razlogi za to pa v zgodovinopisju še niso pojasnjeni. Pri vseh teh stvareh se bo z raziskovanjem verjetno razkril še en pomemben element. Ta je, da so vodstvo naše revolucije kljub izkazani enotnosti le sestavljali ljudje. In to ljudje, ki so, četudi se že niso povsem in povsod strinjali s koncepcijo revolucije, ki so jo izvajali, nedvomno izhajali iz različnih pogojev njene realizacije, tj. vsak se je tudi individualno razvijal od predvojnega ilegalnega delovanja, partizanščine do povojnega dela v različnih razmerah in okoliščinah. Takšne razlike v pogledih pa je glede na stanje v naših povojnih arhivih sila težko raziskovati in analizirati. Prav tako so se razlikovale tudi možnosti in potrebe od Triglava do Gevgelije. In to je še en od neraziskanih, vendar pomembnih elementov v povojnem razvoju.

V zgoraj opisanem ideološko sproščanje sodi tudi razplet primera Kocbek. Pri Slovencih se je ta prva povojna odjuga oziroma poskus demokratizacije kaj hitro začel. Zato je tudi zelo kmalu prišlo do razprav o individualni svobodi, o humanosti družbe, o Osvobodilni fronti, socializmu itd. Novonastale razmere si je po svoje tolmačila tudi katoliška cerkev, zato se akciji proti cerkvi in Kocbeku leta 1951 ne ujemata po naključju. Slovenska politika je njuni akciji videla povezano in je zelo hitro in odločno obračunala s Kocbekom. Vodilna človeka pri tem obračunu sta bila Kardelj in Kidrič, ki sta obenem bila vodilna tudi pri oblikovanju koncepta samoupravljanja do šestega kongresa. To nam nedvomno kaže tudi na to, do kam je ta prvi val demokratizacije bil pripravljen iti. Tako torej lahko zelo poenostavljeno strnemo to dogajanje s tezo, da sta se v tem času zelo izrazito – pa tudi po šestem kongresu se ta proces ni končal – spopadla dogmatski koncept partije in iskanje novega koncepta. Vendar pa do javne in odkrite razprave o tem nikoli ni prišlo.

V Sloveniji je bilo najmanj informbirojevcev v primerjavi z drugimi deli Jugoslavije in je bilo razmeroma tudi malo zaprtih. Veliko več je bilo zaprtih tistih ljudi, ki niso bili informbirojevci. Zanimivo bi bilo slišati, ali so znane številke, konstelacije, politika na tem področju, menjanje te politike v raznih fazah in praktično vprašanje, ki izhaja iz tega: ali je bila ohranitev sistema družbeno koristnega dela posledica množičnega odpusta nemške delovne sile iz nemških vojaških taborišč. Pri tem mislim na Tempa, ki pravi: »Nismo imeli strojev, nismo imeli denarja, imeli pa smo delovno silo in smo ljudi pošiljali na družbeno koristno delo, potem sem pa zvedel, da je bil še celo moj stari profesor zaprt, ki so ga potem spustili, ker njegova delovna sila verjetno ni bila posebej učinkovita.«

dr. DUŠAN BIBER

Splošno znano je, da je bilo v Sloveniji v primerjavi z drugimi deli Jugoslavije, sorazmerno najmanjše število – okrog tisoč – ljudi, ki so se izjasnili ali bili vsaj sumljivi kot pristaši informbiroja. Ni pa na voljo podatkov o številu oseb, ki so bile priprte in poslane v delovna

taborišča na tako imenovano družbeno koristno delo za šest do štiriindvajset mesecev in to zgolj na osnovi sklepov anonimnih administrativnih komisij. Naj dopolnim, Svetozar Vukmanović-Tempo v svojih spominih omenja, da je bil некоč zaprosen za intervencijo. V takšnem taborišču se je namreč znašel celo njegov univerzitetni profesor. Tempo, če prav pomnim, je zapisal, da takrat pač nismo imeli deviz niti gradbenih strojev in od tod ideja, da delomrzneže in druge pošljejo na delo. Že Karel Marx pa je ugotovil (tega se Tempo ni spomnil), da so sužnjeposestniške družbe razpadle, ker sužnji pač niso bili ne gospodarsko ne drugače motivirani za dobro delo.

Zanima me s tem v zvezi, če so mlajši kolegi morda naleteli na kaj več podatkov o tem vprašanju? Mar ni morda na število aretacij in pošiljanje v delovna taborišča vplivalo tudi dejstvo, da so poleti 1949. leta večinoma že bili izpuščeni nemški vojni ujetniki in so se planerji znašli v škripcih? Morda se kdo še spominja, kako in zakaj je po nekaj racijah zamrla in se ni več obnovila ljubljanska promenada na današnji Cankarjevi ulici in v Tivoliju?

MARTIN IVANIČ

Našel sem samo eno pismo neke partijke, ki ga je naslovila na drugi slovenski kongres in v njem zapisala, da naša usmeritev povzroča negativne učinke. Zavzemala se je za to, da bi to politiko popravili. Arhiv hrani tudi dokumente komunistov, kaže, da je bila ta ženska potem uvrščena med informbirojevce. To je edini dokument iz leta 1948, ki sem ga našel, da se je namreč neki komunist individualno opredelil, medtem ko so na drugi strani bili pozivi k reviziji naše politike, naj se vendar na neki način spokorimo pred Sovjeti. Tega, koliko je bilo informbirojevcev v Sloveniji, ni še nihče obdelal. Ta odstotek je v Sloveniji manjši po mojem iz preprostega razloga, ker je slovenska politična duša, s partijsko vred, verjetno takšna. Kolikor mi je uspelo raziskati partijske in vojne dokumente od predvojnega časa do danes, sem opazil, da so iz osrednje ustanove vedno prihajali kakšni ukori na slovensko kot nekakšno liberalistično razpuščenost. To se je neprestano dogajalo. Najbolj ilustrativne so ugotovitve zveznih partijskih komisij oziroma skupin, ki so prihajale na obisk v Slovenijo. Saj je bilo zanje neverjetno, da je bil leta 1948 krščanski socialist predsednik krajevnega ljudskega odbora; to jih je dobesedno šokiralo.

Po mojem imamo takoj po izbruhu spopada upad v smislu zaostritve. In to zato, ker naši komunisti verjamejo, da je moč nekatere stvari spremeniti. Naši so bili prepričani, da je možno Sovjete prepričati o njihovem zmotnem stališču do tistega, česar nočejo upoštevati in videti, na drugi strani pa do zaostrovanja tako imenovanih kapitalističnih elementov znotraj Osvobodilne fronte itd. Po drugi strani, če gre za zaostrovanje politike v masi, da rečem najbolj enostavno, sem osebno prepričan, da tega ni moč pripisati samo posledicam informbiroja v tem smislu, da bi bili kapitalistični elementi izkoreninjeni na vasi, ampak tudi temu, da so z uvajanjem te politike skušali sprostiti tisto delovno silo, po kateri je bilo več povpraševanja in ga je sprožil tudi informbiro. Poleg tega je leta 1948 primanjkovalo 3500 stanovanj, hkrati pa je manjkalo še 5000 delavcev. Skratka, problemi so se kopičili in povezovali, potem pa so naši spoznali, da ne gre za tako imenovano revolucionarno vehementno stališče Sovjetske zveze, in začel se je proces samoizpraševanja, razmišljanja in iskanja drugih rešitev. Prvi zaostritveni sunek v letu 1949 je mogoče malo presenetil, potem pa je bilo logično, da je šla zadeva v demokratizacijo. Osebno mislim, da se je naša partija po šestem kongresu kar nekako ustrašila lastne korajžje. Tudi vrsta gospodarskih razlogov je potem narekovala določene zaostritve glede na koncept.

dr. JANKO PRUNK

Slišali smo, da šesti kongres ni bil obdelan v partijski zgodovini. V uradni zgodovini, ki jo je izdala zveza komunistov sama, pisani s stališča pripadnikov, simpatije do zgodovinske poti in prakse zveze komunistov, je to najslabše obdelano poglavje; najbolj se ga izogibamo. Največ je bilo o tem napisano od strani politologov, ne toliko zgodovinarjev. Zdaj pa naj bi nekdo vzel raziskovalno nalogo o tem obdobju 1952–1958 in raziskal, kje je mogoče identificirati vzroke, da se je po letu dni 1952–1953 trend široke demokratizacije, iskanje novega koncepta, končal v obračunu z Djilasom. Zakaj se je center partije, vodstvo na čelu

s Titom, Kardeljem oziroma celotnim politbirojem ustrašil, razvoj zavrl in se potem nekaj časa šel idejno mrtvilo, ki je oživelo šele v razpravah okrog leta 1957 o izdelavi novega programa. Ali je šesti kongres lahko tudi v določeni smeri konsekvентno mišljen v smeri, kakršno je razvil Džilas v člankih od novembra 1953 naprej?

ZDENKO ČEPIČ

Načel bi neko drugo temo. To je delavsko samoupravljanje, na katerega se danes vsi sklicujemo v vsakodnevni praksi. Poudarek je na delavskem. Postavlja se namreč vprašanje o začetkih samoupravljanja, še bolj pa o vzrokih za njegovo uvedbo. Zakaj v pozni jeseni leta 1949 naenkrat pride do ideje za uvedbo delavskega samoupravljanja. Vprašanje je: kje je pravi vzrok in povod za to? Ali je to res v ideji in praksi Pariške komune, ali pa v izkušnjah narodnoosvobodilnega boja, kar nam je bilo do sedaj dopovedano, ko smo iskali korenine »našega« samoupravljanja. To ne bi vzdržalo poglobljene znanstvene analize in kritike, ker delavsko samoupravljanje in tisto kar je bilo predstavljano kot samoupravljanje na žagah v Loški dolini na Notranjskem leta 1942 ne gre tako enostavno skupaj. Pa tudi ne samoupravljanje v Užicah jeseni leta 1941. Morda po nekaterih pojavnih oblikah, medtem ko glede na vzroke še zlasti pa povode za uvedbo delavskega samoupravljanja pa nikakor ne. Samouprava iz narodnoosvobodilnega boja, ki se kaže skozi zgradbo in delovanje organov oblasti in njihovo teritorialno pristojnost in delavsko samoupravljanje tudi nimata nobene neposredne zveze. Gre v bistvu za dva različna pojma in pojava. Pri prvem gre za teritorialno načelo oblasti in upravne pristojnosti posameznih oblastnih organov, pri drugem pa predvsem za družbeno- ekonomski odnos. Od kod in zakaj iznenada konec leta 1949 vznikne, lahko bi rekli od nikoder, ideja o tem, da se gre v to, da dobijo delavci soudeležbo in soodgovornost pri upravljanju in poslovanju podjetij. Na to še nimamo odgovora, zlasti ne pravega, podprtega z dejstvi. Zakaj prav konec leta 1949, ki je bilo v vseh pogledih, predvsem pa v gospodarskih, najtežavnejše leto v povojnem razvoju Jugoslavije do tedaj, morda pa tudi za kasneje. Kdo je stal kot oseba ali kot politični organ za rojstvom ideje samoupravljanja? Težko je verjeti, da je bila to kolektivna ideja partije ali partijskega vodstva. Kakšen je bil delež sindikatov pri tem?

Postavlja se tudi vprašanje, zakaj je z letom 1946 brez vsakega zakonskega sklepa, brez vsake politične odločitve, vsaj sedaj še ne znane, enostavno ugasnila inštitucija delavskih zaupnikov, vzpostavljena leta 1945. Odgovor je sicer na videz enostaven in logičen: z podražitvijo domala vse industrije, ko izgubi gospodarstvo kapitalistični značaj, delavski zaupniki v socialističnih tovarnah enostavno niso več potrebni, saj vendar vodi vse država delavskega razreda. (sic!) Edine volitve delavskih zaupnikov so bile v začetku leta 1946, ko so bili izvoljeni za leto dni. Naslednjih volitev enostavno ni bilo več. Delavski zaupniki, inštitucija delavskega razreda znana že izpred vojne, so po vojni zakonsko dobili na eni strani tudi nekoliko drugačno vlogo, pa tudi pristojnosti. Sindikati, pod vodstvom Djura Salaja, so ob sprejemanju zakona o delavskih zaupnikih zahtevali zanje večja pooblastila kot so jih imeli pred vojno in kot so bila nato postavljena tudi v zakonu. Zahteve sindikatov so bile v zvezi s pristojnostmi delavskih zaupnikov v mnogočem podobne tistim, ki so jih dobili člani delavskih svetov oziroma delavski sveti z uzakonitvijo delavskega samoupravljanja leta 1950. Ali ne bi morda bilo potrebno iskati nekatere korenine delavskega samoupravljanja, kot je bil uveden z letom 1950, tudi v povojni praksi, še bolj pa v načelih delovanja delavskih zaupnikov.

Zakaj delavsko samoupravljanje prav v letu 1950 oziroma konec leta 1949? To je bila potreba, ki jo je morala oblast, država in partija dati delavskemu razredu, v imenu katerega je tekel družbeni razvoj. To je bilo neke vrste popuščanje delavskemu razredu kot tistemu, ki je bil vsaj v besedah in geslih nosilec oblasti. Temu je namreč tedaj šlo materialno zelo slabo, primanjkovalo je osnovnih življenjskih potrebščin, pa tudi stanovanj, preskrba je bila na karte itd. Položaj je bil na gospodarskem področju skrajno zaostren in slab, izvajanje petletke je doživljalo krizo, kar je bila posledica v prvi vrsti spora z informacijskim in odpovedi gospodarskega sodelovanja držav iz Stalinovega tabora. Ob slabem gospodarskem položaju, ki je imel neposredne posledice tudi na delavski razred in na njegov materialni položaj, pa

se je slabšal tudi položaj agrarnega prebivalstva. Kmetijska politika, kakršna je bila v letu 1949, s poudarkom na forsiranju kmečkih delovnih zadrug in obveznih odkupov, je zaostrovala položaj na vasi. Industrializacija je zahtevala neprestano novo delovno silo. (To se posredno navezuje tudi na družbeno koristno delo, o čemer je govoril dr. Dušan Biber.) Delovna sila se je rekrutirala na vasi, ker je na eni strani povzročalo pomanjkanje le te v agrarni proizvodnji, na drugi pa je zaradi povečanja števila prebivalstva v mestih in v neagrarni proizvodnji imelo to za posledico povečanje potreb po življenskih potrebščinah, hrani pa tudi stanovanjih. Neprestani priliv nove delovne sile v industrijo je še slabšal materialni položaj delavskega razreda, saj je povpraševanje prehitelo in presegalo ponudbo, torej tisto, kar je lahko država nudila delavskemu razredu v materialnem pogledu. O slabem materialnem položaju delavskega razreda na eni in njihovih zahtevah glede izboljšanja na drugi strani so na primer, delavskega razreda na eni in njihovih zahtevah glede izboljšanja na drugi strani so, na primer, nezadovoljstva delavcev nad njihovim življenskim standardom in zahteve, ki so jih postavljali za njegovo izboljšanje, zlasti v predelih, kjer je bil proletariat »star«, na primer v revirjih in na Jesenicah, so v teh partijskih poročilih označili za socialdemokratizem. To pa je v tedanjem partijskem besednjaku in pojmovanju veljalo za nekaj negativnega, reakcionarnega, z eno besedo nesprejemljivega. Vendar pa te zahteve delavcev iz starih industrijskih centrov, kjer je imelo delavsko gibanje tradicijo in izkušnje, v mnogočem spominja na tisto, kar je bilo nato uzakonjeno kot zahteva in bistvo delavskega samoupravljanja. Na eni strani je torej partija nekatere upravičene zahteve delavskega razreda odklanjala kot socialdemokratizem, na drugi pa je v naslednjem koraku botrovala izražanju teh zahtev in način izražanja uzakonila kot delavsko samoupravljanje.

Drugo vprašanje, ki ga imam v zvezi z delavskim samoupravljanjem pa je: kje je začetek krize oziroma procesa njegove negacije. Ta se je dejansko začela že v trenutku, ko še ni niti prav zaživelo. Delavsko samoupravljanje, uzakonjeno leta 1950, iz vzrokov navedenih zgoraj, začenja doživljati svoje nasprotje že leta 1952, 1953, ko se začne samoupravljanje prenašati iz tovarn na nivo, danes tako imenovanih družbenopolitičnih skupnosti, to je tedaj ustanovljenih občin, pa vse do vrha organizacije države. Delavsko samoupravljanje začne s tem izgubljati svoj družbenoekonomski značaj, saj družbeno samoupravljanje ali upravljanje postaje vse bolj oblika političnega sistema. To je v nekem smislu pomenilo negacijo delavskega samoupravljanja ali vsaj razlogov zaradi katerih je bilo to v začetku petdesetih let uvedeno. Delavski razred, zaposleni v tovarnah, katerim je delavsko samoupravljanje dalo neke možnosti, pravice ter tudi zakonsko dolžnost upravljati s tovarnami, začne to možnost neposredno izgubljati že z uvedbo zborov proizvajalcev. Ti so bili najprej uvedeni v občinske skupščine, nato pa še v ostale, vse do zvezne. V zборе proizvajalcev namreč niso bili voljeni delavci, neposredni proizvajalci, marveč tisti, ki so v njihovem imenu upravljali z družbeno lastnino – od direktorjev tovarn pa do različnih administrativnih in upravnih kadrov. Seveda se ob tem postavlja vprašanje, ki ga je treba še natančneje raziskati, namreč, kakšna je bila poklicna oziroma socialna struktura delavskih svetov v prvem mandatnem obdobju njihovega delovanja na eni strani, ter kakšna je bila sestava skupščinskih zborov proizvajalcev na drugi strani. Vprašanje je: koliko je bilo v teh zboreh proizvajalcev resničnih neposrednih proizvajalcev, tistih izza stroja in koliko tistih izza pisalne mize. Vprašanje je tudi, v kolikšni meri so se zbori proizvajalcev, od občine do zveze, ukvarjali z »delavskimi« vprašanji oziroma s čem so se sploh ukvarjali. Že prvi pogledi v sestavo zborov proizvajalcev kažejo, da so v njih bili predvsem tisti iz upravnega aparata proizvajalnih podjetij, ki so nato odločali v imenu delavcev. To pomeni, da je oblast delavcev, ki so jo dobili z geslom »Tovarne delavcem!« začela prehajati na nivoju družbenega upravljanja v roke administracije in birokracije. V bistvu se je upravljanje na nek način vrnilo v roke tistih, kateri so imeli to oblast že pred uvedbo samoupravljanja. Družbeno upravljanje ter njegova nadaljnja oblika, izražena v komunalnem sistemu, je tako vrnila oblast tistim strukturam, ki so jo že imele, seveda na nekoliko spremenjeni osnovi in oblikah. Ta proces se je z leti še poglobljal in delavsko samoupravljanje v svoji izvorni ideji, in v namenih, s katerimi je bilo uvedeno, je postajalo vse bolj politično geslo in pa črka na papirju ter tudi stvar zgodovine.

To je torej nekaj vprašanj, na katere bo moralo zgodovinopisje dati tudi svoj odgovor, in to način ali metodo, ki bo v skladu z znanstvenim pristopom, značilnim za zgodovinopisje.

dr. DUŠAN NEČAK

Nadaljeval bom prejšnjo temo. Govor je bil o zapiranju do leta 1948–1949. Rad bi kolegu Bibru citiral kratek odlomek iz poročila okrožnega sodišča v Celju, iz sredine leta 1948, ki bo po mojem najbolj značilno pokazal, kakšno je bilo takrat sodstvo, kaj je imelo za nalogo oziroma kaj je mislilo, da je imelo za nalogo.

Pravijo takole: »Brez dvoma je sodišče borbeni organ, ki se mora boriti zoper razredne sovražnike. Posebej mora paziti na ostanke kapitalizma, ki na rafiniran način delujejo proti interesom ljudstva in na prikrit način, neposredno ali posredno, po raznih kanalih služijo in podpirajo mednarodno reakcijo. Sodišče mora biti ostro orožje v rokah delovnega ljudstva, s katerim se isto bori proti nasprotnikom in s katerimi bije boj za zmago socializma. Zlomiti in popolnoma zadušiti odpor strmoglavljenih zemljiških gospodov in kapitalistov je nujna potreba, če se hočejo delovne množice obdržati na oblasti, kajti buržoazija, strmoglavljena v deželi, je še vedno modrejša od proletariata, ki jo je strmoglavil. Za doseg tega delovno ljudstvo v svojem boju uporablja svoje borbeno sodišče, zlasti pa kazenski sodnik. Zaradi tega je težišče sodobnega sodstva v kazenskem oddelku. Običajno se očita sodišču, da je pri kaznovanju premilo. Zato bom podal pregled kazni (piše namreč predsednik okrožnega sodišča, opomba D. N.), ki so bile izrečene. Kot sem že omenjal, je bilo izrečenih v polletju 1948 12 smrtnih obsodb, to je 4 % vseh izrečenih kazni. Je to visok odstotek v primerjavi z drugimi vrstami kazni. Po teh kaznih je seglo sodišče pri tistih storilcih, ki so zagrešili za družbo skrajno nevarna dejanja in pri katerih je menilo, da prostostna kazen na storilca ne more več vzgojno vplivati. Z druge strani pa tudi zaradi tega, da državljane odvrne od podobnih grehov.«

Iz takega koncepta sodišča je jasno, da je kazensko preiganje ena osnovnih metod utrjevanja oblasti po vojni.

dr. DUŠAN BIBER

Nisem vpraševal o sodstvu, marveč o delovanju administrativnih komisij. Vprašanje je jasno: ali je bila tedanja represija z družbeno koristnim delom v funkciji predvsem politične represije ali pa je služila v prvi vrsti kot sredstvo za izpopolnitev prve petletke, torej za gospodarske cilje glede na izpustitev nemških ujetnikov. Namesto strojev torej živa delovna sila, prisilno na »družbeno koristnem delu«, DKD imenovanem.

dr. BOŽIDAR JEZERNIK

Marmorni ljudje

(POGLAVJE
IZ ZGODBE O GENERACIJI 1948)

Ker nekateri bralci ne vedo, kdo so bili marmorni ljudje, naj takoj povem, da so to bili ljudje, ki so v času velike obnove v vojni porušene domovine iz tega ali onega razloga dobili mesto v tako imenovanem podjetju Marmor, ki je imelo večino svojih delavnic na Golem otoku. Njihovo delo je bilo kopati in obdelovati marmor, simbol trdnosti in veličine; in ko so obdelovali kamen, ki je pod njihovimi rokami dobival nove oblike, so hkrati oblikovali (izgrajevali, prevzgajali) tudi sebe. Marmorni ljudje so se tedaj rojevali v kamnitem prahu in med okreščki v znoju svojega obraza. O njih je bilo do sedaj le malo zapisano in tudi pričujoči zapis ne pri-
naša o njih »polne resnice«; ne o njih, niti ne o zgodovinskih okoliščinah, v katerih so živeli. Dostopni viri mi česa takšnega ne omogočajo.

* * *

Leto 1948 velja za eno najpomembnejših prelomnic v novejši jugoslovanski zgodovini. Doseženo je tudi izjemno visoko soglasje pri ocenjevanju takratnih dogajanj: »Čeprav bodo zgodovinarji, memoaristi, pisatelji in mnogi drugi, večji peresa, pisali tudi v prihodnje o našem prelomu s Stalinom, o tem prelomnem trenutku v zgodovini socializma, bi vendarle mogli reči, da je glede tega že danes – vse jasno.«¹ O dogajanjih v letu oziroma letih velikega preloma je bilo že veliko napisano; toda prav kakor v tej številki Borca, kjer so bolj ali manj poglobljeno obravnavani številni vidiki tega obdobja, lahko o vprašanju usode »odpadnikov« zremo malo in še to zgolj iz spominskega zapisa nekdanjega »informbirojevca«.² – Zgodovina v tem primeru še ni začela capljati za zgodovino, če smem parafrazirati misel Jožeta Dežmana.

V času velikega preloma se je med drugim pojavil tudi nov pojem »'informbirojavec', ki od tedaj pomeni novo 'peto kolono', to je, neprenehno, vztrajno in nepomirljivo borbo jugoslovanske revolucije zoper stalinistični dogmatizem – tako navzven kot navznoter«.³ O informbirojcevih je bilo veliko govora, predvsem kadar je govorec našteval notranje sovražnike, ki zavirajo naš razvoj, o njihovem življenju v izolaciji pa v naši javnosti do osemdesetih let sploh ni bilo slišati. Nič nenavadnega, če je pred leti neki srednješolec

v anketi na vprašanje, kdo so bili »ibeovci«, odgovoril: »Pripadniki plemena IBO.«⁴

V tujini so zapise o zaporih in taboriščih za informbirojevce in o režimu v njih jugoslovanski emigranti iz propagandističnih razlogov začeli objavljati že dosti prej. Po navedbah Sava Kržavca in Dragoslava Markovića je bila v Albaniji objavljena prva takšna knjiga že leta 1958.⁵ Pri nas je leta 1968 izšla brošurica pod obetavnim naslovom *Istina o Golom otoku*, v kateri pa informbirojevci niti z besedico niso omenjeni.⁶

Dolgoletni molk o tej temi sta prekinili še knjigi Antonija Isakovića⁷ in Branka Hofmana.⁸ V zadnjem letu so izšla dela Miroslava Popovića,⁹ Davida Tasića¹⁰ in Mihaila Simića.¹¹ Kazalo je že, da bo štiridesetletnica velikega preloma pomenila dokončen padec tega tabuja. Vendar je v mesecu septembru v imenu odbora za zaščito svobode mišljenja Neca Jovanov naslovil na jugoslovansko javnost sporočilo, iz katerega izvemo, da se je z odločbo vrhovnega sodišča SR Srbije Kz-II-431/88 končal postopek za prepoved razpečevanja dvojne številke lista Književne novine, z dne 1. julija 1988. »Omenjena številka je bila prepovedana, ker je bilo v njej navedenih 'več neresničnih in alarmančnih trditev o velikanskem številu žrtev na Golem otoku in odgovornosti ljudi iz najvišjega državnega in partijskega vodstva SFRJ, kar lahko vznemiri javnost.' To piše v članku Zločinci in žrtve, v katerem je pisatelj Dragoslav Mihailović odgovoril Borivoju Viskiću, nekdanjem oficirju Udbe, ki je bil po uradni dolžnosti vtihotapljen med taboriščnike na Golem otoku, ki pa so se ga dobro zapomnili po zverski surovosti in neverjetni moralni neobčutljivosti.«¹²

Spor z državami realnega socializma je pomenil zelo resno grožnjo za mlado jugoslovansko revolucijo. Kako velika je bila ta nevarnost, dovolj ilustrativno kaže naslednji spominski zapis nekdanjega upravnika madžarske generalštabne akademije. Julija 1951 je prišel k njemu v pisarno generalštabni polkovnik Rdeče armade Nikolaj Vološin, češ da širijo na akademiji antisovjetsko propagando. To je utemeljeval s tem, da se pri pouku vojaške geografije učijo o Podkarpat-ski Rusiji, ki je sovjetsko ozemlje. Namen vojaške geografije pa je učiti kandidate za generalštabne oficirje o potencialnih bojiščih. Sovjetsko ozemlje ne bo nikoli več bojišče! Če svojim študentom nakazujejo nasprotno, je to antisovjetska propaganda, s katero je treba takoj prenehati. »Vaši študentje se morajo spoznavati z enim samim bojiščem, z ozemljem sovražnika, z Jugoslavijo. Če kakšnega študenta vaše akademije zbudimo iz najglobljega spanja in ga vprašamo o vojaških značilnostih reke Vardar, mora biti sposoben v hipu pravilno odgovoriti.«¹³

Ena od **izsiljenih obrambnih reakcij** je bila poleg povečane vojaške pripravljenosti in premeščanja strateških industrijskih obratov v notranjost države tudi izolacija potencialne pete kolone. »V IB-strategiji blokade, je tako imenovani notranji dejavnik – peta kolona – imel zelo pomembno, če ne celo odločilno vlogo. Zato je tudi moral biti energično onemogočen, preden bi začel organizirano akcijo. Iz zgodovine je znano, da so mlade revolucije, ki niso bile zmožne odločno ubraniti svoje začetne pridobitve in svojo novo oblast, hitro propadle, bodisi zaradi zunanje, bodisi zaradi razredne intervencije znotraj nje same.

¹ Dragoslav Marković, *Istina o Golom otoku*, Beograd 1987, str. 7–8.

² Martin Mencej, *Od Ljubljane prek Bileće na Goli otok*; v: *Borec* 1988, št. 10, str. 895.

³ Dragoslav Marković, op. cit., str. 7.

⁴ Igor Mandić, *Mlin za ljude*, str. 47; v: *Danas*, 26. julij 1988; str. 47–48.

⁵ *Informbiro i Goli otok*, *Nin*, 28. junij 1981–2. maj 1982, št. 3, str. 55.

⁶ Danijel Jelinčić, *Istina o Golom otoku*, Šibenik 1968.

⁷ *Tren 2*, Beograd 1982.

⁸ *Noč do jutra*, Ljubljana 1984.

⁹ *Udri bandu*, Beograd 1988.

¹⁰ *Leševi s Golog*, Ljubljana 1988.

¹¹ *Na Golom otoku*, Beograd 1988.

¹² *Delo*, Sobotna priloga, 17. september 1988, str. 27.

¹³ Béla Király, *The Aborted Soviet Military Plans Against Tito's Yugoslavia*, str. 275–276; v: Wayne S. Vucinich ed., *At the Brink of War and Peace: The Tito – Stalin Split in a Historic Perspective*, New York 1982, str. 273–288.

Tako je tudi nastopilo hitro in radikalno maščevanje zoper vse tiste, o katerih se je vedelo ali zgolj sumničilo, da so pristaši IB in da lahko postanejo jutri iz ideoloških nasprotnikov aktivna peta kolona, pripravljena na podiranje družbenega sistema in ustavne ureditve.¹⁴

Tedaj nikakor ni šlo samo za »nesrečnike, ki niso imeli dovolj mehke hrbtenice in trdih možganov«, kakor je zapisal nekdo, ki je bolj mislil na besedni učinek kot na vsebino; šlo je za **dejansko nevarnost**. »Če upoštevamo, da je bilo tudi med oficirji visoko število 'kominformistov' – v spominu imam število 7000! – nevarnost res ni bila nedolžna, čeprav se je pri 'budnosti' pretiravalo.«¹⁵ Nevarnost je bila še toliko večja, ker je bila v tistem času izvenpartijske opozicija brez vsakršne realne moči.

Vsaka država pa se brani v skladu s stopnjo ogroženosti in s stopnjo doseženega kulturnega nivoja. Tako je bilo v obdobju od leta 1948, ko je bila objavljena resolucija informbiroja, do leta 1963, ko so jugoslovanski organi za notranje zadeve aretirali 55.663 oseb, ki naj bi na različne načine podpirali akcijo Moskve in vzhodnega bloka proti Jugoslaviji.¹⁶ »Po 'liniji IB' je bilo skupno kaznovanih in je prestajalo kazen 16.731 obsojenih. Bili so dveh vrst: 11.694 takšnih, ki so bili 'administrativno kaznovani' na podlagi štirih točk zakona, ki je bil tedaj sprejet in v katerem je bila najpomembnejša določba tista o izolaciji, to je o pošiljanju na 'določeno mesto bivanja', na 'družbeno koristno delo'; in 5037 sodno kaznovanih na različne vrste časovnih kazni.«¹⁷

* * *

Spor z zavezniki tedaj ni prinesel napetosti samo na državnih mejah, huda napetost je prevladovala povsod. »Stalinisti so bili odkriti ali so se pojavljali po vseh ustanovah, prosovjetska propaganda, zmerjaška in zastrašujoča, je vznemirjala razum in drobila živce mnogim. Dvom in nezaupanje sta se vgnezdila v duše vseh, ki so se čutili odgovorne za državo, za preteklost in partijo. Ranković mi je nekoč na začetku spopada trpínsko rekel: 'Najhuje je, da ne veš, kdo je sovražnik. Še včerajšnji tovariš – sovražnik, sovražnik v lastnih vrstah!'«¹⁸

Kakor se spominja Milan Apih, »so se nam takrat sproti odpirale oči in kako sta se v nas, ki smo bili dotlej vendar tako rekoč poklicni branilci sistema, ki nam je bil od nekdaj postavljen za zgled in smo ga tudi zvesto posnemali, vračala srd in sum do vsega, kar je prihajalo od 'tam'«. ¹⁹ Absurdni očitki, ki so prihajali iz socialističnih držav, so povzročili, da so se pri večini »skoraj v hipu podrle vse dotedanje iluzije«. Vedno manj so imeli razumevanja za takšne, ki so še vedno omahovali ali celo vztrajali pri pozicijah informbiroja. »Obenem pa je postala vedno bolj razumljiva ostrina postopka z njimi, predvsem pa **sum**, sum v vsakogar, ki se je počasi začel razraščati skoraj do manije.«²⁰

Samo po sebi je razumljivo, čeprav ne vedno tudi opravičljivo, da je v takšnem vzdušju prihajalo do »pretiravanja v budnosti« varnostnih organov. Ta pretiravanja so bila meseca junija 1951 celo predmet obravnave na četrtem plenumu CK KPJ. Aleksandar Ranković je v uvodnem referatu med drugim tedaj rekel: »Nekateri organi Udbe niso v zadostni meri dojeli, da je treba vse zakone in predpise dobro poznati in jih dosledno izvajati v svojih postopkih in pri svojem delu, kajti Udba v nobenem primeru ne stoji nad oblastjo in nad zakonom, ampak je po karakterju svoje organizacije in svojih nalogah v prvi vrsti poklicana varovati interese ljudske skupnosti in da se strogo drži zakona.

Eden od glavnih problemov, ki je v razkoraku z linijo demokratizacije celotnega življenja naše države, so pojavi nepremišljenega odvzemanja svobode posameznim državljanom s strani nekaterih organov. Po podatkih Javnega tožilstva in Ministrstva za notranje zadeve FLRJ, na primer, je v teku leta 1949 od skupnega števila aretacij, ki jih je izvršila Udba, 47 odstotkov neopravičenih, to je, po končani preiskavi so bili ljudje spuščeni iz preiskovalnega zapora ali oproščeni...«²¹

Če upoštevamo, da je tedanja oblast, kakor je značilnost vseh mladih revolucij, nastopala s stališča zgodovinske nezmisljivosti, lahko domnevamo, da je bilo tudi med tistimi, ki so bili v izvedenih postopkih spoznani za »krive«, precej takšnih, ki niso kršili nobenega zakona. Takšno ravnanje pa je bilo v skladu tudi s tradicionalnim pojmovanjem pravičnosti v nekaterih delih Jugoslavije,

kakršno je opisal Anglež Henry Blount že v prvi polovici 17. stoletja: »njihova justica, čeprav ni tako nepremišljena kot domnevamo mi, vendarle rajše uniči dva nedolžna kot bi dopustila enemu krivcu pobegniti; kajti meni-jo, da pri eksekuciji nedolžnega, ki velja za krivca, eksempel učinkuje, kot če bi bil dejan-sko kriv...«²²

Dragan Marković navaja v svoji knjigi med drugim tudi primer mladega poročnika V. S., ki je bil na sodišču spoznan za »krive-ga«, čeprav so vsi udeleženci procesa vedeli, da je nedolžen. »Obtožba je bila čudna, vendar v tistem času vendarle možna: V. S. je v nekem kavarniškem pogovoru trdil, da je našo revolucijo (kot tudi kitajsko) vodilo in bilo njena poglavitna sila kmetstvo in ne delavski razred; poleg tega je v tej razpravi grobo užalil in ozmerjal majorja R., uprav-nika lokalne politične šole. Tožilec je na razne načine, celo teoretično utemeljeval krivdo V. S. in njegovo napačno opredelitev. Vse je bilo bolj ali manj jasno, samo tega nikakor nismo mogli razumeti, kakšno zvezo ima to z informbirojem.

Na srečo je bil predsednik sodnega senata star, izkušen pravnik, polkovnik, ki je kmalu dojel nesmiselnost tožbe. Naredil je odmor in pristopil k meni (tj. odvetniku V. S. – op. B. J.).«

»Pa... Kako naj obsodim človeka zato, ker je v pijanskem kavarniškem pogovoru trdil, da je našo oziroma kitajsko revolucijo vodilo kmetstvo.

– Se strinjam... oprostite ga!

Polkovnik se je trpkro nasmehnil:

– E, tega pa ne morem. Tri mesece je prebil v preiskovalnem zaporu, pa ga moram vsaj za toliko obsoditi...«²³

Sodnik je našel »salomonsko rešitev« in ga obsodil na tri mesece, »kolikor je tudi bil

v preiskovalnem zaporu zaradi žalitve majorja R., veste, major je – kot upravnik šole – po našem zakonu vojaška institucija...«. Seveda pa se zadeva s tem ni končala. Ne glede na sodbo je poročnik V. S. moral iskati drugo službo. In tedaj se je začel drugi del njegove kalvarije. Ker ni mogel najti nikakršne zapo-slitve, je šel po sremskih vaseh, da bi postal učitelj. Povsod so ga sprejeli odprtih rok, učitelj – in to še z diplomo filozofske fakulte-te. Ampak kadar koli se je kje ustalil, je hitro »od nekod« prišla karakteristika, da je novi učitelj »informbirojevec«.²⁴

»Strogost sodnikov v primerih informbiro-jevcev je bila upravičena, vendar ta njihova strogost in pravičnost nikakor ne bi smeli obiti resnice, podleči 'majavim' dokazom, opustiti pretehtanje človeka in njegovih dilem in – iz strahu pred lastno napako – zlahka izrekati sodbe tudi tistim, o katerih niso prepričani, da so krivi. Res, pritiski so bili, bile so tudi hude posledice za tiste, ki niso 'hoteli biti strogi', vem tudi za primere izgo-nov tožilcev na Goli otok, ker niso hoteli 'poslušati policije', ampak dokaze.«²⁵

* * *

Informbirojevci so bili obravnavani po kazenskem zakonu ali po temeljnem zakonu o prekrških (administrativno kaznovani). Ob-sojeni pa so odšli v »neznano«, to se pravi v razne zapore (Stara Gradiška, Bileća, Požare-vac itd.). Toda kmalu so zapori bili prenapol-njeni, zato so oblasti v ta namen začele uporabljati posamezne otoke v Jadranskem morju (Goli otok, Sveti Grgur, Rab, Ugljan). Interniranci so bili strogo ločeni od sveta, tako da jim je bil beg karseda otežen in niso mogli vzdrževati stikov z ljudmi onstran žice. »Kje so bili in kaj se je dogajalo z njimi, ni

¹⁴ Dragoslav Marković, op. cit., str. 79.

¹⁵ Milovan Djilas, Druženje s Titom, Harrow 1984, str. 76.

¹⁶ Dragoslav Marković, op. cit., str. 15.

¹⁷ Ibidem, str. 79.

¹⁸ Milovan Djilas, op. cit., str. 72–73.

¹⁹ Leka, str. 1281; v: Nova revija št. 41–42, str. 1276–1287.

²⁰ Ibidem.

²¹ Cit. Dragoslav Marković, op. cit., str. 86–87.

²² A Voyage into the Levant, London 1636, str. 12.

²³ Op. cit., str. 80.

²⁴ Ibidem, str. 80.

²⁵ Ibidem, str. 79–80.

vedela niti najbližja rodbina niti kdorkoli drug razen 'zadolženih', in to vse do leta 1953.²⁶ Otokom – taboriščem, se ni smel približati nihče, niti najmanjša ribiška barka. (Kaj se je zgodilo v takšnem primeru, ni podatkov.) Zanimivo pa je v zvezi s tem mnenje, da je prebivalstvo z bližnje obale moglo »samo slutiti, da tukaj nekaj prikrivajo.«²⁷ Kajti nihče ne verjame, da nemško civilno prebivalstvo na primer ničesar ni vedelo o koncentracijskih taboriščih in o tem, kaj se je dogajalo v njih.

Najbolj znano taborišče za informbirojevce in kraj, kjer je prestajala kazen večina, je bil Goli otok, katerega ime »vzbuja pri ljudeh še danes občutek, pomešan s strahom.«²⁸ Interniranje na opustelem otoku je bilo v evropski zgodovini pogosto uporabljano nadomestilo za smrtno kazen; angleščina pozna zanj celo posebno besedo (»marron«). Jugoslovanski politični vrh se je odločil za takšen način onemogočanja (potencialne) opozicije, češ, »če mi ne bomo napravili takšnega taborišča, bo Stalin spremenil vso Jugoslavijo v eno samo strašno taborišče.«²⁹ Ali je bilo takšno razmišljanje popolnoma korektno ali ne, je danes vse bolj diskutabilno vprašanje. Nekateri menijo celo povsem nasprotno: »če pri nas ne bi bilo Golih otokov, bi danes lahko bili za stopnjo višje k humanosti, napredku, demokraciji in bolj pravni državi in morda zaživel bolj dostojno in človeka vredno življenje.«³⁰ – Bodi tako ali drugače, zgodovina bo nanj **morala** dati odgovor.

Goli otok omenja (skupaj z otokom Rabom in Svetim Grgurjem) že Alberto Fortis v svojem potopisu iz Dalmacije, kjer piše, da je tam videl »v velikih količinah belega marmorja za kipe, ki je po zrnu popolnoma podoben tistemu, ki so ga uporabljali stari Rimljani in ki ni bil vedno grški, kakor se običajno misli. Ta nima tiste snežne beline, ki velja za dobro lastnost marmorja iz Carrare, vendar pogosto zavede kiparja nič manj kakor ocenjevalce njegovega dela. Popolna podobnost belega marmorja, uporabljenega za rimske kipe, in tistega, ki ga je najti ob vznožju rabskega grebena proti Loparju in na dveh omenjenih otočkih; starinsko ime Loparja . . . je bilo Neoparos; verjetnost, da so rimske tovarne ladje, ki so prihajale vkrcavat pesek, ki ga omenja Plinij v sosednjih plitvinah, odkrile tudi ta marmor, ki ga je tukaj v

izobilju; velika količina njegovih odkruškov, ki so še sedaj oglati in nepravilni, čeprav je čas nagrizel njihovo površino, so pa pod Monte della Sabbia (Peščena gora) – to so razlogi, ki me napeljujejo k mnenju, da so na tem mestu bili stari kamnolomi, v katerih so rimski kiparji dobivali del materiala za svoje kipe.« »S tem svojim odkritjem sem bil bolj zadovoljen kot s katerim koli drugim zapažanjem, saj se mi je zdelo, da najbolj neposredno koristi državi in je najbolj primerno, da nas reši znatnih vsakoletnih stroškov za dobave dveh velikih tovorov marmorja iz Carrare.«³¹

Fortisovo odkritje je moralo čakati skoraj dve stoletji, preden so ga začeli eksploatirati. Po navedbah Vladimira Dedijera je idejo, da bi uporabili Goli otok kot taborišče za izolacijo »Stalinove pete kolone«, dal Stevo Krajačić, ki mu je o tem dal naslednjo izjavo: »Potoval sem z Augustinčičem po vseh naših kamnolomih, išoč kakovosten marmor, kakor je carrarski (sic!). Tako sva prišla na Goli otok, otok južno od Senja. O njem sem povedal Kardelju, temu pa je tedaj šinila ideja, da bi na tem otoku organizirali taborišče.«³² Da je bila pri izbiri odločilna možnost pridobivanja marmorja, o tem priča po svoje tudi dejstvo, da se je o Golem otoku na ministrstvu za notranje zadeve govorilo pod skrivnim imenom Mermer (Marmor).³³

* * *

Prve internirance so pripeljali na Goli otok 9. julija 1949, do konca istega leta jih je bilo tam že 3663, to je polovica zajetih v prvem valu aretacij od junija 1948 do decembra 1949.³⁴

»Nesreča in sramota – nesreča brez prime-re, sramota še živa, neminljiva – sta pričakali jetnike v samem taborišču, v postopanju z njimi. Ni zadoščalo, da je bila hrana slaba in nezadostna in delo v kamnolomih nesmiselno in izčrpavajoče, ampak so bili taboriščniki žrtve mučenja, katerega surovost je presegala samo njegova rafiniranost. Funkcionarji varnosti so dobili nalogo, naj taboriščnike 'prevzgojijo', vendar naj se sami 'izogibajo' prisile: celo Tito se je v svojih govorih hvalil, da 'mi njih prevzgjajamo'. Toda takšne naloge so nujno nalagale tudi posebne, nepreizkušene metode. Udbovci so s skesanimi in najetimi organizirali 'samoupravo' – prav tako se je

imenovala! – taborišča, ki je prevzela neposredno nasilje oziroma 'prevzgajanje'.³⁵

Tradicija je ohranila v spominu, da so bili prvi interniranci na Golem otoku »trdoglavi, osorni, trdni v svojih stališčih, pripravljeni na vsakršen odpor do 'hišnega reda' in zaporniško represijo. Bili so homogeni, trdni in v svoji skupini niso imeli ovaduhov, niti tistih, ki bi bili podtaknjeni, da bi jih na skrivaj ovajali upravi. Očitno so bili pripravljeni za svoje informbirojevsko prepričanje delati pokoro brez kompromisa, dosledno, prepričani, da 'vzgojni ukrepi', težko fizično delo na golem, ostrim kamenju, pod razbeljenim soncem, žeja ali kar koli drugega prisilnega ne bi vplivalo nanje, da bi se spremenili.«³⁶

Med interniranci v prvi skupini so prevladovali ljudje z globokim (informbirojskim) prepričanjem, zvečine so bili predvojni komunisti in skojevci, med njimi okrog 150 prvoborcev. Zaradi spoznanja, da aretacij ni mogoče povsem preprečiti, so se predvojni komunisti in skojevci na svojih sestankih stalno pripravljali tudi na eventualno policijsko preiskavo in/ali sodno obravnavo. Glavna vrlina, ki so jo hoteli razviti v odnosu do »razrednega sovražnika«, je bilo »ne bati se«. V navodilih za vedenje »pred razrednim sovražnikom« pa je bil narejen enačaj med boljševikom, ki mu je uspelo premagati strah pred smrtjo in herojem na eni strani, ter tistimi, ki niso zmogli premagati strahu, in živaljo na drugi strani.³⁷ V skladu s tem so zvečine tudi ravnali. V svoji izjavi Dedijeru med drugim Ante Raštegorec tudi navaja, kako je začel »preiskovati« enega od teh ljudi, »in on mi pljune v obraz, rekoč, da sem izdajalec stvari komunizma«. ³⁸ Takšen odnos je bil splošna

značilnost: »'pred terorjem' je prišlek 'zavzel stališče'... kakršno je treba zavzeti pred 'razrednim sovražnikom!' Vse tiste, ki so nas 'prevzgajali', smo smatrali za 'razredne sovražnike', 'nasprotnike komunistov', celo za 'fašiste'.«³⁹

Tega so se seveda zavedali tudi preiskovalci, ki so po večini imeli za seboj isto vzgojo. Preiskovalci (kakor tudi tedanji politični vrh) so dobro vedeli, da je večina komunistov in skojevcev v zaporih »razrednega sovražnika« samo utrdila svoje prepričanje. Zato je bilo postopanje z informbirojevci preračunano na to, da jim bi onemogočilo komunistično držo. Treba jih je bilo zlomiti v prepričanju, da so »na pravi strani«; drugače bi to pomenilo, da oni (»prevzgojitelji«) nimajo prav. »To so bili pasji, težki časi. Bilo je ali – ali, kot v najbolj usodnih vojnih dnevih«, se spominja Ante Raštegorec, eden glavnih nosilcev režima na Golem otoku.⁴⁰ Šlo je, kratka, za to, kdo ima moralno pravico drugemu pljuniti v obraz. Zato so tudi s takšno ihto preiskovalci terjali **pisno** priznanje od osumljenih in so divje reagirali, če obravnavani ni hotel priznati, da je »zločinec«. Kapetan M. Š. je bil osumljen, da je pripravljaval atentat na Tita. Preiskovalec si je skonstruiral zgodbo: na šolanju v Sovjetski zvezi so ga pridobili na svojo stran, v Beograd se je vrnil, da po nalogu ubije vrhovnega komandanta... »Strahotno me je mučil, da bi to priznal. Tepel me je, več noči me je pustil zvezanega v pozoru, brez spanja, brez vode... In tako dva meseca. Izzivljaval se je in smejal, vtem ko sem kakor živinče, skrčen od udarcev na tleh, stokal in čakal, da izdahnem. Dobival je napade blaznosti, ker nisem

²⁶ Ibidem, str. 84.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Robert Mecilošek, Goli otok brez skrivnosti, Nedeljski dnevnik, 21. marec 1982, str. 14.

²⁹ Vladimir Dedijer, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, Beograd 1984, 3. del, str. 464.

³⁰ Stanko Tomazin, Goli otok v kiosku, Nedeljski dnevnik, 19. junij 1988, str. 6.

³¹ Viaggio in Dalmazia, Venezia 1774, str.

³² Op. cit., str. 465.

³³ Milan Apih, ibidem.

³⁴ Dragoslav Marković, op. cit., str. 98.

³⁵ Milovan Djilas, op. cit., str. 75.

³⁶ Dragoslav Marković, op. cit., str. 97.

³⁷ Božidar Jezernik, Za zgodovino delavskega gibanja in komunistične stranke na Slovenskem, str. 560; v: Borec 1985, št. 10–11, str. 554–560.

³⁸ Cit. Vladimir Dedijer, op. cit., str. 474.

³⁹ Dragan Kalajdžić, Otok gole istine, Zagreb 1985, str. 128.

⁴⁰ Cit. Vladimir Dedijer, op. cit., str. 470.

kljub vsemu priznal njegovih obtožb. Prihajal je ponoči, da me je zasliševal, me pljuval, zmerjal, brcal...⁴¹

V taboriščnih razmerah se takšen oster odnos sčasoma pri večini prizadetih začne trgati. Hrepenenje po prostosti, družini, ljubljenih osebah stori svoje, upornost začne popuščati. Ta proces je toliko močnejši, kolikor manj imajo žrtve možnosti povezovati se s somišljeniki. »Vse to se v človekovi zavesti dogaja dokaj hitro, če nima izhoda, še posebej če ga apatično okolje, v katerem živi z omejitvami, začne iz dneva v dan ključvati s prepričevanjem in dejstvi o zablodi in nesmiselnosti žrtvovanja na napačni strani.«⁴² Nosilci taboriščnega sistema so to vednost izkoristili tako, da so z vsemi sredstvi sprli internirance med seboj in jim odprli pot na prostost edinole prek tlaččenja drugih. S simboličnim jezikom rečeno, povišani bodo tisti, ki bodo potlačili dovolj drugih.

Taboriščni režim je bil tedaj z mnogimi ponižanji in šikanami vred sad tako imenovane samouprave. »Prevzgajali« so se kar interniranci sami, stražarji, preiskovalci in drugi funkcionarji praviloma niso prihajali niti v taborišče. Naj je videti še tako nenavadno, pa je vendarle res, da je takšen režim najbolj neizpros. »Če ljudje stalno pazijo drug na drugega, poslušajo, kaj kdo govori, zmerjajo in kaznujejo eden drugega in se nihče razen 'vzajemno aktivnih' ne vmešava v to 'skupnost', evo, kako mora biti ustrojena skupnost v peklu.«⁴³

Vendar kljub videzu taboriščni režim v resnici nikoli ni bil prepuščen »samoupravi«. Najbolj očitno je to iz tega, da so bila na ta način določena pravila prav presenetljivo enaka po vseh taboriščih za informbirojevce. To podobnost lahko vidimo tudi iz naslednjih dveh primerov; prvi je iz moškega taborišča na Golem otoku, drugi pa iz ženskega v Stocu.

Na Golem otoku so nekega popoldneva zgnali na taboriščni krog vse internirance. Na oder je stopil »prevzgojitelj« v opravi nekakšnega dvorjana in se poklonil na vse štiri strani. Nato je odmotal svitek, s katerega je prebral: »Ljudstvo, pozor in posluš! Pozvano si na veliko slovesnost kronanja.« Zaslišali so se udarci po kuhinjskem kotlu. Slovesno se je približala povorka, sredi katere je stopal ognjen z belo odejo eden od internirancev. Bralec razglaša ljudstvu ga je zaprosil, naj

sede obrnjen proti ljudstvu. Prinesli so celo krono iz pozlačenega kartona. In ko so mu jo posadili na glavo, je vstal, dvignil desnico in glasno rekel: »Jaz sem kralj lažnivcev.«⁴⁴

V Stocu pa so ob neki priložnosti eni od tamkajšnjih internirank posadili na glavo veliko krono iz cunj, nabranih na žico, z napisom »kraljica informbirojevskog bala«, njenim spremljevalkam pa velike kape iz pisane papirja. Na hrbte so jim pripeli vreče namesto ogrinjal, v roke so jim stisnili koprive namesto cvetja in jih obuli v opanke z odprtimi zavihli, na katerih je bilo videti etiketo »Made in SSSR«.⁴⁵

Ostrina in strogost taboriščnega reda je bila povsem odvisna od tistih, ki so »v ozadju vlekli nitke«. Dokler jim je ustrezalo, je bilo nasilja in maltretiranja več; ko jim to ni več ustrezalo, pa so uveljavili spremembo – po navedbah nekdanjega upravnika taborišča v Bileci, ki je to dolžnost prevzel leta 1953 – dobesedno čez noč. Namreč, ko je prišel v Bilečo, kamor je bil poslan z nalogo uvesti red in zakonitost v taborišču, je že prvi večer poklical k sebi vodstvo taboriščne samouprave, tako imenovani štab, in mu sporočil, da ne smejo več samovoljno izvajati nikakršnega sistema represije. Še isto noč je prišel nato k njemu komandant štaba, češ da se je štab sestal in sprejel stališče, da ni dobro tako na hitro in rigorozno preiti na zakoniti »hišni red«, kajti: »Banda bo potem dvignila glavo! To je bolje izvesti postopoma, brez naglice, če je že treba!« Toda novi upravnik jih je jezno zavrnil, da morajo njegove ukaze uresničiti takoj in brez ugovorov in da je za red v taborišču odgovoren izključno on...⁴⁶

* * *

Prvič so dobili pravni pouk o svojem novem statusu (petokolonaša, izdajalca in odpadnika) prizadeti praviloma še prej, preden se je kaj zgodilo: okrog njih se je začelo šepetati, ljudje so se jim začeli izogibati; tisti, ki so vztrajali v njihovi družbi, pa so postavljali vsiljiva vprašanja. Takšna negotovost je trajala vsaj nekaj časa, prekinila sta jo navadno dva moža postave, ki sta prišla praviloma sredi noči in brez velikih besed odpeljala žrtev. Katerikrat so prišli po žrtev tudi na delovno mesto; nekdo ji je rekel, da jo čaka žena ali brat ali kdo drug, za kogar se je pač vedelo, da ga ima. Najmanjkrat se je zgodilo, da so žrtev ugrabili na ulici.

Krog, ki se je začel stiskati okrog žrtve, je bil s tem sklenjen: žrtev je bila izločena iz človeškega sveta, za okolico je prenehala obstajati. »Nevarni tur je bil izločen iz zdravega narodnega telesa,« kot se je reklo že nekaj let prej. Svojci praviloma niso bili obveščeni o usodi žrtve, v nekaterih primerih pa so bili izrecno obveščeni, da prizadetega ni več med živimi. Tako so na primer obvestili svojce in znanke Jožeta Jurančiča, da je poizkušal pobegniti čez mejo in da so ga ob poizkusu bega ustrelili v bližini Radgone.⁴⁷

Jurančičeva usoda je bila seveda izjemna, vendar je bilo ravnanje z njim vseeno usklajeno z vladajočimi pojmovanji vloge tako imenovanega sovražnika ljudstva. Kot neke vrste ilegalac je preživel v zaporu čas od aretacije (24. april 1949) do razpusta zvezne skupščine (1. februar 1950), ko je avtomatično prenehala tudi njegova imuniteta kot zveznega poslanca. Ves ta čas ni smel stopiti iz celice, ni bil na sprehodu, ni se umival, ne preoblačil, ne strigel, ne bril. »Bil sem kot divjak v džungli.«⁴⁸ Že tistega dne, ko je bil aretiran, ga je obiskal pripadnik Ozne in mu grozil, češ da »tu ljudje izginejo«. Ko ga je kasneje v celici obiskal pomočnik javnega tožilca, s katerim sta bila dobra znanca iz partizanov, ga je (Jurančič) vprašal, kaj misli o tem, da je zvezni poslanec, ki bi moral uživati imuniteto in bi mu morala biti v skladu z ustavo vročena odločba o odvzemu imunitete. Pomočnik javnega tožilca mu je na to odvrnil: »Jurančič, dovolj si star in več, da so tukaj ustava in zakoni 'prd'.«⁴⁹

Aretirani so bili v preiskovalnem zaporu izpostavljeni hudemu pritisku, da »priznajo«. Različne oblike fizičnih in psihičnih pritiskov so se vrstile ena za drugo. Večkrat so jim tudi

bolj ali manj odkrito dali vedeti, da bi bilo najbolje, če si sami vzamejo življenje. Jurančiču so med drugim v ta namen nekoč zaigrali njegov pogreb. Prireditev je trajala približno dve uri in so mu jo predvajali po zvočniku, ki je bil montiran nekje v stropu (tako da je vse, kar je prihajalo prek njega, prihajalo dobesedno »od zgoraj«). Kot spomeničar je imel pravico do vojaškega pogreba z žalnimi govori, z vojaško godbo, s streljanjem salv. »Pogrebno slovesnost« je spremljal poseben »poročevalec«, ki je natančno popisoval krsto, ki da so jo vozili na lafeti v spremstvu vojakov z nasajenimi bajoneti; kako za krsto stopajo svojci: žena in sinovi, pa Miha Marinko kot predstavnik vlade in centralnega komiteja in še mnogi drugi.⁵⁰

Najbolj čutno nazorno pa so jim pokazali, kje je mesto odpadnika, ko so ob prihodu v taborišče morali skozi »alejo ubite človečnosti«. ⁵¹ Novince so ob prihodu v taborišče namreč pričakali stari kaznjenci, postavljeni v dve vrsti. Skozi to dvojno vrsto so po opravljenem »preventivnem 'izpiranju'«⁵² vstopili med svoje. Naloga starih kaznjencev v ritualu iniciacije je bila predvsem ta, da pokažejo prišlekom čim večji prezir in svojo »prevzgojenost« s pretepanjem, pljuvanjem, zmerjanjem in vzklikanjem gesel. V spominih nekdanjih internirancev so zelo pogosti opisi sprejemne ceremonije, kakor je tale: »Na nas so se usuli udarci; pesti so udarjale, z brkami so pospeševali naše premikanje in nas usmerjali. Udarce so spremljali vzkliki: 'Tolči bando, smrt bandi!'«⁵³ Gorje mu, ki je tedaj hotel »le malo dvigniti glavo«. ⁵⁴ Dvignjena glava oziroma pokončna drža simbolizirata ponos in človeško dostojanstvo, za to pa v taborišču ni smelo biti prostora. Zato je vsak

⁴¹ Cit. Dragoslav Marković, op. cit., str. 82.

⁴² Dragoslav Marković, ibidem, str. 97–98.

⁴³ Dragan Kalajdžić, op. cit., str. 83.

⁴⁴ Ibidem, str. 187.

⁴⁵ Milomir Marić, Človek s tašnom punom slobode, str. 76; v: Duga, 9. julij 1988, str. 74–77.

⁴⁶ Dragoslav Marković, op. cit., str. 46.

⁴⁷ Pogovor z Jožetom Jurančičem, str. 854; v: Nova revija 1985, št. 39–40, str. 845–857.

⁴⁸ Ibidem, str. 855.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Branko Hofman, op. cit., str. 52.

⁵² Dragoslav Marković, op. cit., str. 84.

⁵³ David Tasić, Radovan Hrast, človek, ki je preživel, št. 4, str. 32; v: Mladina, 13. november 1987–5. februar 1988.

⁵⁴ Martin Mencej, op. cit., str. 895.

takšen špalir od žrtev glasno terjal: »Glavo dol!«⁵⁵

Skozi takšen špalir so morali novinci in novinke v vseh taboriščih, kar kaže na načrtno ravnanje. Prav ta del rituala iniciacije je imel v obravnavi informbirojevcev zelo pomembno vlogo in sprejem v taborišče je bil po besedah Ludvika Mrzela »bolj surov kot v fašističnem Dachau!«⁵⁶ Pred udarci, pljunki in včasih celo gnojnico⁵⁷ so se lahko rešili le tako, da so čim hitreje tekli v taborišče. Prihod v taborišče je bila za prizadetega dejanska »odrešitev«.

Nekateri med novinci niso bili sposobni niti hitro hoditi, kaj šele teči. Te so kmalu zbili na tla in tisti za njimi so hodili po njih. Stari kaznjenci so jih pobirali s tal s pretepanjem in brcami. Nekaterim je uspelo nadaljevati pot, spet drugi pa so se spet znašli na tleh. Strašni so bili prizori, ko je kdo, ki je še bil sposoben hoditi, vlekel za seboj drugega. Ta njegova pomoč je bila poplačana še z večjim številom udarcev, saj je hodil počasneje. Nekateri so to izkoristili in z rokami na glavi tekli, kolikor so jih nesle noge. S tem so si skrajšali pot in zmanjšali število udarcev. Gorje pa, če so takšnega človeka zaustavili. Pričeli so vpiti: »Ta bi nas rad preliščil («nadmudrio»), hoče drugače!« Pograbila ga je skupina podivjancev in ga tolkla do onemoglosti.⁵⁸

Glava je bila najpogostejši cilj udarcev in pljunkov; po vsej verjetnosti, da bi jim »izbili iz glave blodne misli«, kot se reče. Posledice so bile poškodbe oči, zlomi čeljusti in podobno. Mirko Košir in Ludvik Mrzel, ki sta bila uklenjena skupaj, sta na primer obležala nezavestna že na polovici strme poti na Goli otok. Zbudila sta se šele v ambulanti. Košir je bil štiri dni slep, petega ali šestega dne pa so ga odpeljali neznano kam.⁵⁹

* * *

Interniranje so na otoke običajno pošiljali preko zapora na Reki. Od tam so jih v manjših skupinah (30 do 50) ponoči prepeljali s kamioni do pristanišča Bakar, kjer so čakale nanje posebne ladje, najpogostejše ladja Punat. Z veliko grobosti in kričanja so jih pometali v zaprto podpalubje. »Poskačite iz teh zabojev, živina. Tek, drug za drugim! Ven, izdajalci Partije!« so se drli udbovci. Udarci so kar deževali: »mater jim vlaško!

Ruse hočejo, banditi... Dobro smo jih obdelali, mater jim...«⁶⁰

V podpalubju je bila popolna tema, ysepovsod je bilo slišati samo stokanje in ječanje pretepenih in potolčenih. Mnogi so bruhali ali se podelali. Verjetno Punat ni opravil nobene teh svojih voženj, ne da bi njegove potnike zajela panika, češ da jih bodo neke na pečinah enostavno utopili. Ta globoki strah, ki je prevzel potnike v podpalubju Punata, ima svoje globlje vzroke, o katerih menim, da so imeli pomembno vlogo tudi pri odločitvi, da so informbirojevce internirali prav na otoke. Namreč, že duše pokojnikov je po grški mitologiji Haron s čolnom prevažal v onstranstvo preko reke Stiks.⁶¹ Podobno pot so morale preiti tudi duše pokojnikov po verovanjih drugih ljudstev. Po verovanju Južnih Slovanov je moral vsak priti na tako imenovano Jovanovo strugo. »Sve mora doči na Jovanovu strugo,« so govorili. Ta struga predstavlja **vhod na oni svet**.⁶² Domnevam, da je bil prav v tem vzrok hudega strahu. Najboljše potrdilo za pravilnost te domneve pa se mi zdi podatek, da so 9. septembra 1949 potniki med plovbo proti Golemu otoku, ko je v ladijski trup začela vdirati voda, pričeli moliti, čeprav so bili med njimi **komunisti v veliki večini**.⁶³

V hierarhično strukturiranih družbah so vsi pripadniki družbe nekomu podrejeni, razen najvišjega suverena. Po drugi strani pa imajo tudi tisti, ki so na dnu hierarhične lestvice, vedno še koga, ki je »nižji« od njih: imajo žene in/ali otroke; če ne, so tu norci, pripadniki manjšin in zločinci. Takšna struktura sveta je stara toliko kot človeška zgodovina. V tako urejenem svetu, v katerem velja vse gibanje za posledico prvobitne delitve na »zgoraj« in »spodaj«, ima vertikalna razporeditev temeljnih opozicij seveda čisto določen namen, funkcijo in simboliko: »Ne bodi prenagel s svojimi usti in tvoje srce naj prehitro ne govori pred Bogom, zakaj Bog je v nebesih, ti pa si na zemlji« (Prid 5, 1). Kazen za prestopke (neposlušnost, tj. »neprimerno« opravljanje naloge, ali za upor, tj. boj z »višjimi«) je padec, ki je dobeseden in simboličen. »Kdor visoko leta, nizko pade!« so rekli stari. Opozoriti kaže, da vsak prestopek še ni zlo: »zlo« je kaznovani prestopok. Smoter kaznovanja je s trpljenjem, ki ga zadaja kazen, zničiti užitek, ki ga je omogočila kršitev zapovedi. Po drugi strani pa

kaznovanje kršilca spet omogoča drugim članom družbe užitek, ki je nekje ustrezen užitku kršitve zapovedi. Bolj ko je družba nestabilna, manjša je tolerantnost do užitka. Kazen je torej protiutež užitku, ki presega tolerančno stopnjo zakonodajalca. Ker pa povzroča neki užitek tudi kaznovanje kršilca samo po sebi, nastane začarani krog. Zapovedi niso samo opora določene gotovosti, ampak povzročajo tudi negotovost.⁶⁴

Kaznjenci, še toliko bolj, če so »izdajalci« ali »tuji plačanci«, so zmeraj na dnu družbene lestvice: nižje od najnižjega, so mlajši od najmlajšega, manjši od najmanjšega. Če pogledamo združbo kaznjencev od zunaj, so na prvem pogled »vsi enaki«. Šele podrobnejši pogled razkrije, da je tudi takšna družba znotraj razslojena in da obstajajo med njenimi pripadniki lahko tudi precejšnje razlike: »čeprav smo bili vsi kaznjenci, enaki in enakopravni: v sobi je bil kolektiv, vendar niso bili vsi kaznjenci v isti sobi 'člani' kolektiva; sprejem v kolektiv si je bilo treba zaslužiti, treba je bilo opraviti nekaj 'izpitov'. Najprej je novi kaznjenec moral 'pred kolektivom' – 'iznesti stališče'; po prvem 'iznašanju stališča' je malokdo zaslužil 'višjo stopnjo', navadno se je bilo 'kolektivu' treba 'izpovedovati' nekajkrat. Kaznjenec je najprej postal 'odložen', to se pravi, imel je status tistega, ki še ni bil sprejet v 'kolektiv', njegov sprejem je bil odložen; nato je prišlo na vrsto 'revidiranje svojega stališča'; šele tedaj, ko je 'revidiral', je bil kaznjenec 'sprejet v kolektiv'. V 'kolektivu' niso bili vsi člani enaki, iz njega pa ste lahko bili odstranjeni, vrnjeni v prejšnji status. Najvišja stopnja v kolektivu je bila stopnja 'sobnega starešine'; 'sobni' je bil 'vse in vsa', 'bog in batina', vendar je tudi on lahko izgubil status, tako da je moral vsak dan

dokazovati, da je zadosti 'aktiven'. Na drugi strani – s predznakom 'minus' – je bil kaznjenec, ki ga je 'kolektiv' bojkotiral, ki je torej prestajal kazen 'pod bojkotom', 'v bojkotu' in je spal v 'jazbini'. 'V bojkotu' so stalno delali, malo spali; na 'bojkotiranem' so dokazovali, da se kaznjenec 'popravlja', da 'revidira', da pridobiva 'zasluge' ...⁶⁵

Kaznjenci so bili torej med seboj enaki zgolj navzven; v odnosu do preiskovalcev ali stražarjev so tudi dejansko bili. Zunanji izraz tega je bilo tikanje, ki so ga uporabljali v govoru z njimi preiskovalci in stražarji, medtem ko so jih kaznjenci morali vikati. Praviloma se preiskovalci in stražarji sicer niso vedli do vseh kaznjencev enako, ampak so iz različnih razlogov delali med njimi razlike. Toda to pravilo je veljalo samo dotlej, dokler je bilo »vse na svojem mestu«, dokler se je jasno vedelo, »kdo je kdo«, skratka, dokler ni bil ogrožen temeljni red. Stvar se je v hipu spremenila, ko je zaradi kakšnega izrednega dogodka bil taboriščni red ogrožen v samem temelju, na primer zaradi bega kakšnega interniranca. Uspešen pobeg je pomenil negacijo temeljnega načela taboriščnega sistema (strogo omejena svoboda gibanja), hkrati pa je pomenil tudi resno grožnjo za osebno svobodo stražarjev. Zato so tovrstne poskuse ostro zatirali; z interniranci so ravnali strože že, kadar je bila povečana nevarnost pobega: »V kamionu, se ve: glavo med kolena, molči in ne glej naokrog. Kakor da bi stražarji takoj pozabili na red in vedenje v kaznilnici, drugačni so kot sicer ...«⁶⁶

Kadar se je navkljub vsem varnostnim ukrepom vendarle pripetilo, da je kdo pobegnil, pa se je hitro spet videlo, kam kdo spada: »Zdaj ni bilo več aktivistov, članov kolektiva, odloženih in bojkotiranih. Vsi smo bili eno.

⁵⁵ Milomir Marić, op. cit., str. 75.

⁵⁶ Cit. Igor Torkar, Umiranje na obroke, Zagreb 1984, str. 326.

⁵⁷ V Bileći so po odločitvi taboriščne uprave nekatere skupine novincev pričakali tudi z gnojnico človeških odpadkov (Martin Mencej, op. cit., str. 895).

⁵⁸ David Tasić, ibidem.

⁵⁹ Igor Torkar, ibidem.

⁶⁰ David Tasić, Goli otok, str. 28; v: Al 1987, št. 10.

⁶¹ Robert Graves, Grčki mitovi, Beograd 1974, 1. knjiga, str. 121.

⁶² Veselin Čajkanović, Mit i religija u Srba, Beograd 1973, str. 328.

⁶³ David Tasić, ibidem, str. 29.

⁶⁴ Božidar Jezernik, Zgodovina v zgodbah ustne tradicije, str. 247 in 258; v: Časopis za kritiko in znanosti 1979, št. 33–34, str. 239–277.

⁶⁵ Dragan Kalajdžić, op. cit., str. 118.

⁶⁶ Ibidem, str. 134.

Obsojenci, robijaši. Banda. Tudi sobni starešine so stali v zboru.«⁶⁷

Takšna enakost med interniranci seveda zahteva močno povečan angažma stražarjev in je zato z vidika »processa prevzgoje« nefunkcionalna. Zato je treba z različnimi posegi od zunaj (predvsem s sistemom privilegijev posameznih internirancev ali posameznih kategorij internirancev) vzpostaviti med njimi razlike, jih diferencirati. Razslojenost podrejenih je bistveni element slehernega kasarniškega drila in je imela tudi bistveno vlogo in pomen v taboriških za informbirojevce: »v vsaki baraki, na deloviščih, ko se deli hrana, ko se 'pari obleka', ko se spi, je treba strogo paziti na 'red po rangu'. Pravilo je bilo: čim manj enakih! 'Iz vas bom napravil gnoj, ampak vsak gnoj drugače smrdi...' je nekoč kričal pijani L. S. – velika živina na Otoku...«⁶⁸

Takšna razslojenost podrejenih ni omejena zgolj na kasarniške, to je moške družbe, ampak ima v naših deželah bogato tradicijo, o tem zanimivo poročata Angležinji G. Muir Mackenzie in A. P. Irby, ki sta v drugi polovici 19. stoletja potovali po »deželi haremov«. Tedaj sta imeli redko priložnost ogledati si od znotraj nekaj haremov tedanjih velikašev. Med temi obiski, poročata, »... sva se zabavali, ko sva gledali strežnico in priležnice, kako opazujejo najino vedenje z namenom, zaznati katerega od tistih znakov, ki na Vzhodu tako natančno indicirajo, koga je treba smatrati za glavnega gosta. Ideja, da so ljudje lahko enaki in da ne posvečajo pozornosti nadrobnostim etikete, je v teh deželah skoraj nepojmljiva; najina gostiteljica tudi ni mogla razumeti, da sva si izbrali prostor na divanu glede na svetlobo in preprih. Dolgo nisva vedeli ničesar o njihovih opažanjih in sva se z neprostovoljno skromnostjo pogosto vsedli na najnižje mesto, najina skrb, ki je enako veljavna po evropskih in krščanskih pravilih kurtoazije, je bila namreč ne zasesti tistega prostora, za katerega sva domnevali, da je najboljši. Kasneje sva se včasih zabavali z delanjem preglavic najinim gostiteljicam, ki so natančno razločevali med nama po vseh infinitezimalnih razločkih; ko so to opazile, so ravnale enako, vedno so namenjale nedelljivo pozornost tisti, ki se jim je zazdela starejša.«⁶⁹

* * *

Določeno dobo (navadno nekaj tednov) je načeloma vsak novinec preстал kot bojkotiranec. »Po izrečenem bojkotu si izgubil status robijaša. Bil si samo še dvonožec z imenom 'banda', 'lopov', 'izcedek' in podobno, kot takega me je odpeljal z upognjeno hrbtenico in sklonjeno glavo sobni starešina in predal ustreznemu kaznjencu; ta pa je moral skrbeti, da ti je bil vsak trenutek čim bolj zagrenjen.«⁷⁰ Bojkotiranci so morali ves čas molče izkazovati ponižnost in ubogljivost, govoriti so smeli le, kadar so odgovarjali na vprašanja nadrejenih.⁷¹ Te vrste pozornosti so bili še posebej deležni povratniki, ki so jih na Golem otoku imenovali dvomotorci, tromotorci ali celo četveromotorci.

Kdor ni »revidiral svojega stališča«, načeloma ni mogel postati član kolektiva. Član kolektiva je lahko postal sploh samo tisti, ki se je pred sointerniranci sam obsodil, da je izdajalec, gnoj itd.⁷² Tipičen primer takšnega »samokritičnega iznašanja stališča« navaja Kalajdžić: »Tovariši, priznam, da sem izdajalec. V prepričanju, da imajo Rusi prav in mi napak, sem se izrekel za Resolucijo. To sem storil iz strahu, ker sem mislil, da bodo Rusi likvidirali naše voditelje. Vidim, da sem zabredel v izdajstvo, in vas prosim, da mi oprostite. Prosim vas, da me sprejmete v kolektiv. Tovariši, s svojim delom in vedenjem bom dokazal, da si zaslužim vaše zaupanje.«⁷³

Ponižanje je bilo tako popolno: prizadeti se je moral politični z gnojnico in še prositi, da ga sprejmejo za sebi enakega tisti, ki so to že storili. Kakor vsak iniciacijski ritual je tudi sprejemanje v kolektiv spremljal določen ceremonial. Vse skupaj je bilo pospremljeno s podobnimi medklici, kakor jih je bilo slišati že med tekom skozi špalir, ki je sprejel novince, padali so udarci in pljunki. Po prvem »iznašanju stališča« skoraj nihče ni bil »preveden med odložene«, ampak je bil običajno »postavljen pod bojkot«.⁷⁴

Kdor ni bil član kolektiva, ga je lahko vsak tepel, pljuval, žalil.⁷⁵ »Bojkotiranega smo spoznali pri hoji, na delu, v vrsti za hrano, v zboru, povsod, saj je imel glavo sklonjeno na prsi. Bojkotirani je hodil z upognjeno glavo. Ni zaslužil pogleda, kaj šele, da bi samo pogledal...«⁷⁶ Bojkotirani so morali tako kazati, da se sramujejo svojih stališč. S sklonjeno glavo namreč hodi naokrog tisti, ki se sramuje. Tako naj bi na

primer hodili tisti, ki so se po uvedbi zakona o amnestiji vrnili iz Sovjetske zveze, emigranti zaradi informbiroja: »Ni jim lahko, stigma ostaja; skrušeni so, umikajo pogled, sramujejo se...«⁷⁷ V vertikalno strukturiranem svetu sklonjena glava simbolizira padec na hierarhični lestvici. Sklonjena glava je kazala, da niso več tisto, kar so bili, da je njihovo mesto na družbenem dnu. Zato kaznjenci tudi niso smeli gledati udbovcem v oči. Če so koga poklicali na raport, je moral stati v pozoru s kapo v roki in sklonjene glave. Če so zasliševalca srečali na poti, je moral povešene glave in pogleda obstati in se odkriti.⁷⁸

Tudi to pravilo je bilo univerzalno veljavno za vse pripadnike »plemena ibo«, moškega in ženskega spola. »Strogi predpis jim je prepovedoval, da se gledajo in pogovarjajo. Med seboj – bog obvaruj! Bojkotirana je smela odgovoriti svojo spremljevalko le v primeru izjemne in nujne potrebe in skrušeno odgovoriti na vprašanje tistih, ki so po svojem statusu z njo smele govoriti. Sicer bojkotirane z nikomer niso smele spregovoriti niti besedice. Dogajalo se je, da nekatere tudi po letu dni niso spregovorile niti ene besede in si niso drznile nikomur pogledati v oči... Obe bojkotirani bi drago plačali tudi en sam izmenjani pogled. To bi bil neopravičljivo kazniv prekršek: težka banda se dogovarja s pogledi in si daje poguma.«⁷⁹ – Tako imenovana banda seveda ni smela govoriti, ker »živina pri nas ne govori.«⁸⁰ »Stalno so kričali: 'Molči!', 'Ne lajaj!', 'Jezik za zobe!' To ni bilo kar tako: Gibaš se, dihaš, pa ne smeš spregovoriti. Počutiš se kot mrtvec. Sicer pa obstaja njihov izraz: 'Mrtva šetnja!'«⁸¹

Izločenost iz kolektiva se je na simbolični ravni kazala tudi s tem, da so imeli na zbornem mestu bojkotirani posebno mesto.⁸¹

»Nenapisano pravilo je bilo: pred zborom, pred spanjem in pred politično uro ter po njej so morali bojkotirani vedno skozi špalir svoje barake. Vsi so te morali tepsti, pljuvati, zaželeno je bilo tudi vzklikanje sramotilnih parol. Več je bilo surovosti, bližja je bila svoboda.«⁸²

Najbolj razumljivo je bilo tedaj, da so si bojkotirani želeli, da bi jih čimprej nehali bojkotirati in da bi bili sprejeti v kolektiv. Hud fizični in psihični pritisk, ki so mu bili izpostavljeni, jih je prisiljeval v socializacijo v novo kulturno (z vso zavestjo o neprimernosti besede!) okolje, to je, sprejema določene dela norm in vrednot »prevzgojnega procesa«. Ker se nakopičena agresija zaradi hudega pritiska ni mogla usmeriti tja, od koder je pritisk prihajal, »navzgor«, se je preusmerila v smer, od koder ni bilo odpora, »navzdol«, zoper sointernirance. Gre za učinkovit obrambni mehanizem identifikacije žrtve z rabljem, katerega posledica je samoreprodukcija represivnega sistema. V takšnem sistemu ne nastopajo kot rablji samo rablji, ampak predvsem (nekateri) njegove žrtve. »Kar je za nekoga nesreča, je lahko za drugega ravno nasprotno. Novinci so preživljali hude muke, ko so se privajali na težke razmere na otoku. Mi pa smo postali starejši. Njihovi učitelji ali, bolje rečeno, mučitelji. Kakšna ironija! Vsi smo bili v dreku. Sestradi, izčrpani, brez volje, brez perspektive, pa vendar so se mi novinci zdeli kot otroci. Prosili so, jokali, mi pa smo jim narekovali naš način življenja.«⁸³

⁶⁷ Miroslav Popović, op. cit., str. 124.

⁶⁸ Dragan Kalajdžić, op. cit., str. 178.

⁶⁹ Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe, London 1877, 2. knjiga, str. 119.

⁷⁰ Martin Mencej, op. cit., str.

⁷¹ Igor Mekina, Patologija gole resnice, str. 31; v: Mladina, 22. julij 1988, str. 30–31.

⁷² David Tasić, Zapor – moj dom, str. 33; v: Mladina, 26. februar 1988, str. 32–33.

⁷³ Dragan Kalajdžić, op. cit., str. 93.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ David Tasić, ibidem.

⁷⁶ David Tasić, Radovan Hrast..., št. 5, str. 37.

⁷⁷ Dragoslav Marković, op. cit., str. 57.

⁷⁸ David Tasić, Radovan Hrast..., št. 7, str. 37.

⁷⁹ Milomir Marić, op. cit., str. 77.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Dragan Kalajdžić, op. cit., str. 88.

⁸² David Tasić, Radovan Hrast..., št. 5, str. 37.

⁸³ Ibidem, št. 7, str. 34.

V procesu socializacije se ljudje naučijo, kakšno ravnanje se pričakuje od njih v določenih situacijah. Ko proces teče zadosti dolgo, sprejmejo ljudje (vsaj pretežna večina) svoje vloge kot nekaj samo po sebi umevnega, kot nekaj, kar bi delali tudi brez zunanje prisile: vloge postanejo del njihove opredelitve samih sebe. Na podlagi ravnanja ljudi se tako »gradi« neki svet družbenih odnosov, ki se kaže kot stvarnost sama po sebi, kot nujnost, ki je nad ljudmi. Seveda lahko takšen svet obstaja le, dokler se na podlagi ravnanja prevladujoče večine stalno potrjuje, dokler na primer »prevzgojeni« izvajajo nasilje nad »nepopravljenimi«.

Najbolj pogosta pot je bilo tedaj »revidiranje svojega stališča«. Prizadeti se je moral javljati na »raport preiskovalcu«. Le-ti so imeli opraviti s sumljivimi bitji, za katere se ni vedelo natančno, ali so sploh ljudje, zato so morali najprej preveriti, ali ima »rep«. »'Repi' so bili tisti zunaj, ki so vedeli, kaj mislijo, pa so o tem molčali ali so se strinjali z njimi in o katerih v preiskavi nismo govorili.«⁸⁴ Ko so razčistili z »repi«, to je tistimi, ki so bili zajeti ali so na njih samo »popazili«, so postali »cinkaroši«.⁸⁵

* * *

Pomembno vlogo v sistemu represije so imeli tako imenovani sobni starešine; to so bili interniranci, ki so bili na čelu taboriščne samouprave. Sobnu starešina je bil velika oblast: izvajal je ukaze preiskovalcev, določal je, kdo bo ostal v bojkotu, kdo bo »preveden v odloženi stan« ali kdo zasluži sprejem v kolektiv, kdo je lahko »aktivist« in podobno.⁸⁶ Čeprav so bili sobni starešine interniranci z najbolj privilegiranim statusom, je bila ta funkcija huda preizkušnja za vsakogar, ki je hotel ohraniti samospoštovanje: »človeka ni mogla zadeti hujša usoda, kot je biti določen na to mesto.«⁸⁷

Sobne starešine je postavljala in odstavljala Udba, ravnati so morali po navodilih preiskovalca. Na ta način so postali njihova podaljšana roka, ki je segala dlje, kot bi mogel katerikoli preiskovalec. Z interniranci so bili skupaj dan in noč; kar je bilo tedaj mogoče skriti pred preiskovalcem, pred njim ni bilo mogoče oziroma je bilo dosti težje prikriti. To dejstvo je bilo močan vir občutka negotovosti in nemoči med interniranci. Ko

so uvideli, da nimajo nobene možnosti »umika«, da ne morejo pričakovati opore in pomoči niti med sotrpini, je mnoge »zlomilo«: spoznali so, da se ne splača vztrajati pri svojem in da je treba »reševati kožo na račun drugih«.

»Despotsko gospodstvo se torej kaže v toliko bolj čisti obliki, kolikor se gospodar osvobodi vsakršne udeležbe pri delu sužnjev, pa naj bo ta le preprosto v vodenju. V skrajni točki je gospodar le kot odsoten, ko organizacijo, nadzorovanje in kaznovanje prenese na namestnika.«⁸⁸ Zato se preiskovalci niso vtikali v delo sobnih starešin in (praviloma) niso bili prisotni ne med delovnim časom ne med političnimi urami. Na Golem otoku, na primer, miličniki sploh niso vstopili za tako imenovano Veliko žico. »Tu lahko prepoznamo eno bistvenih potez despotskega gospodstva: njegovo nujno podvajanje. Resnični gospodar se kot takšen nikoli ne kaže osebno, temveč vedno skozi usta in oko svojega ministra, prisoten je le v svojem predstavniku, ukazuje le prek nekoga, ki govori v njegovem imenu.«⁸⁹

Sobni starešine pa seveda niso bili samo izvajalci inštrukcij organov Udbe, ampak so si s svojimi pomočniki izmišljali vrsto in stopnjo nasilja nad posameznikom.⁹⁰ »Oni so morali, da ne rečemo hoteli, čeprav je bilo presenetljivo veliko takšnih, ki so hoteli maltretirati sotovariše kaznjence s tem, da so izvajali nad njimi vse vrste psihične in fizične torture. Razumljivo je, da niso vsi vršili enako svoje dolžnosti in so bili nekateri razkrinkani kot 'dvoličneži' ter ponovno vrženi pod kamne golotooškega mlina, kjer so z namenom zastraševati druge z njimi ravnali skrajno surovo.«⁹¹

* * *

»Če se v določeni hierarhiji ve, kdo je kdo, kaj je čigav posel, koliko velja, pa ga je treba degradirati, diskvalificirati, se pojavi vprašanje – kako? Na Otoku je za to obstajala prikladna, čarobna beseda: 'dvoličnež'! Kaj je pomenilo 'dvoličiti'? Vi ste, recimo, 'vodnik', zaslužili ste to funkcijo, dobro opravljate vse, kar se terja od vas. Toda nekega dne – iz določenih razlogov – vas je treba odstraniti. Če se reče: 'On ni bil za to, slabo je delal,' se bo kdo vprašal: 'Kako to, da je bil sploh postavljen na to mesto? Se pravi, da tudi

uprava dela napake!' Zaradi takšnih in podobnih vprašanj oziroma takšnih pomislov se oznani: 'On je bil zaslužil to mesto, dobro je delal, toda potem je začel 'dvoličiti'! In to lahko stori vsakdo: sreča svojega bivšega nadrejenega, svojega sovaščana, sorodnika in 'mu nekaj pogleda skozi prste', ni bil do njega 'predpisano strog', pred 'kolektivom' pa to prikriva, to se pravi 'dvoliči', on je 'dvoličnej'.⁸² Njihovo krivdo je torej potrjevalo dejstvo, da niso delovali javno in odkrito; javno in odkrito delovanje pa jim je onemogočal »hišni red«. Zakon jih je tedaj potisnil na rob zakona, bili so krivi, ker so sploh obstajali. »Zakon je natančen: zakon je zakon; kdor ne spolnjuje zahtev zakona, je navzkriž z zakonom. Se pravi: če zakon trdi, da si zločinec, si zločinec; če ne, si – zločinec. Po zakonu pa pri zakonodajalcu seveda ni krivice.«⁸³

Sobni starešine so kot pravi oblastniki imeli svoje pomočnike oziroma sodelavce, ki so jim pomagali pri »prevzgoji« sointernirancev. Kadar je kateri od tako imenovanih aktivistov rabil kakšnega interniranca, ki še ni »revidiral«, mu ni bilo treba dobiti posebnega dovoljenja: enostavno je prišel o »prostem času« v sobo, povedal sobnemu starešini, da rabi tega in tega, in ga odpeljal. Običajno je aktivist odpeljanega »peljal na sprehod« (»poveo šetati«), to se pravi, da mu je med hojo po zaporniškem dvorišču razlagal, da mora »revidirati«, zakaj so njegova »stališča« napačna, katera »linija« je edino pravilna. On je tedaj pomagal svojemu »padlemu« tovarišu. »Toda 'aktivista' v resnici ne zanima tisti, s katerim se sprehaja... Dobro ve, da s tem 'delom' ne bo obvaroval svoje kože... Svojo kožo najbolje obvaruješ tako, da zguliš drugemu njegovo. In tako 'aktivist'

z redkimi izjemami, namesto da bi 'prevzgal', napeljuje tistega, s katerim 'dela', na 'harango'.⁸⁴

Pri tej zahtevni nalogi so si aktivisti pomagali z vsemi sredstvi; cilj je bil vreden vsakršnega truda: če ni šlo zlepa, pa zgrda. Nekateri aktivisti niso marali uporabiti vseh sredstev, na primer niso hoteli pretepati svojih sointernirancev. Bili so razkrinkani kot »dvoličnejši« in pahnjeni v bojkot.⁸⁵ Toda tudi aktivisti niso bili varni pred »cinkarjenjem«, saj nikoli niso mogli vedeti, kaj bo kdo povedal preiskovalcu. »Pazite, odločim se, ker ne vzdržim več, da bom postal 'aktivist'. Kaj storim? Prijavim se na raport preiskovalcu in kakšnega 'aktivista' preprosto 'cinkam', trdim, da bi bil boljši 'aktivist' od njega.«⁸⁶

* * *

Osrednjo vlogo v procesu prevzgoje informbirojcev je imelo prisilno delo. Po predpisih je trajalo osem ur na dan; torej so delali tudi tedaj, ko ni bilo predpisano, bodisi da je šlo za »prostovoljno« delo, za tekmovanje ali za kazen. Na delo so odhajali po zajtrku, postrojeni po vojaško. V barakah so ostajali le hudi bolniki. Vendar tudi oni niso smeli »zabušavati«, ampak so čistili sobe. Delu se je bilo moč najlaže izogniti na »pisarski« način: prizadeti je rekel preiskovalcu, da bo »vse« priznal ter zahteval papir in pisalo. Za cigarete mu ni bilo treba prositi, sam preiskovalec je naročil, naj mu jih dajo. S tem so si zaslužili »osvoboditev od dela« in so pisali. »Vse! Najprej od opice do Avnoja, potem od osvoboditve do napredovanja, pa od iznašanja svojega stališča do vrat zapora...« Drugi načini so bili težji, na primer

⁸⁴ Miroslav Popović, op. cit., str. 122.

⁸⁵ Dragan Kalajdžić, ibidem.

⁸⁶ Ibidem, str. 99.

⁸⁷ Milinko Stojanović, Knjiga pouka, str. 167; v: M. Popović, op. cit., str. 157–173.

⁸⁸ Alain Grosrichard, Struktura seraja, Ljubljana 1985, str. 15.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Martin Mencej, op. cit., str.

⁹¹ Milinko Stojanović, ibidem.

⁹² Dragan Kalajdžić, op. cit., str. 170.

⁹³ Božidar Jezernik, op. cit., str. 270.

⁹⁴ Dragan Kalajdžić, op. cit., str. 121.

⁹⁵ Milinko Stojanović, ibidem.

⁹⁶ Dragan Kalajdžić, op. cit., str. 169.

»ribji«: prizadeti je skočil s police, mrtvega so potem vrgli v morje, da so ga pojedle ribe.⁹⁷

Brez dela tedaj ni smel biti nihče, kajti delo osvobaja. Če ni bilo drugega, so morali polniti »skrape«, to je jame v kamenju. Določili so jim površino, ki so jo morali zravnati. Če je bilo delo slabo opravljeno, so jim lahko določili novo površino. Ali pa so zidali »pod visak i špagu«; če so odkrili kakšno napako, so zid morali porušiti in zidati drugje.⁹⁸ Interniranci na otokih pa so morali večkrat z vedri ali z lopatami zajemati pesek z morskega dna tudi po več ur skupaj.⁹⁹

Takšna ali podobna nesmiselna dela v svojih spominih opisuje več nekdanjih interniranih informbirojevcev, tako da lahko kdo dobi napačen vtis, da je bilo takšno delo splošna praksa. Obdobje, o katerem gre beseda, je bilo čas vseobče izgradnje; to velja tudi za taborišča za informbirojevce. »Značilno za Goli otok je bilo, da smo vedno čas gradili: poslopja, skladišča, novo bolnico za kaznjence in še in še.«¹⁰⁰ Ko so prišli na Goli otok prvi interniranci, je bil otok »dobesedno gol, pust«. Nato pa so naredili najprej pristanišče v Mali dragi, tako imenovani Stari žici. Nato so postavili 14 montažnih barak, upravno zgradbo, poti. Hkrati so na otočku Lopar poleg Raba postavili hiše za preiskovalce in drugo uradno osebje. Vse to je bilo dokončano do polovice leta 1950. Nato se je začela izgradnja Velike drage, kamnitih paviljonov, ograjenih z žico, bunkerjev za stražo, stebrov za električno razsvetljavo taborišča od zunaj. V dragi pa še skladišča, stanovanjske zgradbe za milico in poti do malega pristanišča. – Primerjava s piramidami, ki so bile prav tako zgrajene v puščavi, se vsiljuje kar sama od sebe. Kako čudovito: na otoku, ki je bil še pred kratkim gol in pust, je zrastle tako popolno taborišče!

V svojem pismu Dedijeru, z dne 15. oktobra 1982, je Raštegorec z neprikritim ponosom med drugim v zvezi s tem zapisal: »Poleg ostalih vsebin, kot so mreža poti, nogometna, teniška, košarkarska in odbojarska igrišča, je bil v petdesetih letih zgrajen kulturni dom s knjižnico, kegljiščem in razstavnim prostorom, kjer so jetniki razstavljali svoja ročna dela itd. Zgrajeni so bili tudi novi paviljoni iz trdnega materiala za dostojno namestitev ljudi (sic! – op. B. J.), ko so opustili neprimerne lesene barake. Kupljene

so bile nove ladje in ribiške ladje, kočice. Z njimi so lovili razne ribe. Prehrana z ribo je odpravila posledice enolične hrane itd. Na sosednjem otoku, Sveti Grgur, se je gojilo zelje, ohrovt, paradižnik, krompir, hranile svinje, kokoši itd.«¹⁰¹ Najbolj pa prihaja do izraza ponos nad doseženim v naslednjem odstavku: »Vse navedeno je bilo rezultat partizanske iznajdljivosti...«¹⁰²

Podobne rezultate so dosegli tudi po drugih taboriščih. V Bileci, na primer, so postavili obzidje okoli bivše kasarne, ki je postala taborišče, stanovanjske hiše, razna igrišča, ceste, celo manjšo tovarno, kanalizacijo in podobno.¹⁰³

* * *

Največ fizičnega dela je bilo namenjenega obdelavi kamna. Predelani kamen je najbolj otipljiv, najbolj trden dokaz ustvarjalne moči človeka. Da pa takšnemu delu lahko umanjka pravi smoter, ni vedel in izkušal samo Sizif. Zaposlitev v rudniku (kamnolom je le oblika rudnika) je bila že v rimskih časih kazen, ki je po strogosti bila takoj za smrtno kaznijo.

Najpreprostejše delo s kamnom je bilo tako imenovano »tucanje« (tolčenje). Pri tem delu so z macolo tolkli po kamnu in s tem pridobivali drobljenec. Imeli so določeno normo, koliko ga morajo nadrobiti vsak dan. Na koncu delovnega dne so drobljenec nagrebli na kup, da je nadzornik mogel izmeriti kubaturo. Kdor ni izpolnil norme, mu je grozila kazen. Poleg zmerjanja, udarcev itd. je prestopnik lahko ostal brez macole in je naslednje dni moral tolči s kamnom: Tako je bilo normo še težje izpolniti.¹⁰⁴ Zato so si skušali pomagati tako, da so zidali »votlo piramido«.¹⁰⁵ Vsak kamen ni bil pripraven za takšno delo: če je imel ostre robove, je lahko močno poškodoval roke. Zato so uporabne kamne skušali shraniti za naslednji dan. Vendar, kako najti kamen v morju kamna. Začelo se je skrivanje, to pa je bilo spet prepovedano...¹⁰⁶

Z macolo je pač lažje drobiti kamen kot s kamnom v roki; z zdravimi rokami je lažje opravljati ročna dela kot z ranjenimi. Prevzgojni smoter dela tedaj ni bil v golem učinku, ampak v izčrpanju. Zato je delo tudi potekalo v »udarniškem tempu«. Delovni tempo je bil še posebej poostren za tako imenovane nepopravljene. Ko so delovne skupine odšle

na delovišča, so delovno orodje morali nositi bojkotirani. Pri samem delu pa so jih še posebej »gonili«. Za potrebe »gonjenja« macola ali kamen nista več zadoščala. Za to je bil potreben »tragač«, to se pravi nosila, sestavljena iz dveh vzdolžnih palic in prečne deske. Nosilna površina je bila dolga 60 do 70 cm, široka pa toliko kot razmak med rokama, to je 40 do 50 cm. »Banda je lahko bila mučena tudi z drugim delom, če ravno ni bilo dela za »tragač«. Vendar se je to dogajalo izjemno redko. Mučilno orodje je lahko bil tudi kramp. Lopata prav tako. Bojkotirani je moral delati sklonjen. Ni smel prenehati niti za trenutek niti se vzravhati. Kramp se je moral stalno dvigovati in spuščati, lopata je morala stalno zajemati, čeprav v prazno.«¹⁰⁷

»Gonjeni« so bili samo bojkotirani, goniči pa so bili lahko aktivisti, člani kolektiva ali celo »odloženi«, torej vsi, ki so bili bolj ali manj »popravljeni«, bolj ali manj »prevzgojeni«. Naloga »popravljenih« je bila, da so pri delu »gonili« tiste, ki to še niso bili, to se pravi, da so jim uprizarjali vse mogoče nevšečnosti. Ali gledano z vidika učinka: morali so priganjati »bando«, naj potiska kamen v hrib, in ga pri tem vlekli nazaj.

Med »gonjenjem« je bil priganjani spredaj; vendar se ni imenoval tako, marveč »bando«. Tudi priganjalca niso imenovali s to besedo, čeprav je to bil. Toda v skladu s tradicijo, da raja nima imena, ampak je amorfna masa, v primerjavi z biriči, ki že lahko imajo svoje ime, so priganjalci že imeli ime, na primer Marković. »Marković dobro goni bandu...«¹⁰⁸

Priganjanemu je pri nosilih pripadal krajši

ročaj: »In deset centimetrov je strašno veliko...«¹⁰⁹ Sam je moral naložiti tovor na nosila, kolikor je šlo gor, in sicer tako, da je bilo spredaj teže. Hitrost nošenja je bila ista za priganjanega kot za priganjalca: tek ali hiter korak. Razlika je bila le ta, da so se priganjalci menjavali. Priganjalci so imeli tudi razne druge olajšave, priganjanim pa so otežili tudi čas po končanem delavniku. »Po delu, v baraki, v prostem času zame ni bilo počitka. Če je bilo treba prinesiti kotel s hrano, vodo za pomivanje, če je bilo treba čistiti prostore, vedno sem moral to storiti jaz.«¹¹⁰ Utrujeni in izčrpani se teže upira; delo »mehča hrbtenico«! Ko je bilo vse postorjeno, pa je moral še skozi špalir. Potem so šli drugi spat, banda pa »kiblarit«. Kiblarjenje je bilo dežuranje poleg kible: prva izmena od polnoči, druga od polnoči do budnice.¹¹¹

Še prav posebno hudo priganjani so bili dvomotorci. »Pri delu so kar tekmovali, kdo bo dvomotorca bolj priganjal. Pri nošenju kamenja so se kaznjenci menjavali, jaz pa sem vedno ostal sam. Izčrpavali so me do konca, in ko nisem mogel več nositi ali hoditi, sem dobival udarce ob vzklikih: 'Glej ga, delati se mu ne da, lahko pa je že drugič izdal našo partijo.'«¹¹²

Pri »gonjenju« je bila žrtev aktivno udeležena pri lastnemu mučenju, zato se zastavlja vprašanje, kako da so žrtve sprejemale to sodelovanje. »Tistim, ki so bili preveč izčrpani, da bi mogli biti še naprej priganjani, so dali na prsi kamnito ploščo. To je doletelo tudi tistega, ki je vsemu navkljub zavračal vlogo priganjanega.«¹¹³ Toda večina se vedno vede »normalno«, za večino praviloma za-

⁹⁷ Ibidem, str. 186.

⁹⁸ Ibidem, str. 172.

⁹⁹ David Tasić, Zapor – moj dom, str. 33.

¹⁰⁰ David Tasić, Radovan Hrast..., št. 9, str. 34.

¹⁰¹ Cit. Vladimir Dedijer, op. cit., str. 476.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Jože Jurančič, op. cit., str. 856.

¹⁰⁴ David Tasić, op. cit., št. 8, str. 34.

¹⁰⁵ Dragan Kalajdžić, op. cit., str. 166.

¹⁰⁶ Ibidem, str. 172.

¹⁰⁷ Miroslav Popović, op. cit., str. 102.

¹⁰⁸ Ibidem, str. 85.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ David Tasić, Radovan Hrast..., št. 4, str. 32.

¹¹¹ Miroslav Popović, op. cit., str. 86.

¹¹² David Tasić, op. cit., št. 4, str. 32.

¹¹³ Miroslav Popović, op. cit., str. 100.

došča že strah pred represijo, ta je potrebna samo za »norce«, ki jih »nič ne spametuje«. Večina se v strahu za življenje prej ali slej podredi nujnosti. Paradoksov te nujnosti je več, največji je, da je njen element zavest: izbira nujnosti je odvisna od žrtve. To je njen tragični izbor, žrtvina obsojenost na svobodo. Resda je to nujnost le toliko, da ob mrtvi žrtvi rabljeva umetnost kaj malo velja: duši se lahko samo življenje, nad mrtvimi ni mogoče izvajati represije. Toda je faktor, s katerim mora računati tisti, ki se upira, in tisti, ki upor zatira.

Vendar ni bil samo strah tisti, ki je tiral ljudi k sodelovanju pri lastnem mučenju. Enako pomembno vlogo je imelo pri tem tudi upanje. Večja ko sta bili stiska in tesnoba, večje je bilo upanje: enkrat mora biti bolje. Morda ne bom več pod bojkotom. Saj ne more vse to trajati večno...

V procesu prevzgoje informbirojevcev je bilo tedaj uporabljeno delo kot poglobitna metoda za »izganjanje hudiča«. Nenavadno je, da se je zgodilo kaj takšnega v državi, kjer je na oblasti stranka, ki si je na svojo zastavo zapisala »Delu čast in oblast«. Gre za očiten in velik prepad med proklamiranimi parolami in stvarnostjo. Ta prepad je viden tudi drugače, na primer pri tem, da se (fizični) delavci, ki so imeli pomembnejšo vlogo v revoluciji,

v nobenem primeru niso vrnili na svoje prejšnje delovno mesto. Če se je kaj takšnega zgodilo, se je zgodilo samo tistim, ki so tako ali drugače prišli navzkriž s »partijsko linijo«, na primer informbirojevci po prestani kazni. V znamenju srpa in kladiva izvedena revolucija je s tem dejansko prolongirala vrednostni sistem, ki so ga vzpostavili že nosilci fevdalizma, ki so razdelili družbo na dostojanstvenike na eni strani in na drugi na množico, za katero velja, da ni vredna drugega, kot da prenaša ali vleče bremena.

Zato je imel »tragač« tako poudarjeno vlogo, zgodilo pa se je tudi, da so najbolj »pokvarjene« vpregli – kot živino: »Neke nedelje, ko je ledeni dež lil kot iz škafo, so čistili prostor, na katerem so kasneje gradili bolnico. Tukaj je bilo treba narediti nekaj sto velikih stopnic na poti. Nekomu je tedaj prišlo na pamet, da bi 'racionaliziral delo': napravili so velike sanke iz brun in desk, povezanimi z vrvmi. Bojkotirane so vpregli v sanke – da bi na ta način zvlekli kamenje do dna Velike žice... Ko so vlekli sanke, so se pogreznile v blato, rdečo ilovico in se niso niti premaknile. Tedaj so nadzorniki udarili z vrvmi in letvami po vpreženih. Vpitje je bilo peklensko, koža je pokala od udarcev... To je trajalo ure, potem pa so tako zmrcvarjeni morali pred odhodom na spanje iti še skozi špalir...«¹¹⁴

¹¹⁴ Cit. Dragoslav Marković, op. cit., str. 85.

Cvetko Zagorski: VRAČANJE K SEBI

Založba Borec. Zbirka Sila spomina. Ljubljana 1988. Opremil Julijan Miklavčič. Strani 255.

NADA GABORVIČ

O SEBI IN S SEBOJ

V knjižni zbirki Sila spomina je založba Borec izdala spominsko prozo Cvetka Zagorskega z značilnim naslovom Vračanje k sebi. Za razliko od ustvarjalnega postopka piscev z avtobiografsko naravnostjo je zelo očitno, da je Zagorskega vodilo pri pisanju nekaj več in nekaj globljšega kakor zgolj hotenje po opisovanju doživetega, preživelega, po nekakšni ureditvi spominov na tisto, kar naj se ne porazgubi, pozabi, utone v času. Nekaj, kar bi lahko označili kot pomen in fenomen umetništva. Cvetko Zagorski je od prvih trenutkov samozavedanja tenak in rahločuten prisluškovalec utripom življenja. Zato vselej prej nesrečen kot ne. Vse ga izrazito prizade. Vznemirja. Boli. V sebi že zgodaj začuti struno, ki je tistim okrog njega tuja, če ne sploh odtujena, z redkimi izjemami. To je struna umetništva, ki se oglašča, kateri se odziva že zgodaj, zlasti kadar občuti svojo izločenost iz povprečja, v katero je posajen, kadar sliši gluhi čas, nem za sočloveka, soljudi. Čas med vojnama, Maribor, v katerem odraščala na Pobrežju, v proletarski mariborski mestni četrti. Bistrihi oči in odprtih ušes zgodaj dojame razmere doma, v okolici, v družbi. Odprt za nove, sveže ideje, ki pripljusajo tudi do njega, se, srednješolec, odloči za boj proti krivicam tega sveta, za boljše družbo, spremenjene odnose med ljudmi. Vendar naiven, neizkušen, zato kmalu v zaporu, razkrinkan, kaznovan s prepovedjo šolanja na vseh srednjih šolah, postavljen pred dejstvo, da se mora znajti sam, kakor ve in zna.

Zdaj je v pomoč pesnik v mladeniču; ustvarjalno hotenje, zagnanost, moč, zavest

pripadnosti k umetništvu mu postanejo trajna opora in tudi možnost. Po prvih poskusih, ki so rodili uspehe, se je Zagorski zapisal časnikarstvu in objavljajl pesmi, črtice, krajšo prozo. Vstop v slovensko literaturo, ki je zanj pomenil tudi človeško sprostitev in osveščanje, ga je naravnal za prihodnost. Četudi si je moral služiti vsakdanji kruh kot priložnostni člankar in urednik, prevajalec, pa se je iskal in potrjeval edinole v pisanju literature. Občutljiv in zelo ranljiv je dobro vedel, da se bo mogel prebijati skozi življenje le tako, da druge poti zanj ni in ne more biti.

Navzlic protisilam, zgodnjim razočaranjem, porojenim iz razvozlanih ugank sprotosti, kakor jih navrže vsakdanjost, je izbruh druge vojske dočakal zbran in pripravljen. Zanj ni bilo dilem kako in kaj. Čeprav je njegov samosvoj, predirni duh ostajal kritičen, ne podlegajoč ničemur, česar sam ni osvojil, sprejel, dognal kot prav. Zagotovo mu je bila pesem, ki je živela skupaj z njim, v močno in trdno oporo tudi v najhujših preizkušnjah. Zagotovo mu je pomagala prebroditi teže trenutkov, ki so pritiskali nanj. Pesnik v njem je nam, bralcem, posredoval nekaj skrajno preprosto, a toliko presunljiveje izpovedanih občutij ob tragični izgubi dekleta Vojke, mlade, pogumne partizanke, ki se ni ustrašila smrti, kakor je zaradi njega ljubila življenje, upala v njuno skupno prihodnost in je v svojih pismih, poslanih po priložnostnih kurirjih, ožarila mlado ljubezen kot najvišjo dragocenost. Vojkina pisma so v knjigi hkrati tudi krik zoper vse vojne, zoper grozote, zoper sovraštvo, iz katerega se porajajo okrutnosti vseh vrst. Odkrita, neposred-

na, poštena, iskrena ljubezen, ki je tudi vojna ne more zadušiti, daje pečat pisanju Zagorskega, kakor je zaznamovala njegovo nadaljnje življenje, obsijano z njenim izročilom.

Tako začutimo preraščanje pripovedi o sebi in mladosti do leta 1944 kot iskanje svojega globljega bistva, svoje življenjske osmiselitve. Vse tisto, za kar se je odločal mladi Cvetko Zagorski kot dijak, zaradi česar je bil pripravljen tudi na žrtve, je postalo vodilo v njegovem nadaljnjem bivanju. To napovedujejo pesmi, odzvanjajo besede v njih. Da jih je v tej knjigi objavil, gotovo ne more biti naključje, marveč jasna odločitev. Postane nam razumljivo sporočilo, da zmoreš prebiti še takšne tegobe, razočaranja, izgubo, prevrednotenje vrednot, če nosiš v sebi svoj svet iskanja, svoj nemir. Najdragocenejša so tista odkritja, do katerih te je pripeljalo tvoje prebijanje skozi goščave ovir. Vredna so le spoznanja, ki so te vodila do obzorij. To je smisel in namen bivanja. Tako se skozi četrto stoletja oblikuje mladi pesnik, ki išče pot k sebi in do sebe, da bi se mogel pošteno in pravično oceniti, ko bi se srečal s seboj, za kar se krčevito trudi, si prizadeva, strog do sebe, nepopustljiv do svojih grehov in napak, željan doseči stopnjo tiste zrelosti, ko bi smel in mogel o sebi reči, da izžareva svoje bistvo. Zato je njegovih petindvajset let, ko mu sledimo na poti razvoja, marsikdaj kar pre-

bridkih, tja do konca leta 1944, tudi opozorilo na številne pasti, nastavljene človeku, da jim nasede, se znajde v njih in se osvobaja le za visoko ceno, včasih – za dandanašnji okus – kar previsoko.

Sočasno lahko sprejmemo Vračanje k sebi kot začetek in napoved nadaljnega premišljevanja o sebi in času. Štiri naslednja desetletja, čas do danes, ponujajo Zagorskemu, trdno zagozdnemu vanje, veliko možnosti, bralcu pa odpirajo marsikatera doslej zapahnjena vrata. Z vsemi svojimi dosedanjimi deli, namenjenimi bodisi mladini bodisi odraslim, nas je Zagorski prepričal s svojo toplo človečnostjo, svojo ljubeznijo do človeka. Ti vrlini odsevata tudi v Vračanju k sebi, mu dajeta trajen pomen, saj sta vrednoti, brez katerih bi človeštvo ne moglo preživeti, pa tudi posameznik ne kot njegov del. Čutimo ju iz vsake strani, opozarjata nas in svarita, če znamo prav in pozorno brati. Pozornost pa si zasluži tudi skrb pisatelja in pesnika Cvetka Zagorskega za jezik in njegovo lepoto, za bogastvo izrazja. Ker za marsikatero delo tega ni mogoče trditi, bi lahko bilo za zgled malomarnežem, ki včasih nimajo nobenega posluha več za to. Pa bi ga morali imeti. In še kako!

V izčrpnih spremni besedi skuša Jože Šifrer celovito orisati Cvetka Zagorskega kot besednega ustvarjalca.

Niko Košir: MOJIH 616 PARTIZANSKIH DNI

Založba Borec. Ljubljana 1988. Zbirka Sila spomina. Opremil Julijan Miklavčič. Strani 164.

NADA GABOROVČ

DNEVI V PARTIZANIH

Kakor se odmikajo leta, se vse bolj kaže očitna potreba po avtentičnih spominih na partizanska leta, nepreklicno zarisanih v zavest nekoč mladih, po štirih desetletjih pa povsem dozorelih in izoblikovanih udeležencev narodnoosvobodilnega boja. Podoba vojnega obdobja se tako pogloblja. Rojevajo se novi viri za dopolnitev zgodovine. Pričevanja dobivajo ob dokumentarnem tudi spominsko literarni značaj.

Med taka dela sodi tudi knjiga Mojih 616 partizanskih dni pisca Nika Koširja, uveljavljenega prevajalca in kultiviranega premišljevalca našega časa. Po nekaterih »odlomkih« iz svoje življenjske izkušnje v partizanih se je odločil za strnjen prikaz obdobja o odhodu iz Ljubljane, 2. septembra 1943, pa do končane vojske v maju 1945, zaznamovanem kot posebno; enobejevsko obdobje je v bistvu njegov človeški vstop v samostojnost, v samopotrditev, v presojo stvarnosti, kot jo lahko ovrednoti pošten in zdrav razum. Razum, ki je bil, pri tedanjih avtorjevih štiriindvajsetih letih in s fakultetnim študijem napojen, dostikrat postavljen na preizkušnjo. A je, kakor ugotavlja današnji Niko Košir, vendarle premagoval nasprotja in protislovja in tudi zmagoval. Iz spominjanja je namreč mogoče ugotoviti, da navzlic križanju mnenj pisatelj v vlogah, ki jih je odigral v partizanih, nikoli ni odpovedal, kar so mu morali konec koncev priznati, radi ali neradi, tudi tisti, ki so prekrizali rezila svojih umskih mečev z njegovim. Kar spet pomeni, da je zmozel na način, kakršnega si je izbral, premagovati manj izbrušene poglede na kak problem ali celo kvarno in nedozorelo mnenje ali predloge,

od katerih pa je vendarle bilo odvisno veliko.

Čeprav govori Niko Košir o času iz časa, kakor ga je živel pred 45 leti, pa je marsikje začititi besedo in misel današnjega zrelega moža in razumnika, ki posoja svoja dognanja in dognanost mlademu v tistih usodnih trenutkih, ko je šlo v resnici za biti in ne biti, za življenje in smrt. Vendar to prekriva prav uspešno njegov smisel za kar dobrodušno blagohotnost do spodrseljavev, na katere je naletel, smisel za samokritičnost, prepojen s humornostjo in popustljivostjo, ki jo prineso leta ali je vgrajena v značaj in splava na površje ravno v pravem trenutku. Vsekakor kaže naglasiti, da se spomini v Koširjevi knjigi pretakajo iz preteklosti v sedanost prav zaradi pisateljevega značaja in življenjske naravnosti drugače, kot smo to vajeni v tovrstnem pisanju. Čutiti je, kot da bi zavestno odrival vsako potrebo in željo po izstopanju, po junaštvu, vsakršnih izjemnostih, ki bi ga venčale s slavo, ga zaljšale kot odličja na hrabrih prsih. Da je v resnici znal pokazati hrabrost, pa ne dvomimo. Le jemal jo je kot sestavni del boja; kakor je pamet, razum, možato ravnanje, zrele presoje in odločitve. Seveda se je sredi tega sukal tudi strah, naravno človeško občutje, katerega se ne spominja skesano ali zardevajoč, marveč ga postavlja kot vzrok in posledico nesreče, če je botroval nerazumno in neobrzdano, kot resnični sovražnik v trenutkih odločitve.

Na zunaj preprosta, skrbno obtesana pripoved skriva globoko v sebi torej plast, ki jo bo dano odkriti tistemu, kdor teh spominov ne bo bral le povrhu, zgolj kot nizanje dogajanja in kot nekakšno filmsko sceno z menja-

vajočimi se, bolj ali manj napetimi prizori. Avtorju očitno ni bilo do tega, zato teče njegova beseda umirjeno, brez zatekanja v šokantnosti, četudi bi jih imel na izbiro, saj si jih je klasična partizanska literatura tako rada privoščila. Predvsem pa se nam hudi in za naše slovenstvo odločilni trenutki prav zaradi takšnega odnosa kažejo globoko resni, pomembni, ravnanje glavne osebe tehtno, bodisi da gre za pozitivni ali negativni izid, celotno vojaško bojevniško dihanje Slovencev pa doumemo kot posebej važno za prihodnost, za odločitve, ki bodo vplivale na naš razvoj, na našo bodočo zgodovino.

To je, kar nas svari in kar nam žuga iz preteklosti, da bi ohranili bistro glavo za danes in jutri, dokazali svojo zrelost danes za jutrišnji dan – kakor so ljudje Koširjevega kova med vojno brez vsake želje po zunanjem blišču ali učinkovanju sledili zavesti čuta odgovornosti do domovine, namenjene smrti, poginu pod idejo vsenemštva in nacizma. Žilavost, kremenitost, skromnost, po drugi strani pa vztrajnost, neupogljivost, celo nadčloveška moč pri prestajanju naporov in represij zaradi sovraštva so svetli žarki, ki vodijo naprej, ki kažejo v bodočnost.

Današnja zrelost in verjetno nekdanja preudarnost sta v teh spominih premagali slabost, ki se rada vsili v pisanje takšne vrste – obračun takšne ali drugačne vrste. Niko Košir ne obračunava z nikomer in z ničimer, najsi bi imel do tega tudi pravico ali bi morebiti to pojasnilo kakšno zamegljenost in nejasnost. O stvareh pripoveduje, kot jih je preživel in ohranil v spominu, zavesti. Rad

celo anekdotično, da odpili ostrino. S tem doseže večji učinek, kot bi ga s še takšnimi analizami ali razlagami dogodka ali pojava. Analize in sinteze so zadeva izvedencev. Gre le za to, da imajo na razpolago gradivo, ki je zanesljivo in podlaga, izhodišče za njihovo nadaljnje početje, njihovo vključitev v strokovno opravljene posle. Zato je avtorju resnica tako temeljne vrednosti in pomena. Zato kak dosedANJI podatek popravi ali podkrepi nepopolnega s svojim, trdno zasidranim v spominu ali zapisku.

To je zanj odgovornost, ki ji je zavezan, in prepričan je, da bi ji moralo biti pisanje na spominski ravni nasploh. Vsakršno friziranje ali črno-belo razmejevanje sta mu tuja. Tuje mu je tudi pisanje o času in ljudeh tedaj, kot bi bil to nekako izvzet, izločen čas skupaj z ljudmi. Zanj so ljudje živi, takšni, kakršni so, čas, kot ga je izoblikovala vojna z nasiljem in nečlovečnostjo realen, stvaren. Pomembno zanj je edinole, kako se je znal človek v njem obnašati, ravnati, koliko je preživel v njem človeškega in človečnega, kaj je (bo) ohranil za nove čase, kakšna je bila njegova človeška drža v vseh preizkušnjah, pred katere ga je postavilo, kako se (je) bo človek pretolkel skozi od požarov zogleleni, nakrhani, silovito prizadeti svet. In kako ga bo znal spet na novo postaviti, prenovljenega, boljšega. Kot zmagoviti, trdo preizkušeni in zato upanje vlivajoči človek prihodnosti. Zrel za dozorevajočo dobo.

Za Koširja in za premišljevalce njegovega kova je narodnoosvobodilni boj bil vzgon, iz katerega naj se rodi prihodnost po meri človeka. Zato je knjigo treba brati tudi tako.

Janez Švajncer: **SOMRAK**

Založba Obzorja. Maribor 1987. Opremil Viktor Šest. Strani 287.

NADA GABORVIČ

O MARIBORU MED VOJNO

Ko se je pisatelj Janez Švajncer pred desetletjem odločil napisati trilogijo o Mariboru, se je hkrati odločil za tri samostojna dela, katerih vsako je mogoče brati neodvisno drugo od drugega. Temeljno izhodišče mu je bil Maribor: od Maistrovih časov, v kraljevini SHS, v Jugoslaviji do začetka druge svetovne vojne, zajeto v prvi knjigi; štiri leta okupacije, prikazana skozi optiko sodoživljalcev in sodejnikov vojne, popisana v drugi knjigi; medtem ko bi tretja knjiga govorila o časih obnove in graditve nove Jugoslavije tja do konca šestdesetih let.

Po Prelomu, izišlem pred leti, in s predstavitvijo razmer, okoliščin in stanja v Mariboru med obema vojnama, nas pisatelj v Somraku, drugi knjigi, vodi v svet vojne, ki se je nanagloma, za nekatere kar nepričakovano, zgrnila nad Maribor, mesto, ki ga je firer Adolf Hitler ukazal »narediti nemškega«.

Navzlic osrednji osebi v vseh treh knjigah, Francu Savniku, kolarju, predstavniku kmečko-obrtniške plasti, ki se je v časih pred nacističnim vdorom začela krepiti in osamosvajati, vključujoč se bolj in bolj v delavsko gibanje, je roman sam v sebi zaokroženo delo. Izhodišče mu je vojna in ljudje v njej, kakor se odkrivajo v različnih trenutkih, situacijah, okoliščinah. Ne po pisateljski volji ali ukazu, marveč glede na verjetnost, da takšni, kakršni so, drugače ne bi mogli odločati, govoriti, ukrepati. Njihovo ravnanje, njihova dejanja, besede so posledica njihove stopnje doraosti ali nedoraosti stanju, v katerem so se znašli, v katero so se spustili bodisi po svoji bodisi po tuji volji in ukazu.

Roman je razdeljen na toliko poglavij, kot je bilo vojnih let. Vsako poglavje ima v naslovu svojo letnico, od 1941 do 1945; slednje je najkrajše, saj se je vojna končala že v mesecu maju.

Vsako poglavje je pravzaprav prizorišče dogajanja tragedije, ki se skladno z zgradbo razvija v vrh in se potem razpleta bolj ali manj enovito. Pet letnic, pet prizorišč, vsa v Mariboru ali ob njem v nekaterih stranskih prizorih.

Z okupacijo se je posebno slabo pisalo Mariboru kot najbolj ponemčevanju izpostavljenemu mestu na Spodnjem Štajerskem. Zapor, streljanja, izseljevanja, silovita nasilja vseh vrst. Namen: pokončati slovenstvo. Med močno razredčenimi prebivalci preostali zavedni Slovenci trpijo tem huje, okušajo knuto in bič tem okrutneje. Kolar Franc Savnik mora kot trden Slovenec med prvimi v zapor, niso mu prizanesena najbolj zavržena ponižanja. Ko čez mesto prevaža razmajani voziček s pomijami, zajema vase kalvarijo vseh, ki jih vidi, ko se prodanci, podrepniki, nemškutarji, omahljivci znašajo nad njimi.

Kot zmeraj so najnevarnejši in najbolj neprizanesljivi janičarji vseh vrst. Prejšnji nezanesljivci pri svojih poslih so se zdaj prelevili v valpte. Na čelu vseh – Hans Hofer.

Omahljivi bogatini, pohlepni na denar, se v bojazni za premoženje med prvimi vdinajo nemški oblasti. Kot na primer trgovca Andraž in Dora Velnik, ki sta »na dve obračala oči« že v kraljevini Jugoslaviji, zdaj pa se prilizeta samemu Ernestu Schützeju, visoki živini, ki se mu ponuja Dora Velnik z ocvrtimi piščanci in s seboj, njen mož pa s pohlevnostjo

in pokorno privrženostjo, četudi ga naskrivoma tu in tam tudi zapeče vest.

Dogajanje se razpira na ulice, med hiše, na dvorišča, v sobe, pisarne, kjer se odvija življenje in živijo ali se potikajo ljudje vseh značajev, raznih nazorov, različnih misli, mladi in stari, tisti z jasnimi predstavami in predvidevanji kot tisti, ki hočejo le korist, ki se še spomnijo ne, kaj je značajnost.

V glavnem je to proletarsko-delavski in obrtniški sloj, so gospodinje, izgubljena dekleta in ženske, izdajalci in pa skoraj še otroci, postavljeni pred usodne odločitve, prezahtevne za njihovo nedoraslost. Izstopajo fantje, kakor je Mirko, sin Franca Savnika, ki se loti samega Hansa Hoferja. Za krivca osumijo nenehno osumljenega očeta Savnika; vnovič mora v zapor, le da tokrat preстане mučenje, samico, streljanja talcev. Njegov Mirko se razvija v upornika, kakršen je bil oče. Zato se odloči za beg iz nemške vojske in za odhod med partizane na Pohorju. Teh se je zdaj že namnožilo toliko, da postajajo ne samo nadloga nemški žandarmeriji, temveč nevarnost, nad katero mora nemška oblast pošiljati vojsko.

Nevarnost pa prihaja tudi z neba. Angleški in ameriški bombniki vse bolj rahljajo živce okupatorju, pehajo pa v obsedenost od strahu tudi domačine, ki jim ni vseeno, kakšen bo Maribor po končani vojni. Ta pa ga bolj in bolj spreminja v ruševine. Vse več je, zlasti proti koncu, ko je nemški poraz na dlani, ubitih, zakopanih pod ruševinami, ki jih utegnejo že vse manj odkopavati. Maribor umira, skupaj z ubitimi otroki, starci, možmi, ki niso odšli, in z ženami, ki so se spremenile v eno samo čakanje, kdaj bo tega konec.

Vojna je Mariboru za dolgo izpila njegovo dušo, ko je zasekala grdo rano v njegovo jedro.

Z najhujšim bombnim napadom na mesto se roman konča. Pod naleti letal, med sikanjem bomb, med plameni in grmenjem zidovja, ki se seseda vase, bežijo množice v zaklonišče pod Piramido, z ulic v bližnjo okolico, podoba bede in brezupa, kakršno prinašajo samo vojne.

V knjigi ni odmerjen prostor ne domišljiji ne dogajanju, kakršnemu se običajno rad zapiše pisatelj, da bi zadovoljil bralca, željnega napetih situacij in pustolovščin vseh vrst. Janez Švajncar je ostal zvest zgodovinskemu dejstvu in resnici, vpetim v zgodovins-

ski spomin. V »somraku« obdobja od 1941–1945 ga je predvsem zanimal človek, njegovo ravnanje, njegov odnos do vsega, v čemer se je znašel in kar je odločalo ne samo o njegovem biti ali ne biti, temveč predvsem o njegovi biti. In to tako naš človek kot podkupljenec in Nemec kot kategorija nemčurjev, nemškutarjev, petokolonašev, kulturbundovcev.

Da bi se ognil stereotipu, črno-belemu slikanju in ostri delitvi na pozitivne in pridne ter negativne in hudobne, se je pisatelj odločil za svojo, to je drugačno možnost. Namesto da bi nastopajočim polagal na srce, naj govore po njegovi pisateljski volji in vednosti, tudi samovolji, je njim samim prepustil, da živijo tisto in takšno vsakdanjost tako, kakor je tipično zanje zaradi vloge, ki jo imajo, zaradi značaja, lastnosti, skratka vsega, kar določa posameznika, in kakor ga kaže takega, kot je edino možen. Zato izzvenijo pogovori med Hoferjem in njegovi pajdaši zaradi omejenosti kar groteskno, zato se kaže Schütze kot mrzel nemarnež, še malo ne tako nenevaren, kot je videti. In se odkriva ubijalska moč nekaterih polbebecev, ki se z delom niso mogli povzpeli, so se pa s prihodom nacistov lahko uveljavili s prav zločinsko surovostjo, zlobo in zavratnostjo.

Čeprav so ljudje te vrste komajda vredni oznake človek, potrldijo to dejstvo sami pred svojimi žrtvami ali zapeljanci, ki jim prav ta njihova bebava omejenost odpre oči. S svojim vedenjem in ravnanjem se rišejo bolj in bolj kot kreature. In če je kdaj mogoče začutiti iz vrstic karikiranje, predvsem izraženo v besedah teh potuhnjenih podrepnikov brez hrbtnice in značaja, nam zazveni v ušesih bržda zato, ker si nam je dandanes že težko jasno predstavljati tak tip ljudi, žal tako značilen za tiste čase pred drugo vojno in med njo.

Pisana panorama nastopajočih obuja spomin na Maribor, kakršen je stopil v vojno in postal plen nacističnega divjanja in kakršen je učakal konec vojne, žrtve razdejanja mnogih sil, ki so delovale v njem in zunaj njega, ne da bi mu prinesle bodisi zaželeno odrešitev bodisi totalno pogubo.

Ker govore ljudje v romanu sami zase in o sebi, je pred nami pričevanje o času, prostoru, razmerah v obdobju preživetja mesta in njegovih prebivalcev, napisano iz globoke privrženosti mestu, oddolžitve njegovim žrtvam, opomin.

MILICA STRGAR

LJUBLJANSKI TISKARJI MED VOJNO NISO PRIJELI ZA VSAKO SKRIVNO DELO

Petinštirideset let mineva od petinpetdesetih svobodnih dni v mojem domačem kraju, edinih v vseh letih okupacije. Takratni aktivisti skušamo zato bolj natančno ovrednotiti tisti čas. Pri tem nikakor ne moremo mimo uspeha naše narodne zaščite, ki ji je 12. septembra 1943 uspelo preprečiti, da bi odposlanca na Turjaku obkoljenih slovenskih kvizlingov prišla s svojimi sporočili do Ljubljane in s tem do slovenskega sovražnega političnega vrha in do novega ljubljanskega okupatorja. Člani narodne zaščite takrat še slutili niso, koga so zaustavljali in nato tudi ujeli (enega ranjenega, ker je hotel zbežati). Bili so le res budni stražarji na skrajnem robu osvobojenega ozemlja, prav pred vrati Ljubljane. Bolj poklicanim od sebe prepuščam, naj presodijo, ali bi bitka za Turjak septembra 1943 potekala drugače, kot je, če zveza z Ljubljano ne bi bila prekinjena. Mi domačini pa se sprašujemo, ali bi bila naša svoboda še krajša, kot je bila. Zato v povojnem begunskem tisku posebno radovedno spremljam vse kar pišejo o svojem Alcazarju, kot imenujejo Turjak, in o svojih odposlancih oziroma njuni usodi, pravzaprav njihovi, ker je bil z njima tudi voznik.

O obeh, dr. Ludviku Arku in Francu Casarju (ta je bil samozvani odposlanec), je v našem tisku precej napisano. Kljub temu se v begunskem tisku najde še marsikaj, kar osvetljuje njuno vlogo. In o tem pišem, kajti ne spominjam se, da bi v našem tisku že kaj prebrala o enem takih svojih »odkritij«. Resnično pa se že vnaprej opravičujem, če sem to prezrla, čeprav mogoče ni tako narobe kakšno stvar dvakrat povedati oziroma zapisati.

Najprej nekaj znanih podatkov. Spomladi 1942 je Ehrlichova skupina izdala večjo propagandno »stvaritev«, ki jo je naslovila Izdajalska zarota KPS zoper slovenski narod ob soudeležbi komodne sredine. Drugi podatki z naslovnice so še: Izdala in založila vodilna plast slovenskega naroda, nekje v Sloveniji, ob obletnici okupacije 1942. Proti koncu strani pa: Ponatis je dovoljen.

Izdajo dvainsedemdeset strani (oblika 34–22) gosto tipkanega teksta je opazil že Slovenski poročevalec 10. avgusta 1942 in ji namenil skoraj polovico strani, točneje, odgovoru na vprašanje (obenem naslov članka), Zakaj g. škof Gregorij Rožman ob vseh grozodejstvih italijanskega fašizma ne dvigne javno svojega glasu? Odgovor je bil v odlomku iz Zarote¹. Mimo nje ni mogel niti Franček Saje v svojem Belogardizmu, saj je odmeril dejavnosti Ehrlichove skupine – stražarjem v prvem vojnem letu kar precej prostora. Propagando so štelι tedaj še med najmočnejše orožje in omenjena Zarota naj bi bila celo njen takratni vrh. Saje je v nekaj vrstah opozoril na njeno vsebino in priobčil tudi krajši odlomek.²

Kako pa je do omenjene stražarske publikacije prišlo, so pisali šele v begunskem listu Slovenska pot ob petnajstletnici obsodbe dr. Lamberta Ehrlicha. Posvetili so mu celo dvojno številko, o njem je pisalo več beguncev. O Zaroti se je razpisal Ehrlichov dolgoletni sodelavec Lojze Ilija, pravnik, sodelavec lista Straža v viharju in nekaj časa tudi Slovenca, koncipient pri dr. Albinu Šmajdu, gorenjski domobranec in ob koncu vojne begunec. Doma in v begunstvu je tudi pisateljaval.

O Zaroti zvemo iz njegovega pričevanja³ v glavnem naslednje:

Ehrlichov krog je bil prepričan, da imajo komunistične »krilatice« tak vsenarodni obseg in vsenarodno moč, da je bilo treba nekaj korenitega ukreniti, saj »privatno dokazovanje in prepričevanje ni izdalo nič«. Mislili so, da morajo prekiniti zvezo med »komunističnim mikrofonom in nekomunističnim zvočnikom« in poskrbeti, da bi komunisti ostali sami, »kakor so bili nekđaj, ko nam niso mogli do živega, čeprav so bili vedno demagoško zapeljivi«.

¹ Tako bom odslej imenovala izdajalsko zaroto...

² Franček Saje: Belogardizem, 1 knj. 1. izd., Slovenski knjižni zavod, Ljubljana, 1951, str. 183 in 187.

³ Slovenska pot, Buenos Aires, leto V. (1957), št. 2–3, str. 43–45.

Pri Ehrlichu se je zbiralo dokazno gradivo, ki so mu ga prinašali sodelavci in somišljeniki, pa tudi drugi, ki so vedeli, da se »za take stvari zanima«⁴. Nekako sredi marca 1942 je naročil svojemu krogu, naj iz vsega zbranega (literature in drugih virov Osvobodilne fronte ali o Osvobodilni fronti in »sorodnih skupin«⁵) pripravi pravo podobo vsega dogajanja, da bi jo »mogli pokazati zbežanemu narodu v pravi luči«. Sredi aprila je to delo dobilo dokončno obliko in naslov Izdajalska zarota KPS zoper slovenski narod ob soudeležbi komodne sredine. Že popolnoma pripravljen rokopis je Ehrlich še enkrat pregledal in nato dal svoje dokončno mnenje: »Da, da, samo tako bomo zmagali!«

Toda prav pred tem »zmagovitim« koncem se je zapletlo. Ta del Ilijevega pričevanja navajam dobesedno: »Začela se je borba za natis, knjigo bi bilo treba natisniti seveda v slovenščini, česar ne dopusti okupator,⁶ je pa proti mrežam komunizma, česar ne dopusti 'osvoboditelj'. Iskali smo tiskarno, kjer bi se knjiga mogla tajno natisniti, nato stavca, ki bi ji privatno, v kaki šupi, s kakimi starimi, že zavrženimi črkami dal tiskano obliko – toda v takratni majhni 'Provincia di Lubiana' so se izjalovili vsi poskusi, ker je bilo zelo malo v tej stroki izvežbanih delavcev, katerim se je sploh moglo razlagati, za kaj gre. Bridko se je izkazalo, da večinski, katoliški tabor v Sloveniji, Korošček 'narod' ne premore niti ene tiskarnice, kjer bi se samostojno moglo kaj natisniti proti komunizmu, kljub tolikim 'našim podjetjem', KPS–OF pa je istočasno bruhalo med isti katoliški narod gore strupene propagande na svilenem papirju.«⁷

Preden so mogli razvozlati ta voz, je bil Ehrlich že obsojen na smrt in obsodba tudi izvršena.

Ob pogrebu, nadaljuje Ilija, je mladina prisegla, da ne bo odnehala, dokler ... »V smislu te prisege (se) je Ehrlichov krog že čez nekaj dni v nesebični požrtvovalnosti lotil nelahke naloge, izdati Izdajalsko zaroto KPS–OF, razmnoženo na razmnoževalnem stroju, ker se je vsak drug način izkazal za neizvedljivega. Veliko delo, proti okupatorju in 'osvoboditelju' hkrati, je izvedel Ferko Casar⁸ v največji tajnosti, brez najmanjše motnje in sredi junija 1942 je knjiga po dijakih vseh katoliških smeri šla med ljudi, zlasti med izobražence, ki so je bili predvsem potrebni in jim je bila v prvi vrsti namenjena.«

Taka (če je to knjiga, je drugo vprašanje) je tudi ohranjena kot pričevalka svojega časa in svojega okolja. Težko je presoditi, kateri izobraženci so si z njo kaj pomagali; tekst je primitiven, poln napak, poln ponavljanja in ob njem res ne morem verjeti Iliji, ki je tudi zapisal, da je bil »Ehrlich silno tenkovesten, kadar je šlo za pisano besedo«.

In vsebina? Največ teksta je namenjenega dokazovanju, da Osvobodilna fronta ni nobena Osvobodilna fronta, ampak Komunistična partija Slovenije, manjši del pa kritiki tistih slovenskih okolij, ki so po mnenju najbolj udarne in najbolj strupene nasprotnice Osvobodilne fronte premalo odločno, preveč previdno in preblago sodile o narodnoosvobodilnem gibanju; taki pa naj bi bili slovenski četniki in pripadniki vseh mogočih drugih »legij« ter slovenski meščanski politiki, ki s svojim zadržanjem tudi niso našli milosti v stražarskih očeh.

Nekaj odkritosrčnosti pa so vendarle premogli. Ko so v Zaroti pisali, na njihov način, o prvem javnem praznovanju, ki ga je proglasila Osvobodilna fronta ob 29. oktobru 1941. leta (bojkot predavanj, prazne ulice), so tudi priznali, da se je temu praznovanju upirala »mladina, ki se je izšolala v desetletni protikomunistični borbi«.⁹ Pomemben člen tega šolanja pa je bil tudi Franc Casar.

⁴ Narekovaj je v izvirniku.

⁵ Isto kot zgoraj.

⁶ Kaj pa Slovenec, pa Slovenski dom itd. ? Na tem in še na nekem drugem mestu je seveda treba spregledati povojno begunsko razlaganje njigovega medvojnega odnosa do okupatorjev. Zaroto sem pred kratkim kar skrbno prebrala, pa nisem opazila prav ničesar protiokupatorskega. V Zaroti so prav lepo zapisali, zakaj so se odločili za skrivno izdajo: »Že več desetletij deluje komunizem pri nas, toda še nikdar ni dobil ljudstva tako v pest kot danes. Nikdar tudi še ni bil narod v taki stiski, da bi se moral proti komunizmu boriti tajno, kot se mora danes.« (Str. 65.)

⁷ Pa še skoraj res je bilo. SAMO BOROVE PREVIHARIMO VIHARJE SO PRAV TAKO NATISNILI V PET TIŠOČ IZVODIH.

⁸ Po Ilijevem pričevanju je Casar spomladi 1942 vodil vse tehnično delo Ehrlichovega kroga zoper Osvobodilno fronto in njene mreže (opomba 3, str. 42).

⁹ Zarota, str. 13.

JANEZ GRADIŠNIK

DVAKRAT NA ISTEM TRGU

1

V novejši slovenski zgodovini bo protestni kulturni miting, ki je bil dne 21. rožnika letos na Trgu osvoboditve (Kongresnem trgu), zapisan z zlatimi črkami kot eden najpomembnejših dogodkov. Kdor se ga ni udeležil, je zamudil priložnost, da bi doživel nekaj, kar je človeku dano prav poredko, morda le nekajkrat (nekaterim pa nikoli) v življenju. Doživel bi bil trenutek in ure, ko tisoč in tisočglavo množico prevzemajo isti občutki in obvladujejo iste misli. Ni mogoče vnaprej vedeti, kdaj se bo zgodilo nekaj tako izrednega. Pa tudi ni treba, da bi se človek pripravljaj na to. Da to doživiš, ni treba drugega, kakor da se znajdeš med tako množico, pa boš začutil, kako diha in se odziva v istem občutju, in to občutje je tako močno, da te takoj prevzame. Ni pa vseeno, kakšne narave je to občutje. Človeška dragocenost prireditve na Trgu osvoboditve je bila ta, da je poenotenost nastala iz zavzetosti za dobro stvar, za človekove pravice, za zakonitost in poštenost. Treba ni bilo nobenih napotil in nobene posebne organiziranosti, kakor so ju pozneje nekateri podtikali prirediteljem. Zadostovala je zavzetost prirediteljev za dobro stvar, da je privabila vso to velikansko množico, jo potegnila za seboj in jo povezala v veliko bitje, ki je doživljalo in se odzivalo enotno in ubrano. Ta občutek povezanosti, ta zavest, kako je vsa ta množica složna za dobro stvar, te lahko naredi srečnega – beseda srečen tu nikakor ni prevelika. Prepričan sem, da ostaja ta miting za vse njegove udeležence nepozabno doživetje. (Kakšna žalost, da ne rečem sramota, da so nekateri brezvestni časnikarji poskusili ta izredni dogodek oblatiti in so ga svojim bralcem drugod po državi lažnivo opisovali kot nacionalističen izgređ. Človek se vprašuje, kako slep ali kako pokvarjen mora biti nekdo, ki resnice ne vidi ali jo tako grdo ponareja.)

A ko pravim, kako poredko človek doživi kaj takega, lahko tudi povem, da sem nekaj močno podobnega doživel pred davnimi leti na **prav istem** (tedaj še) **Kongresnem trgu**. Bilo je to leta 1937 v začetku istega meseca rožnika. V državi je bila na oblasti Stojadinovičeva JRZ (Jugoslovanska radikalna zajednica), medtem ko je bila JNS (Jugoslovanska nacionalna stranka) v opoziciji, potem ko je bila v prejšnjih letih (1930–1934) na vladi kot opora diktaturi kralja Aleksandra. In general Petar Živković, nosivec in simbol diktature, je bil zdaj njen predsednik. Tiste dni se je bil napovedal v Slovenijo, da se udeleži pokrajinske konference svoje stranke v Ljubljani (6. rožnika). Menda ni bilo človeka, ki bi bil tisti čas med slovensko zavednimi študenti bolj osovražen kakor ta politik, ki smo se ga iz svojih dijaških let spominjali kot največjega zatiravca slovenstva, kot utelesitev nasilja in samodržstva.

Meni je tedaj potekalo prvo leto na univerzi, bil sem precej delaven v katoliškem akademskem društvu Danica, stanoval pa sem v Oražnovem domu, kjer smo bili seveda pomešani akademiki različnih prepričanj in usmerjenosti. Če odštejem t. i. »nacionaliste«, se pravi jugoslovansko usmerjene liberalce, smo vsi hitro začeli kovati načrte, kako bi »posvetili« osovraženemu generalu in mu nazorno pokazali, kaj mislijo o njem študentje in drugi slovensko čuteči Ljubljanačani. O tem smo se posvetovali tudi v akademskih društvih in sklenili, da na večer pred konferenco priredimo veliko demonstracijo. Organizacijskih posameznosti se seveda ne spominjam več, da pa je šlo za dogovor med katoliško in levičarsko stranjo, mi potrjuje zapis v knjigi Slavka Kremenška Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941, kjer je na str. 234 navedeno iz ilegalnega lista Slovenski študent, da so »privrženci Slovenskega ljudskega gibanja v Ljubljani, med katere se prišteva tudi protifašistična levica na univerzi, izdali 5. junija letak, v katerem so povabili tudi Slovensko ljudsko stranko in slovenski del JRZ na skupno akcijo proti Živkoviću. Ta skupna akcija je bila na terenu izvedena.«

Verjetno je bila ta »akcija« kje popisana, vendar jaz ne vem za noben tak popis. V prej navedeni knjigi ima Kremenšek zapisano samo tole: »Ljubljana ga je (Živkovića) sprejela s kamenjem in z gnilimi jajci.« To je dosti premalo in tudi prebanalno kot opis mogočne demonstracije, kakršno smo priredili. Kolikor se spominjam, smo se z napisi in s slovenskimi zastavami zbrali pred univerzo. Čez nekaj časa smo se uvrstili v sprevod, ki je med vzklikanjem šel po nekaj bližnjih ulicah (spominjam se študenta s slovensko zastavo, ki je z njenim drogom razbil nekaj oken v pritličju liberalne Jutrove tiskarne), potem pa smo se v velikanski množici nagnetli na Kongresnem trgu. Medtem se je že znočilo.

Policija je bila, čeprav je šlo za demonstracijo proti opozicionalnemu politiku, dolžna braniti red in mir in je začela »delovati«, kjer si je upala med množico. Še danes vem, kako sem se prav blizu plinske cestne svetilke na robu Kongresnega trga znašel blizu skupine levičarskih študentov, ki sem jih poznal po videzu ali osebno. Spominjam se svojih kolegov Jožeta Kerenčiča in Draga Košmrlja, dveh ali treh pravnikov, medicince Blaža Röcka, in tu sta bila tudi Tone Tomšič in njegova poznejša žena, tedaj še Vida Bernot. Večino izmed njih sem poznal z raznih zborovanj na univerzi po govornih nastopih, večkrat ostro naperjenih tudi proti skupini, ki sem ji pripadal. Tisti čas smo si bili nazorsko še zelo nasprotni, šele naslednje leto so se začeli stiki med krščanskosocialno Zarjo in levičarskim Slovenskim klubom. A tisti večer so bile naše razprtije pozabljene, gledali smo se kakor prijatelji ali vsaj zavezniki. Bilo je kakor »vodno premirje« v Kiplingovi Knjigi o džungli, le da nismo bili zbrani ob Skali miru, temveč na kraju protesta in odpora.

Kmalu nato se je nekdo povzpel na drog in ugasil svetilko, da oteži policiji delo, obrazi so izginili v temi. Množica pa je še naprej ostajala tam in se vrtela po trgu, imel si jo okoli sebe, se čutil povezan z njo – zares, bil je podoben občutek kakor dobrih petdeset let pozneje.

2

Stvar pa je imela še nadaljevanje, ki je bilo nekoliko drugačne narave, in tudi o njem bi hotel napisati nekaj besed.

Dan ali dva nato (ne vem natančnega datuma, čeprav bi se seveda dal ugotoviti), so se študentje v dveh avtobusih odpravili iz Ljubljane v Maribor, da bi še tam demonstrirali proti Živkoviću. Kremenšek v svoji knjigi za poročilo o tem navaja prav čuden vir, namreč spis dr. Alberta Kramerja, Junijski dogodki v Sloveniji. Da bi bil vodilni JNS-ovski politik objektivno poročal o teh dogodkih, si ni mogoče misliti. In kaj je dobil iz tega Kremenšek: »Študentovska skupina klerofašističnih stražarjev je po naročilu klerikalnega tabora, ki je skušal iztrgati vodstvo demonstracijskega gibanja komunistom iz rok, potovala za Živkovićem iz Ljubljane v Maribor. Skupino kakih 60 mladincev, skoraj samih študentov, naj bi vodila Anton Pukšič in Franc Žebot. Pri povratku so enega od dveh avtobusov s stražarji napadli v zasedi Živkovićeve spremljevalci. V medsebojnem spopadu je bil pri Prihovi v bližini Konjic ubit študent filozofske fakultete, član stražarske skupine Rudolf Dolinar.«

To poročilo vsebuje nekaj resnice in kar precej neresnic. O tem sem nekaj malega že napisal v knjigi Človek je utihnil, posvečeni spominu Edvarda Kocbeka (Mohorjeva družba v Celju, 1983), o opombi na str. 57, naj to tukaj dopolnim. Zanesljivo lahko trdim, da pohoda v Maribor **niso organizirali stražarji**, čeprav so bili tudi zraven. Udeležence so organizatorji zbirali na več mestih, med drugim v društvu Danica in v Oražnovem domu. Morda sta skupino res vodila tudi Anton Pukšič in Franček Žebot, vendar ne kot stražarja, temveč kvečjemu kot Mariborčana ali kot Štajerca. Pukšič sploh ni bil stražar, bil je »večni študent«, vročerkrvnež in pretepač, skupinsko neopredeljen. Žebot je bil res stražar, brat Cirila Žebota. Med udeleženci je bilo zanesljivo nekaj takih, ki jih je premamila zastonjska vožnja in ker so si obetali »hec«, saj nobeden ni pričakoval, da se utegne pohod slabo končati. Eden takih udeležencev je bil tudi pozneje umorjeni Dolinar. Ko Bogo Grafenauer piše o prej omenjeni knjigi Človek je utihnil (v Zgodovinskem časopisu 36, 1982), sicer pravi, da živi v njegovem »spominu vtis, da je (Dolinar) spadal v stražarsko skupino«. Jaz pa sem se z Dolinarjem – oba sva bila Daničarja – večkrat pogovarjal, bil je miren, skoraj premiren fant, ki se ni nikamor vmešaval. Prepričan sem, da ni bil stražar, pa tudi krščanski socialist ne, neopredeljen daničar pač, kakršnih je bilo tudi nekaj. Da so si ga stražarji, ko je padel, lastili za svojega,

to je bil pač le politični račun – tako razumem tudi formulacijo Franceta Koblarja v njegovi knjigi *Moj obračun*, češ da »se je Ehrlichu posrečila vsaka, še tako mučna improvizacija, npr. Prihova: Dolinar.« Improvizacija, da. Stražarji so izkoristili zase nekaj, kar jim je prineslo naključje.

Zanesljivo tudi lahko zatrdim, da so se pohoda v Maribor udeležili nekateri levičarski študentje. Na prej navedenem mestu sem že povedal, da je bil eden izmed njih Stane Bajuk, študent prava iz Drašičev v Beli krajini, ki ga Kremenšek v knjigi navaja šestkrat. Bajuk je tedaj stanoval v Oražnovem domu, v sobi zraven moje, in sva se pogosto pogovarjala. Ne vem imen drugih levičarskih udeležencev pohoda, a kajpada Bajuk ni šel sam sredi samih »klerikalnih« akademikov. Iz njegovega pripovedovanja po vrnitvi iz Maribora vem, da so se demonstrantje tam spopadali s policijo, ki jih je seveda že pričakovala. (Kakor se spominjam, so se zaradi teh spopadov nekateri udeleženci namesto z avtobusom vrnili z vlakom.) Naslednji detajl se bo komu zdel banalen, je pa resničen in ga štejem za dokazilo: pri ruvanju z enim izmed detektivov v civilu je Bajuku ostal v rokah detektivov klobuk. Prinesel ga je kot nekakšno trofejo s seboj, in ker je bil ravno pravšen za mojo glavo, sem ga odkupil. (Sobni tovariš, ki je pri tej »kupčiji« posredoval, je še med živimi.) V Mariboru je Bajuk izkupil precej udarcev in okusil vso surovost jugoslovanske policije, zato se je za nekaj časa zradikaliziral in je bilo razpravljanje z njim težavnejše. (Naslednje leto, 1938, je postal predsednik Slovenskega kluba; iz leta 1939 navaja Kremenšek na navedenem mestu, str. 420, njegovo pismo Fedji Šturm, v katerem Bajuk izraža dvome ob vkorakanju sovjetskih čet na Poljsko; pozneje je bil, kakor piše v slovenski Enciklopediji, med organizatorji narodnoosvobodilnega boja na univerzi, od leta 1942 med partizani, v začetku leta 1943 pa je kot komisar bataljona Tomšičeve brigade padel v boju z Italijani. Napisal sem tu malo več o njem, ker je bil eden ljudi, ki sem jih med »levičarji« najbolj cenil in sem ga štel za prijatelja.)

Kremenšek nadalje piše: »Čeprav je bila Dolinarjeva tragična smrt povezana z ločeno klerikalno akcijo, so se levičarski študentje in trboveljski rudarji nameravali pokloniti umorjenemu Dolinarju kot žrtvi fašizma. Ta taktična poteza, ki je bila rezultat tedanje partijske politike pridobivanja katoliških množic, je seveda naletela na ogorčen odpor stražarjev, ki so venec tako imenovane neodvisne študentske skupine surovo zavrnili.« (Str. 234; kot vir navaja spis Alenke Nedogove o Tonetu Tomšiču.) Ta razlaga je po mojem čista konstrukcija. Levičarski študentje so prinesli venec za Dolinarja zato, ker so bili **tudi sami udeleženi** pri pohodu, ki se je končal s spopadom in z Dolinarjevo smrtjo. Ni šlo torej za nobeno taktiko, temveč za pristno gesto pietete. Ko so bili po Kremenškovih besedah surovo zavrnjeni in ko so si stražarji Dolinarja naredili za svojega mučenika, pa levica seveda ni imela več razloga, da bi bila poudarjala svojo udeležbo pri pohodu v Maribor.

Sredi obilice dogajanja v zadnjih predvojnih letih je to razmeroma neznamenit dogodek. Če vendarle tako nadrobno pišem o njem, delam to zato, ker želim popraviti krivico, ki je bila z objavljeno verzijo dogodka storjena levičarskim akademikom, saj so tedaj ravnali iskreno in prav nič taktično. In navsezadnje je pomembno, da imamo, kolikor je to pač mogoče, vsako dogajanje zapisano v zgodovini takšno, kakršno je bilo v resnici, brez samovoljnih razlag.

POPRAVEK

Borec 8-9, avgust-september 1988

Stavek na strani 844 (Jože Dežman, Drugo pismo društvu piscev NOB in revolucije) se pravilno glasi: Na primer rojak, ki je bil v Avstraliji, pripoveduje, kako tamkajšnja uradna zgodovina skriva genocid nad domorodci, tako so trdili, da jih ob prihodu belcev ni bilo več kot 300.000, zdaj pa prihaja na dan, da jih je bilo nekajkrat več. Dr. Sergej Vrišer pa je za knjigo Uniforme v zgodovini, Slovenija in sosednje dežele, prejel Kajuhovo nagrado, ki jo podelujeta Partizanska knjiga in Založba Borec, in ne Nagrado vstaje slovenskega naroda za leto 1986, kot je bilo zapisano na strani 836 (Janez J. Švajncer, Naše vojne, naši vojaki).

Avtorjema in bralcem se opravičujemo.